

ЧОРНОВОЛІВСЬКІ
ЧИТАННЯ

**Збірник
матеріалів**

VIII
**науково-практичного
форуму**

20 квітня 2024 р.

Київ – 2024

УДК 94(477):929

Ч 75

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лазарович Микола Васильович – доктор політичних наук, професор кафедри соціокультурної діяльності Західноукраїнського національного університету.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Чорноволівські читання: Матеріали VIII Науково-практичного форуму (Київ, 20 квітня 2024) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ: «Бескиди», 2024. 180 с.

ISBN 978-966-457-376-1

Вячеслав Чорновіл є визначним українським мислителем і громадсько-політичним й державним діячем, однак для багатьох залишається незраним на сьогодні. Нерідко його ідеї цитуються високими державними урядовцями та політиками, але не завжди знаходять практичне вираження. Його вважають людиною, що зміла прогнозувати розвиток подій, оперативно знайти вихід з проблемних ситуацій. Як виявляється, висловлене ним не втратило своєї актуальності і до нині, навпаки потребує негайного впровадження. Це стосується різних сфер суспільного життя та державотворення.

Для вивчення ідейного спадку та діяльності В. Чорновола започаткували проведення Чорноволівських читань. Збірник матеріалів зацікавить тих, хто цікавиться особистістю В. Чорновола, його добою, а також актуальними темами сьогодення.

УДК 94(477):929

ISBN 978-966-457-376-1

© Деревінський В.Ф., упорядкування, 2024

© Автори текстів, 2024

Зміст

Від упорядника	6
<i>Адамович Сергій</i>	
Ідея соборності України у програмових засадах і діяльності Української гельсінської спілки в 1988–1990 рр.	8
<i>Гончарук Григорій</i>	
Більше уваги другому з'їзду Народного Руху України	14
<i>Деревінський Василь</i>	
Єдність заради України в доленосні роки (1657, 1918, 1991)	17
<i>Деркач Юлія</i>	
Участь Вячеслава Максимовича Чорновола у виборах президента 1991 року в історичній літературі	27
<i>Дрогомирецький Борис</i>	
Інформаційна складова «гібридної політики» рф щодо України періоду 1990-х – початку 2000-х рр.	30
<i>Ібрагімова Феріде</i>	
Вплив війни на національну самоідентифікацію та консолідацію	34
<i>Кобута Степан</i>	
Василь Стрільців: політв'язень, дисидент, громадський діяч	46
<i>Котляр Юрій</i>	
Переслідування Свідків Єгови на півдні України в 50 – 60-х рр. XX ст.	51
<i>Кравець Данило</i>	
Матеріали про Вячеслава Чорновола у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника	55

Максимець Богдан	
Партійна система України в інтерпретації Вячеслава Чорновола	60
Мельникова-Курганова Олена	
Участь В. Чорновола у критичному дискурсі самвидаву та радянської преси.....	67
Минта Інна	
Основні напрями діяльності закордонного представництва Української гельсінської групи (ЗП УГГ)	71
Муратов Микола	
Пресслужба УГС. Московська складова (спогади)	77
Островський Валерій	
«Воля і Батьківщина» – унікальний часопис в історії українського спротиву другої половини ХХ століття	86
Паска Богдан	
Таємні обшуки як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів	91
Перегінчук Марія	
Поезія Григорія Чубая на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» як складова руху опору радянському режиму	96
Піпаш Володимир	
«Неформальні» газети кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. як важливий чинник боротьби за демократію та незалежність України (із спогадами)	101
Присяжнюк Тетяна	
Маніпулювання інформацією як інструмент впливу на суспільство в умовах війни	108
Рожкова Людмила	
Український самвидав як суспільне явище	111
Секо Ярослав	
Ідея «конструктивної опозиції» Вячеслава Чорновола як продовження антикомуністичної революції	116

<i>Ситник Крістіна</i>	
Особливості формування національної ідентичності населення Донеччини в період XVIII століття.....	127
<i>Стоцький Ярослав</i>	
Роль газети «Тернистий шлях» у національному відродженні України (1990–1991 рр.): спогади її першого редактора.....	130
<i>Студінський Володимир</i>	
Питання євроінтеграції України в спадщині Вячеслава Чорновола	144
<i>Токар Маріан</i>	
Самвидав і неформальна преса Закарпаття на зорі незалежності України	148
<i>Федунишин Любомира</i>	
«Юридична епопея» Вячеслава Чорновіла.....	153
<i>Ципуга Андрій</i>	
Судова розправа над художником Опанасом Заливахою (1965–1966 рр.)	158
<i>Чорна Людмила</i>	
Вячеслав Чорновіл і Тарасова гора	164
<i>Шановська Олена</i>	
Вячеслав Чорновіл про загрози національній безпеці України.....	170
<i>Шипотілова Олена</i>	
«Битва за Київ» за матеріалами репортажів польських журналістів (лютий - квітень 2022р.)	175

Від упорядника

Щорічні Чорноволівські читання започатковані в честь визначного українського мислителя, діяча руху Спротиву, співтворця відродженої Української держави **Вячеслава Чорновола** (1937–1999).

Перші Читання відбулися в четверту річницю його загибелі, що припала на 2003 р. Ініційовані вони були сестрою Вячеслава Чорновола Валентиною Чорновіл. Починаючи з 2013 р. Читання стали регулярними. Відтак вже провели сім науково-практичних форумів.

Головою Організаційного комітету заходу є доктор історичних наук, професор Василь Деревінський. Співорганізаторами виступали або виступають: МБФ Вячеслава Чорновола, видавництво «Смолоскип», Народний Рух України, ініціативна група #РухДіє, Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності, Український інститут національної пам'яті, Університет Короля Данила, Інститут історії України НАНУ та інші. Посильну допомогу надають люди, які розуміють важливість Читань для витворення української мрії опертої на міцні основи наших цінностей та традицій. Проведення Чорноволівських читань дієво підтримує меценат і політик Іван Дутчак.

Чорноволівські Читання присвячено вивченню ідейного спадку Вячеслава Чорновола. Його ідеї часто цитуються, нерідко й високими державними урядовцями та політиками. Висловлене ним стосовно різних сфер суспільного життя та державотворення не втратило своєї актуальності і до нині та потребує практичного впровадження.

Чорноволівські читання покликані бути місцем гуртування інтелектуального середовища, майданчиком для генерування національних цінностей та стратегії державотворення, інструментом поширення витвореного інтелектуального продукту до громадськості, своєрідним маячком світоглядного розвитку української спільноти.

Чорноволівські читання є своєрідною платформою, де обговорюються різноманітні теми історичного минулого та сьогодення. Експертами виступають відомі науковці, журналісти, дипломати, військові, волонтери, політики, представники громадськості.

Чорноволівські читання сприяють налагодженню зв'язків між дослідниками, формуванню певної наукової спільноти, що займається вивченням постаті В. Чорновола, визвольної боротьби 1960 – початку 1990- х років, розвитку української націонал-демократії та утвердження Української державності у 1990-х роках.

Чорноволівські читання набувають ролі особливого комунікативного майданчика між експертним середовищем та суспільством. На Читаннях відбувається обмін думками щодо існуючих викликів, які постають перед українським суспільством. Здійснюється генерування ідей, виробляється бачення формування перспектив розвитку українського національного державотворення та становлення громадянського суспільства.

Витворений в результаті роботи Чорноволівських читань інтелектуальний продукт має суттєве значення для розвитку світоглядних орієнтирів і цінностей та національної консолідації української спільноти.

Сергій Адамович

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ У ПРОГРАМОВИХ ЗАСАДАХ І ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ В 1988–1990 рр.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на ґрунті демократизації, в результаті перебудови, в Україні виникла ціла низка неформальних об'єднань, які внесли вагомий вклад у процес національно-державного відродження. Участь у роботі Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, товариства «Меморіал» та об'єднання «Зелений світ», стала для багатьох першим кроком для активної громадської діяльності, усвідомлення себе громадянином України.

Частина організацій була більш радикальною і надавала перевагу політичній діяльності. Вони мали на меті пробудити в народі національну гідність, організувати протестні акції проти правлячого режиму. Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській гельсінській спілці (УГС), яка намагалась виконати роль мозкового центру та лідера народної опозиції¹. Як згадував відомий політик Л. Лук'яненко, УГС започаткувала партійне будівництво та «відіграла активну роль у створенні всіх цих організацій та їхній діяльності»².

Значну увагу відновленню українського політичного життя, в умовах здобуття Україною незалежності, присвячено в працях О. Бойка, А. Камінського, В. Литвина³. Спроби комплексного дослідження становлення політичних партій започатковано в наукових публікаціях А. Білоуса, О. Гараня, В. Деревінського, Я. Малика⁴. Роль ідеї соборності України в ідеології та діяльності новітніх українських партій знайшла відображення в працях Б. Гдичинського, В. Ейсмонта, С. Телешуна, О. Шановської⁵.

¹ Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови. *Людина і політика*. 2001. №1. С.55.

² Лук'яненко Л. Сама влада штовхає народ до непокори. *Репортер*. Івано-Франківськ, 2011. 18 серпня. С.8.

³ Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. К.: ІПіЕНД, 2002. 306 с; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с; Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен: Вид-во М.Баб'юка, 1990. 623 с.

⁴ Білоус А.О. Політичні об'єднання України. К.: Україна, 1993. 108 с; Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). К.: Либідь, 1993. 200 с.; Деревінський В. Ф. Партизація Народного Руху України: 1990–1992 рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 198-208; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ ХХ ст.): навч. посібник. За заг. ред. Я.Й. Малик Львів: Світ, 2001. 296 с.

⁵ Гдичинський Б.П. Державний устрій України: політико-історичний аспект. Чернівці: Рута, 2007. 167 с; Ейсмонт В. Українська республіканська партія 1990-1994. Дати, події, факти. К.: Укр. республіканська партія,

Однак на сучасному етапі наукових досліджень маловивченими є погляди українських дисидентів у кінці 80-х рр. ХХ ст. на шляхи досягнення єдності українців та державний устрій України. З огляду на це у статті поставлено завдання проаналізувати ставлення УГС до проблеми соборності та державного устрою держави.

Зауважимо, що в умовах невизначеності щодо подальшого існування України в складі Радянського Союзу, більшість політичних організацій у кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. акцентували на шляхах досягнення єдності країни і менше звертали увагу на питання про майбутній державний устрій.

Як відзначав А. Камінський, «відбувався постійно живий, динамічний суспільний процес, в якому народжувалися щоразу нові формації, які збільшували кількість неформальних організацій, попри те, що в цьому ж процесі деякі з них за цей час виникали і зникали із громадської сцени»⁶.

Найшвидше організаційна робота зі створення політичної структури розгорнулася в середовищі УГС. Уже влітку 1987 р. після звільнення з ув'язнень колишні активісти Української гельсінської групи В. Чорновіл, М. Горинь, Б. Горинь, Я. Лесів, В. Січко, П. Січко та інші відновили свою діяльність. Це була організація, як згадує Л. Лук'яненко, що займала одразу і патріотичні, і націоналістичні позиції, бо основне її ядро пройшло гартування у в'язницях і концтаборах⁷.

Створення УГС було проголошене 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові. Організація постала як федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп в областях, районах, містах України та за її межами⁸. 7 липня 1988 р. було також оприлюднено «Декларацію принципів» УГС, яка, за задумами авторів, мала об'єднати правозахисні і націонал-демократичні групи і стати основою для «нової політичної партії»⁹. У ній вимагалось негайного конституційного визнання статусу української мови як державної, гідного суверенної держави представництва України на міжнародній арені, опіки уряду над українцями в союзних республіках та країнах Східної Європи. При цьому підкреслювалося, що «в межах Союзу тільки повне забезпечення культурно-національних потреб українців (Берестейщини, Воронежчини, Кубані, придністровських районів

1994. 40 с; Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 344 с; Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2003. 20 с.

⁶ Камінський А. Назв. праця. С. 482.

⁷ Лук'яненко Л. Сама влада штовхає народ до непокори. *Репортер*. Івано-Франківськ, 2011. 18 серпня. С. 8.

⁸ Адамович С. Проблема державного устрою України у програмових засадах і діяльності Української гельсінської спілки у 1988 – 1990 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. Вип.583-584. С.184.*

⁹ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). ф. 16. оп. 14. spr. 8. арк. 131.

Молдавської РСР) зніме з порядку денного болюче питання перегляду кордонів за етнічним принципом»¹⁰. Водночас зазначалося, що УГС виступає за «найширші права національних меншостей на Україні (росіян, євреїв, поляків, білорусів та ін.), а у випадках суцільного замешкання (угорці, греки, гагаузи, румуни, болгари, росіяни та ін.) ще й на створення національно-територіальних адміністративних одиниць у селах, селищах, районах». Організація виступала за негайне відновлення в складі України Кримської АРСР, а також повернення репресованого за часів сталінського режиму населення автономної республіки¹¹.

УГС, з метою боротьби проти багатолітньої політики русифікації, виступила за введення обмежень на в'їзд для постійного проживання в Україні й отримання громадянства, а також засудила зміну етнічного складу республік за допомогою зустрічних переміщень кадрів, планування промислового виробництва без врахування місцевих трудових ресурсів¹².

У зв'язку з намаганнями офіційної преси, радіо та телебачення показати УГС і весь дисидентський рух як «розпалювачів національної ворожнечі» Виконавчий комітет організації 28 липня 1988 р. видав звернення до неукраїнського населення України. У ньому було сказано: «ми відстоюємо забезпечення економічних, соціальних, культурних і політичних прав як українського народу, так і національних меншостей в Україні..., за культурно-національну автономію (на асоціації, школи, театри, музеї, церкву і т.д.), а у випадку суцільного замешкання... ще й на створення національно-територіальних одиниць у селах, селищах, районах. Ми стоїмо за легальне відновлення в складі УРСР Кримської РСР з організованим поверненням репресованого Сталіним населення автономної республіки...»¹³.

У липні 1989 р. Виконавчий комітет УГС засудив негативне ставлення до кримських татар і закликав мешканців Криму, особливо українців, не протидіяти, а всіляко сприяти досягненню справедливих домагань кримських татар. На початку звернення до українського населення Криму мовилося про те, що «УГС уже не раз наголошувала, що супроти Татарського Криму вона стоїть на засадах вересневої (1918 р.) угоди між Кримським урядом і урядом Української держави. Згідно з цією угодою, Крим входив до складу України на правах конфедераційної вільної держави із власною кримськотатарською адміністрацією, військом, поліцією, мовою, освітою, маючи постійного представника при Раді Міністрів України. Але, якщо кримські татари бажають

¹⁰ ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 8. арк. 137.

¹¹ Гарань О.В. Назв. праця. С.14.

¹² ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 8. арк. 136.

¹³ Камінський А. Назв. праця. С.352.

жити окремо, то УГС визнає за ними право на цілковиту незалежність...»¹⁴. Але як доречно зауважує А. Русначенко, ідея автономії в Криму як національної автономії не реалізована і по сьогодні, конституційні розробки з цього приводу затихли¹⁵.

УГСівці також зразу розгорнули співпрацю з кримськотатарськими організаціями і координували з ними свої дії. Так, спільно з кримськими татарами були сплановані акції на 10 грудня 1988 р., що присвячувалися 40-річчю прийняття ООН «Загальної декларації прав людини»¹⁶. Відзначимо, що з УГС солідаризувалися ще ряд організацій – «Міжнаціональний комітет захисту політичних ув'язнених», Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, Комітет захисту Української католицької церкви; Український культурологічний клуб, Український демократичний союз і т.д.¹⁷.

Провокаційні дії влади в напрямку дискредитації дисидентів в національному питанні не спрацювали через тісний контакт, що встановився між провідниками українського руху і представниками інших народів іще з часу спільного перебування в радянських тюрмах і таборах у 1960–1980-х рр. За свідченням Й. Зісельса, В. Чорновіл та інші політв'язні, які були на чолі українського руху, доброзичливо відносилися до євреїв і представників інших народів¹⁸.

5 серпня 1989 р. у м. Львові відбулася розмова між першим секретарем міськкому партії В. Волковим і представниками УГС В. Чорноволом, М. Горинем і Б. Горинем. Обидві сторони знайшли спільну мову в питаннях усунення міжнаціональних конфліктів, потребі зняття напруження між громадськістю і владою. Одночасно В. Чорновіл висловив ідею про своєрідний федеративний устрій України, який би складався з регіонів, приміром: Поділля, Волинь, Таврія, Полісся, Галичина, Буковина – за прикладом штатів у США чи земель у ФРН. Така форма державного устрою, на його думку, сприяла б розвитку економіки і відповідала б особливостям регіонів України¹⁹.

Свідченням рівня уваги до ідеї соборності зі сторони діячів УГС став один з найбільших в історії структури масових заходів – «ланцюг єднання». Так, 3 грудня 1989 р. на мітингу за участі більш ніж 3 тис. осіб у Києві було оголошено про створення Демократичного блоку та пролунав заклик

¹⁴ Камінський А. Назв. праця. С. 357.

¹⁵ Русначенко А. Декларація принципів УГС: плани і здійснення/нездійснення. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/deklaraciya-pryncypiv-ugs-planu-i-zdiysnnyanezdiysnnyya>.

¹⁶ ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 6. арк. 155.

¹⁷ ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 8. арк. 176-183; ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 5. арк. 178-180.

¹⁸ Деревінський В. Ф. УГС під репресивним тиском радянської влади. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2010. Вип. 30. С. 187-188.

¹⁹ Камінський А. Назв. праця. С. 361.

організувати «живий ланцюг» від Києва до Львова на честь проголошення возз'єднання УНР й ЗУНР. Навіть згідно компартійних даних у день злуки відбулися багатотисячні мітинги по всій Україні, а в організації «живого ланцюга» взяли участь 450 тис. осіб²⁰.

Вихідці з політичного середовища УГС стали засновниками провідних національно-демократичних та націоналістичних партій, в програмових засадах яких вони одною з провідних ідей заклали – ідею соборності України та толерантного відношення до національних меншин. Низка програмних положень «Декларації принципів» увійшла до ухваленої Верховною Радою України «Декларації про державний суверенітет України» та Конституції України²¹.

УГС вплинула на радикалізацію програмних документів найбільшої тодішньої організації – Народного Руху України. Крім того, в квітні 1990 р. з'їзд Української гельсінської спілки ухвалив рішення про перетворення її в Українську республіканську партію (УРП). Вона засудила комуністичну ідеологію, висловила за націоналізацію власності КПРС в Україні. І цілком послідовно головною своєю метою УРП проголосила створення Української незалежної соборної держави²².

Про прагнення дбати про єдність громадян країни свідчило і те, що на момент установчого з'їзду організація мала 28 філій, 19 осередків, загальна кількість членів УГС сягнула 2300. Не було філій тільки у трьох областях – Кіровоградській, Херсонській та Черкаській. До УГС, крім українців, входили росіяни, євреї, білоруси, угорці²³. Після довгих зволікань УРП першою в Україні в листопаді 1990 р. була зареєстрована як політична партія²⁴.

У документах, прийнятих установчим з'їздом УРП, підкреслювалося, що «свій організаційний родовід вона починає з «Української громадянської групи сприяння Гельсінських угод» (1976-1988) і «Української Гельсінської спілки» (1988-1990)²⁵. Відповідно до проголошеної спадкоємності у політичній програмі УРП чітко висловила за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення на гідне місце серед вільних народів

²⁰ Бичек С.М. Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України. *Архіви України*. 2014. №№ 4-5. С. 152-166.

²¹ УГС. *Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник*. К.: Смолоскип, 2012. С. 750.

²² Гдичинський Б. П. Назв. праця. С. 56.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). ф.271. оп. 1. спр.3. арк.10.

²⁴ Ейсмонт В. Назв. праця. С. 6.

²⁵ Гарань О. В. Назв. праця. С. 96.

світу²⁶. У національному питанні програма УРП передбачала «рівність перед законом усіх громадян України незалежно від походження та національності», гарантії на національно-культурну автономію усіх національних громад, право кримських татар на повернення до Криму і на політичну автономію в складі України²⁷.

Лідер УРП Л. Лук'яненко виступав противником федеративного устрою України і двомовності в окремих районах. Він вважав, що через тривале роз'єднання української нації потрібен період національної консолідації. Що стосується національних меншин, то їм політик надавав право на культурно-національну автономію²⁸.

Отже, діячі УГС у своїх поглядах на державний устрій України надавали право на національно-культурну автономію усім національним меншинам країни і відстоювали ідею відновлення Кримськотатарської автономії. Як прихильники ідеї соборності, угеєсівці опікувалися долею українців, що опинилися поза межами адміністративних кордонів Української РСР. Одночасно, націонал-демократи в 1988–1989 рр. визнавали за кримськими татарами навіть право на державну незалежність. У свою чергу розбіжності в середовищі УГС у виборі унітарного чи федеративного устрою країни були лише різними підходами до досягнення соборності України.

Адамович Сергій. Ідея соборності України у програмових засадах і діяльності Української гельсінської спілки в 1988-1990 рр. У статті проаналізовано програмові засади Української гельсінської спілки як предтечі українських політичних партій в контексті ідеї соборності. Автор обґрунтовує, що осердям політичної програми і діяльності організації було єднання країни та надання прав для розвитку національних меншин.

Ключові слова: демократія, соборність, Україна, державність, автономія, незалежність, унітарний статус, федерація.

Adamovych Sergiy. The idea of the unity of Ukraine in program principles and activity of the Ukrainian Helsinki Union in 1988-1990. Program principles of the Ukrainian Helsinki Union as forerunners of Ukrainian political parties in the context of the idea of unity are analyzed in the article. The author explains that the core of the political program and activity of the organization is the unity of the country and development of statehood on democratic principles.

Key words: democracy, sobornist (unity), Ukraine, state, autonomy, independence, unitarian status, federation.

²⁶ Бойко О. Д. Назв. праця. С. 175.

²⁷ ЦДАГО України. ф. 271. оп. 1. спр. 4. арк. 3.

²⁸ Лук'яненко Л. Не злоба, а любов рухає мною вперед. *Молода Галичина*. 1991. 12 листопада. С. 1.

Григорій Гончарук

доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри філософії, історії та політології Державного університету «Одеська політехніка» (Одеса)

БІЛЬШЕ УВАГИ ДРУГОМУ З'ЇЗДУ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ

Не згасне інтерес до рішень перших з'їздів Народного Руху України. Це викликано як важливим значенням їх документів, так і участю у форумах видатних особистостей, відомих інтелектуалів. Опубліковані окремими книгами матеріали з'їздів, у 1993 році побачило світ видання «IV Великі збори Народного Руху України 4-6 грудня 1992 року. Стенографічний звіт»¹. Загальний обсяг книги 261 сторінка. Тут повідомляється, що збори відбулися в актовому залі Київського політехнічного університету. Відкрив їх та зробив доповідь співголова НРУ Вячеслав Чорновіл. Відбулося шість цікавих засідань. Прийнято низку актуальних ухвал.

Друга книга про форуми НРУ побачила світ у 1995 році під назвою III Всеукраїнські Збори Народного Руху України. 28 лютого – 1 березня 1992 року. Стенографічний звіт². З'їзд відбувся в актовому залі Київського політехнічного інституту. Його відкрив Голова НРУ Іван Драч. Він також зробив доповідь. Другим виступив Президент України Леонід Кравчук. Відбулося дев'ять, інколи бурхливих, засідань. Виступи делегатів і гостей опубліковані в книгу, яка складає 351 сторінку.

Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову під назвою «Три дні вересня вісімдесят дев'ятого»³ були видані у 2000 році. Книга широко ілюстрована. Відкрив з'їзд та зробив доповідь голова організаційного комітету Володимир Яворівський. З'їзд прийняв Програму і Статут Народного Руху України та низку інших важливих документів, обрав керівні органи НРУ та головою Івана Драча. Матеріали опубліковані в книзі форматом 70×100 1/16 обсягом 40 умовно друкарських аркушів, 495 сторінок.

Читач помітив, що серед стенограм перших форумів Народного Руху України відсутня стенограма Другого з'їзду НРУ. Про причини такої непослідовності можемо тільки здогадуватись. Передусім у виданні стенографічних звітів Четвертого і Третього з'їздів очевидно був найбільш

¹ IV Великі збори Народного Руху України. 4-6 грудня 1992 року. Стенографічний звіт. Секретаріат Народного Руху України. К., 1993. 261 с.

² III Всеукраїнські Збори Народного Руху України. 28 лютого – 1 березня 1992 року. Стенографічний звіт. К., 1995. 351 с.

³ Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного Руху України за перебудову. К., 2000. 495 с.

зацікавлений співголова НРУ Вячеслав Чорновіл. Відомо, що драматичний Третій з'їзд для нього особисто був вдалим: він під час емоційних обговорювань щодо виборів керівництва громадсько-політичної організації здобув значну перемогу – і став поруч з Іваном Драчем і Михайлом Горинем співголовою НРУ. А щодо Четвертого з'їзду, то авторитет Вячеслава Максимовича піднявся, що відчуваючи себе де-факто одноосібним лідером і по суті, і морально був зобов'язаний благословити публікацію з'їзду.

Але пам'ять для суспільства Установчого з'їзду Народного Руху України, особливо у зв'язку зі зниженням авторитету НРУ, була настільки значною, що перших два ексголови Іван Драч і Михайло Горинь при підтримці низки ініціаторів створення Руху знайшли можливість видати стенограму з чудовою поліграфією. Хотів написати повну стенограму, але руки ще раз потягнулись до Змісту... Ба! А де Програма Народного Руху України, що була прийнята саме тут? Оказія-то супер підходяща. Пояснення не знайшов. Все було: і схвалення проєкту Статуту, і доповіді, і виступи, і про керівні органи, і навіть «З'їзд про себе». Можливо, вважали за достатнє, що проєкт Програми був опублікований 16 лютого у «Літературній Україні»⁴? Але, погодьтеся, читачі, що таке виправдання недоречне.

Тепер про Другий з'їзд, чи як офіційно тоді його назвали Другі Всеукраїнські збори Руху. Він відбувся 25-28 жовтня 1990 року в Палаці культури України. Делегати з'їзду були членами більше ніж 44 громадських та політичних організацій. Були представники посольств США та Канади в Москві, розташованих в Києві консульства низки держав, а також гості української діаспори 12 країн.

Після привітання з'їзду почесних гостей з доповідями «Політична ситуація на Україні і завдання Руху» виступив голова НРУ Іван Драч та ще 14 поважних політичних діячів. Були прослухані виступи делегатів та гостей. Віталій Дончик зробив доповідь «Про зміни та доповнення до Програми Руху»⁵.

В результаті обговорень і голосувань були внесені значні зміни і доповнення до основного документа НРУ. Зокрема замість першого розділу «Загальні принципи» з'явився розділ «Цілі й напрямки діяльності». З чотирьох пунктів розділу першим був такий: 1. Головною метою діяльності Народного Руху України (далі – Рух) є:

- досягнення державної незалежності України;
- створення державної незалежності України⁶.

⁴ Програма Народного Руху за перебудову. Проєкт. *Літературна Україна*. 1989. 16 лютого.

⁵ Вісник Руху. Часопис Центрального Проводу. 1990. Ч. 7. С. 1-64.

⁶ Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України. Документи. К., 1990. 70 с.

Зрозуміло, що нічого аналогічного не могло бути в Програмі НРУ першої редакції, прийнятій на Установчому з'їзді Руху. Були прийняті інші суттєві зміни до Програми, а також значні правки були внесені до Статуту НРУ.

Наведене свідчить про необхідність підготовки і публікації окремим виданням Повної стенограми Другого з'їзду Руху. Змісти доповідей (виступи делегатів, гостей та привітання поважних гостей, а також вся архітектура організації та проведення форуму) мусять бути надбанням не тільки історії Народного Руху, а загальної історії України.

Григорій Гончарук. Більше уваги Другому з'їзду Народного Руху України.

Доводиться нагайно необхідність підготовки та публікації повної стенограми Другого з'їзду Народного Руху України, що у 1990 році вперше в Програмі НРУ записав: Головною метою діяльності Народного Руху України є досягнення державної незалежності України.

Ключові слова: Народний Рух України, Другий з'їзд, стенограма, Програма НРУ, державна незалежність України.

Hryhoriy Honcharuk. More attention to the Second Congress of the People's Movement of Ukraine. There is an urgent need to prepare and publish a complete transcript of the Second Congress of the People's Movement of Ukraine, which in 1990 for the first time in the NRU Program wrote: The main goal of the People's Movement of Ukraine is to achieve state independence of Ukraine.

Keywords: People's Movement of Ukraine, Second Congress, transcript, NRU Program, state independence of Ukraine.

Василь Деревінський

доктор історичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ)

ЄДНІСТЬ ЗАРАДИ УКРАЇНИ В ДОЛЕНСНІ РОКИ (1657, 1918, 1991)

Українська спільнота перебуває в черговому періоді екзистенційного виклику, який вимагає відповідальних дій. Їхня ефективність буде набагато більшою, коли враховуватимемо попередній історичний досвід наших предків, які зіштовхувалися з подібними критичними ситуаціями. Результати ґрунтовного аналізу минулого дозволять покращувати спроможність подолати існуюче випробування та спрогнозувати перспективу розвитку подій.

Схожі обставини з тими, що відбуваються в наш час спостерігаються в ході низки переломних періодів української історії. Йдеться про революцію XVII ст., революцію 1917–1921 рр. та пореволюційні умови початку 1990-х рр. Тоді відбувалося виборювання і відродження українського державного організму. Роки тривалої війни за свободу (це у XVII ст.) чи виснажливі роки першої світової, що передували революційним подіям початку XX ст. або семирічний час колапсування радянського тоталітаризму призвели до погіршення соціально-економічного становища в Україні, посилили стан втоми і невдоволення існуючим станом речей у суспільстві.

Прихід, після смерті Богдана Хмельницького, до влади Івана Виговського чи переобрання контролю над країною від Центральної Ради гетьманом Павлом Скоропадським відбулося з ігноруванням потреби ведення виваженої соціальної політики. Обидва гетьмани орієнтувалися на заможні верстви, що призвело до ускладнення внутрішньополітичної ситуації в країні. Соціальний антагонізм спостерігався і на початку 1990-х рр., коли компартійна номенклатура залишилася у фаворі колишнього ідеолога компартії, борця з українським національним рухом, а з 1991 р. Президента України Леоніда Кравчука та перетворилась у т.зв. «партію влади». Під час кожного з цих історичних періодів у суспільстві визрівали антивладні виступи, які підігрівалися ззовні і були прелюдією до зовнішньої інтервенції з боку Речі Посполитої (у XX ст. Польщі), московії (у XX ст. росії). Тобто ці виклики загрожували існуванню держави, яка лише утверджувалася.

У 1657–1659 рр. переважили індивідуальні, станові інтереси та власні амбіції над загальнодержавними. Гетьману І. Виговському не вдалося порозумітися з тими представниками козацької старшини та запорозькими

козаками, які не сприймали його або не розуміли гетьманських дій. Останні також не змогли, а дехто з них, можливо, і не хотів або не намагався піти на діалог і компроміс з І. Виговським. Заклики гетьмана до порозуміння і переговорів сприймалися ними як його слабкість, а не бажання уникнути взамопоборювання і припинення громадянської війни, у вигаши від якої буде москва і Варшава. Фактично одразу ці представники старшини звернулися до москви за підтримкою проти гетьмана – керівника Української держави.

Тож, нездатність самотійно вирішити внутрішньодержавні протиріччя і залучення зовнішніх чинників призвели до негативних наслідків. Зокрема, московські урядовці, які ще з часу Б. Хмельницького прагнули утвердити свій вплив в Україні, порушували домовленості, одразу після його смерті протиправно намагалися самі визначити особу гетьмана, а після провалу цього розпочали нагнітати антигетьманські настрої та виступи проти І. Виговського, послаблювали його владу, щоб згодом формалізувати нову політичну ситуацію у вигідній для себе угоді. Внутрішньодержавні протиріччя не вдалося усунути навіть після розгрому московської армії під Конотопом у червні 1659 р. До заколоту проти гетьмана приєдналися відомі полководці Іван Богун, Іван Сірко та інші, які підтримали амбітного Юрія Хмельницького. Заколотники вважали, що їм краще за І. Виговського вдасться вийти з складного зовнішньополітичного протистояння з Польщею і московією. Вони не сприймали укладеної Гадяцької угоди 1658 р., згідно якої Українська держава приєдналася до Речі Посполитої як її третя рівноправна складова, що набула ті ж права, які мали Польща і Литва.

За умов так званої «гібридної війни», яку розпочала московія проти Української держави, рішення І. Виговського піти на замирення з колишнім ворогом – Річчю Посполитою, мало певний сенс. Згідно угоди, в Україні була власна армія, православна церква урівнювалась з католицькою, карбувалась власна монета. Останнє, зокрема, свідчило про високий статус гетьмана в тогочасній феодальній Європі. Австрійські дипломати вважали, що українці «творитимуть своє окреме тіло в тілі республіки, приблизно на таких же умовах, як і литвини»¹. Подальше політичне майбутнє України в державному утворенні, яке було антиподом деспотичної московії, залежало б від стабільності внутрішньополітичної ситуації в Україні та могутності гетьманської влади. Оскільки польські урядовці, подібно до московських, намагалися скористатися зі слабкості гетьманської влади і відновити контроль над українськими землями. Навіть ті польські урядовці, які погоджувалися на новий рівноправний статус України в Речі Посполитій, вважали його тимчасовим. Про це заявляв Станіслав Беневський, що представляв польську

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, 1991. Т. 10. С. 316.

сторону при укладанні Гадяцького договору, сподіваючись на швидке повернення старих порядків². Так, коли перед затвердженням сеймом Речі Посполитої Гадяцької угоди відбулися нові заворушення проти гетьманської влади, поляки одразу скористались послабленням позицій української сторони і схвалили реорганізацію Речі Посполитої в державу поляків, литовців і українців з поправками, які порушували досягнуті попередні домовленості. Ці поправки були не вигідні ні для гетьмана, ні для Української державі загалом, бо вели до загострення конфронтації в українському суспільстві.

Противники І. Виговського вважали кращим виходом зі складної ситуації не остаточний розгром москви, усунення усіх московських залог, а виступ проти гетьмана та примушення переможеної москви (перемога під Конотопом) до узгодження вигідної Україні нової угоди, подібно до тої, що уклав Б. Хмельницький. Однак, антигетьманське повстання призвело як до поглиблення громадянської війни, так і посилення впливу москви. З останньою довелося підписати вже не вигідний і нерівноправний Переяславський договір 1659 р. Подальші події взагалі призвели до розколу України на правобережне і лівобережне гетьманство та поділу українських земель між Річчю Посполитою і московією.

В період правління гетьмана Павла Скоропадського у 1918 р. також була складною внутрішньополітична ситуація. Очолюваний соціалістичним теоретиком і популістом Володимиром Винниченком попередній уряд Центральної Ради, окрім декларативних прожектів, не забезпечив встановлення дієвого державного апарату, формування армії і, найголовніше, не затвердив програми аграрних реформ в країні, в якій близько 80 % становили селяни. Тому останні самовільно брали те, що вважали своїм. Подібно чинили робітники. Гетьманський уряд вдався до спроби повернути дореволюційний порядок, тож одразу зіштовхнувся з невдоволенням і опором. Ситуація загострилась втручанням німецького військового командування, яке вимагало виконання від української влади умов Берестейського договору січня 1918 р., зокрема надання продовольства як плати за допомогу у визволенні України від російсько-комуністичної окупації.

Попри те, що П. Скоропадський в ході державного перевороту усунув від влади представників різних партій, йому вдалося налагодити з ними діалог. Тривали переговори про входження їхніх членів у склад уряду. Політичні партії, що об'єднувалися в своєрідний національний координаційний центр – Український національно-демократичний союз (УНДС), заявивши про свою

² Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. Poznan: Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. T. 2. S. 25–26.

опозицію до гетьмана, все ж шукали важелі впливу на нього, а не діяли на його повалення³. Розбіжності між УНДС і гетьманом полягали лише в особливостях побудови Української держави. На думку Д. Дорошенка, гетьман розглядав «державність українську територіально-історично», а діячі українських партій вбачали її як українську національну⁴.

Після реорганізації УНДС в Український Національний Союз (УНС) більшість його членів надалі підтримували ідею переобрання влади мирним шляхом, ввели переговори з П. Скоропадським про переформатування уряду. Проте ситуація кардинально змінилась після очолення УНС В. Винниченком, який після усунення з посади керівника уряду Центральної Ради займався літературною творчістю під Києвом. Новий керівник УНС самовільно, без згоди з іншими членами, став проштовхувати власне бачення розгортання подій. Подібно до представників старшинської опозиції XVII ст., що вишукували підтримку у Москві, він направив представників УНС до Берліну для отримання прихильності німецької влади. Невдовзі В. Винниченко, без будь-якого уповноваження з боку УНС чи своєї партії – УСДРП, вступив у переговори з представниками комуністичної Росії в Києві Д. Мануїльським і Х. Раковським. Російські комуністи були зацікавлені в загостренні внутрішньоукраїнської ситуації та послабленні влади гетьмана, сподіваючись здобути реванш після поразки у першій російсько-українській війні 1917 – 1918рр. Вони заявили В. Винниченку, що комуністична Росія, начебто, займе нейтральну позицію під час антигетьманського повстання і зміни уряду та задовольниться легалізацією комуністичної партії за нової влади.

Таким чином, В. Винниченко дублював дії своїх попередників – антигетьманських заколотників XVII ст., відмовляючись врахувати минулий досвід. Фактично одразу з перебиранням головування в УНС він розпочав підготовку до заколоту проти П. Скоропадського. Маскував цю роботу веденням переговорів щодо переформатування гетьманського уряду. Більшість членів УНС не підтримували антигетьманського виступу. Їхня позиція не змінилась навіть тоді, коли з поразкою Австро-Угорщини і Німеччини у Першій світовій війні, позиції П. Скоропадського ослабли. Згубною ця ідея видавалася також громадськості, про що писав у своїх спогадах сам Винниченко. «Під час підготовки повстання, – згадував він, – коли чутки про це кружляли по місті, серед українських «щирих» патріотів панувало велике обурення проти ініціаторів і керівників цієї акції. Бували випадки, коли на мене кидались трохи не з кулаками...»⁵.

³ Михайлова О. Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». К.: Парлам. вид-во, 2018. С.257.

⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. у 2-х т. К.: Темпора, 2002. Т. 2. С. 72.

⁵ Винниченко В. Відродження нації: у 3-х ч. Відень: Видавництво «Дзвін», 1920. С. 99.

Втрата підтримки з боку німецької та австро-угорської армії поставила П. Скоропадського і загалом Українську державу в надважку ситуацію, що змусило його шукати контактів з представниками Антанти. Останні вимагали відмовитися від незалежності держави і увійти в склад небільшовицької росії. Згода на такий крок містила серйозні ризики, пов'язані з антиукраїнською позицією представників небільшовицької росії та загрозою масштабування антигетьманських виступів. Визначатись з тим як діяти доводилось з врахуванням також небезпечної ситуації, яка складалася на північно-східних кордонах держави. Там, в прикордонних російських регіонах, згромаджувалися російсько-комуністичні підрозділи, що очікували слушного моменту для початку нової війни проти України.

За таких складних зовнішньополітичних обставин і незважаючи на ризики, які може принести внутрішньополітична нестабільність, В. Винниченко надалі проводив підготовку заколоту проти гетьмана.

Володіючи інформацією про те, що організатори заколоту не відмовляться від свого плану, навпаки 13 листопада 1918 р. створили свій уряд – Директорію на чолі з В. Винниченком і почали заколот, П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. видав грамоту про федералізацію України з небільшовицькою Росією. Він вважав, що йому з тактичного міркування доцільніше опертися на російське офіцерство і отримати підтримку Антанти. Хоча й вважав це рішення тимчасовим і вимушеним. Згодом, у своїх спогадах писав: «потім, як мине потреба, я твердо вирішив знову виправити державний корабель по тому шляху, якого я дотримувався завжди і якого ніколи не зрікався»⁶.

Проте заява про відмову від державності спричинила катастрофічні наслідки для П. Скоропадського. Він не здобув підтримки серед російського офіцерства, яке апріорі відкидало ідею про якусь федерацію росії з Україною. Розглядали гетьманську Україну як тимчасове утворення, яке має розчинитися в новій Росії. Натомість в українському національному таборі цей тактичний хід призвів до відмови від підтримки П. Скоропадського. Проти гетьмана виступили видатні офіцери української армії, зокрема Петро Болбачан, Євген Коновалець. Хоча останній, підрозділ якого – Січові стрільці, відігравав головну роль у виступі, намагався знайти порозуміння з гетьманом, сподіваючись не допустити поглиблення нової громадянської війни в Україні. Очевидно Є. Коновалець прагнув переконати гетьмана, що не варто покладатись на російських генералів Довгорукова, Келера, Кірпічова⁷. Проте П. Скоропадський не зважився поспілкуватися особисто. Вже згодом, у своїх

⁶ Скоропадський П. (1873–1945). Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ: Наш Формат, 2017. С. 298.

⁷ Коновалець Є. Причинки до історії української революції, 2-ге вид. Прага: Накладом ПУН, 1948. С. 18-19.

спогадах, він шкодував, оскільки зустріч з Є. Коновальцем могла бути поворотною для української історії.

В той час, коли амбітні демагоги штабу В. Винниченка почали розганяти дезу про «зраду гетьмана», в комуністичній Росії розпочали підготовку до нової війни. 17 листопада 1918 р. утворили Раду українського фронту та угруповання військ Курського напрямку, а 28 листопада 1918 р. маріонетковий комуністичний уряд для України. Фактично одночасно зі збройним виступом проти гетьманської влади на територію України вторглися російські комуністичні підрозділи. Ситуація виявилася катастрофічною і подібною до подій XVII ст., коли московські урядовці облесливо обіцяли, але робили своє. Поваливши владу П. Скоропадського Директорія не змогла відстояти незалежність України та не допустити нового поділу між Польщею і вже комуністичною росією.

Збройного протистояння вдалося уникнути під час чергового етапу боротьби за українську державність на початку 1990-х рр. Звільнення від російського комуністичного тоталітарного режиму, відновлення Української держави супроводжувалося низкою схожих до попередніх періодів проблем. Головним серед них було питання переходу від руйнівної боротьби проти окупаційного режиму до конструктивної роботи щодо формування засад національної державності, згуртування колишніх опонентів імперії в єдину державотворчу силу.

Важливу роль в цьому процесі відіграв один з лідерів українського національного руху, колишній політв'язень російсько-комуністичного режиму Вячеслав Чорновіл. Він був перший серед політв'язнів, хто ще здавалося в час непохитності Радянського Союзу обійняв важливу посаду голови Львівської обласної ради. Зумів трансформувати свій тридцятирічний досвід руйнівника тоталітаризму та імперіалізму в дії з будівництва підвалин нового українського демократичного суспільства. Перетворив Львівщину на своєрідний локомотив прогресивних реформаційних заходів, який ламав комуністичні консервативні устої і догми. Здійснював ці заходи в умовах саботажу та блокади з боку правлячої комуністичної партії, в розпорядженні якої були інформаційні, економічні і силові важелі впливу. Ідея відновлення Української держави об'єднала мешканців Львівської, Івано-франківської та Тернопільської областей. Свідченням чого є результати регіонального опитування 17 березня 1991 р., коли майже 100 % з тих, хто взяв участь в опитуванні, підтримували незалежність. Невдовзі – 1 грудня 1991 р. понад 90 % українців з усіх регіонів стали єдиними в бажанні відновити Українську державу.

Роз'єднаність лідерів демократичних сил призвела до перемоги на перших всенародних виборах Президента України колишнього комуністичного ідеолога Леоніда Кравчука та втрати можливості здійснювати консолідований тиск на главу держави задля дотримання ним курсу реформ і розбудови національної держави. За словами В. Чорновола, день виборів президента України 1 грудня 1991 р. став днем фатальної поразки демократичних сил, «найперше їхнього керівництва, яке в більшості своїй так і не зрозуміло, що синонімом демократії є єдність, уміння поставити інтереси справи, загальнонародні інтереси над особистими чи груповими амбіціями»⁸.

Хоча в перші місяці після відновлення Незалежності, начебто, не було політичних сил, які відкрито заявляли проти незалежності України, стара компартійна номенклатура залишилася на своїх посадах як в Києві, так і по областях. Протистояння «борців за незалежність України з противниками Незалежності не було завершено»⁹.

Демократичним силам не вдалося утвердити свої методи і тактику дій щодо процесу державного будівництва, напрямку розвитку державності. Компартійна номенклатура оговталась від післяпутчєвого стресу, реорганізувалась і спрямувала зусилля на збереження старих порядків під прикриттям демократичної фразеології і українських національних символів. За своєю суттю ці діячі залишилися виконавцями вказівок москви, для них українська державність не була цінністю. Тому існувала очевидна небезпека, що вони можуть зрадити її як після поразки пучу зрадили компартію. Колишній комуніст Л. Кравчук не був здатний на радикальні реформи, бо його опорою надалі залишилася стара політична команда влади.

Для створення враження про себе як державника Л. Кравчук намагався заручитися підтримки представників демократичних партій. В інформаційний простір поширили гасло: хто проти президента той проти держави. За допомогою цієї інформаційної компанії намагалися нейтралізувати В. Чорновола, що був основним конкурентом Л. Кравчука на президентських виборах, а невдовзі очолив найпотужнішу українську національно-демократичну партію – Народний Рух України. Незручним В. Чорновіл для не переформатованої влади був через те, що не погодився, без чітких і результативних засад співпраці заради реформування всіх сфер життя українського суспільства, перейти в так званий табір президента. Натомість проголосив ідею конструктивної опозиції. Заявив, що «Консолідація – річ прекрасна, і ні один дійсно конструктивний державотворчий акт Президента не залишиться без нашої підтримки. Але ми не повинні забувати й про те, які

⁸ Чорновіл Що далі? *Голос України*. 1992. 24, 25 січня.

⁹ Там само.

політичні сили привели нового Президента до влади, подумати, чи зацікавлені вони в динамічному реформуванні суспільства і чи зможе наш Президент від цих сил, які його породили, відмежуватися... Такий склад нашої Верховної Ради і непевність у позиції Президента, який уже в цій ролі встиг заявити, що нинішній уряд його влаштовує, підказують, що говорити про самоліквідацію опозиції чи перетворення її в більшість принаймні передчасно. Але, очевидно, ідеться про якісно новий характер опозиції. Якщо досі в ній домінували моменти заперечення, негачії, то тепер, після державного виходу України на світову арену, це має бути опозиція конструктивна, опозиція утвердження. Якщо Президент не виконуватиме своєї власної передвиборчої програми, його треба примушувати це робити»¹⁰.

Тобто, В. Чорновіл закликаючи створити конструктивну опозицію до президента і його «партії влади», відкидав принцип опозиції заради опозиції на основі популістичного негативізму. Взиваючи догуртування державницьких сил задля створення потужної політичної сили, що буде єдиним як на той час «засобом нейтралізації антидержавних і антидемократичних сил та зародження авторитаризму чи реанімації тоталітаризму»¹¹. На критику і звинувачення у дестабілізації держави з боку Л. Кравчука В. Чорновіл заявив: «Леонід Кравчук неодноразово робив закиди в мій бік: якщо йти в опозицію, то треба відповідно міняти й головну мету, а в нас вона, мовляв, тепер одна. Але я вважаю, що мета в нас і тепер різна. Президент будує напівсуверенну номенклатурну державу в «братній сім'ї» народів СНД, метою Руху є і повинна залишитися побудова самостійної демократичної Української держави!»¹²

Засадами єднання мала бути національна державність і демократія, територіальна цілісність українських земель як гарантія політичної та економічної стабільності в середині держави, так і на європейському континенті. Творення і зміцнення Української держави з незалежною ринковою економікою, захищеними кордонами, потужною армією. Тобто, країни, яка «не дозволить нікому розмовляти із собою з позицій шантажу чи сили»¹³.

З перших днів проголошення відновлення Незалежності з'явилися недружні випадки з Москви, від представників російської демократичної опозиції, з якими українські демократичні сили боролися з радянським комуністичним тоталітарним режимом. Територіальні претензії також звучали

¹⁰ Виступ на четвертих всеукраїнських зборах Народного Руху України «Про соціально-політичну ситуацію в Україні і завдання Руху». *Високий замок*. 1992. 8 грудня.

¹¹ Чорновіл Що далі? *Голос України*. 1992. 24,25 січня.

¹² Виступ Вячеслава Чорновола. *Народна газета*. 1991. Березень.

¹³ Чорновіл В. Наша доля – в наших руках. *За вільну Україну*. 1992. 1 січня.

з боку російської влади, яка розпочала проти України економічну та інформаційну війну. За таких внутрішньо- та зовнішньополітичних умов ідея В. Чорновола щодо конструктивної опозиції була оптимальною моделлю поведінки українських державників. Адже, через відсутність у влади політичної волі до політичних і економічних реформ, копіювання перетворень з колишнього імперського центру, відсторонення суспільства від контролю за органами влади відбувалося катастрофічне погіршення економічного становища, зростала соціальна напруга в державі.

Антиукраїнські сили всередині країни і за її межами спрямовували зусилля на посилення розколу та антагонізму в середині суспільства. Головною метою їхньої пропагандистської кампанії було переконати українських громадян у тому, що причиною погіршення їхнього життя є незалежність України.

Щоб не спричинити додаткового збурення суспільства, спрямувати суспільний негатив у конструктивне русло, а разом з тим позбавити впливу проросійське угруповання, В. Чорновіл провадив тактику критики та компромісів з владою. НРУ, як потужна націонал-демократична партія під керівництвом В. Чорновола, тримав владу під своїм політичним тиском, а не проводив дії з її силового, протиправного повалення. Обрана тактика діяльності для досягнення важливої стратегічної мети – утвердження Української держави, видається була найприйнятнішою і принесла позитивні результати.

Вячеслав Чорновіл категорично відмовився навіть від ідеї оскаржувати результати президентських виборів, володіючи певною інформацією про застосування переможцем виборів (на час їх проведення Голови Верховної Ради) владного ресурсу, обґрунтовувати тим, що загальнонаціональні інтереси мають бути вище особистих політичних бажань. Вважаючи, що заяви про можливі фальсифікації з боку владного кандидата можуть дати підстави проросійським силам необґрунтовано поставити під сумнів результати референдуму про підтримку Незалежності українськими громадянами.

Таким чином, в історія українського народу було кілька періодів, коли відновлену Українську державу не вдалося утримати через внутрішньодержавну конфронтацію, посилену зовнішнім втручанням. Сучасні події мають багато спільного з тими, що відбувалися в минулому. Тривала війна з російським загарбником призводить до вичерпання матеріальних і людських ресурсів, моральної втоми громадян. Російська влада використовує звичний для неї арсенал інструментів: від м'ясних штурмів, геноциду, залякування, пошуку колаборантів до дезінформаційних кампаній і маніпуляцій, що спрямовуються на розкол і розбрат серед українського

суспільства. За відсутності потуги для перемоги на полі бою росія вдається до провокування внутрішньодержавних заколотів, як це було у 1657–1959 рр. чи 1917–1918 рр. або на початку 1990-х рр.

На послаблення української обороноздатності працюють негативні моменти, які мають місце серед представників влади: корупція, всюдозволеність для своїх, розграбування фінансової чи волонтерської допомоги призначеної для армії чи біженців, просування законодавчих норм про мобілізацію як «війну для бідних», не виваженість кадрових призначень тощо. Насамперед цей негатив демотивуюче впливає на бійців армії.

Важливо, що виваженість українського військового командування не дозволяє повторити помилки попередніх періодів, коли провідні українські військові були втягнуті в авантюри, які погіршили становище як на фронті, так і в середині країни.

Досвід найбільш оптимального виходу зі складного становища на початку 90-х рр. варто використати сьогодні. Зрозуміло, що є відмінності у ситуації: відбувається широкомасштабна російська агресія, а не «гібридна війна». Однак рівень підтримки у суспільстві боротьби за власну незалежність та зовнішня допомога є набагато більшою, ніж тоді. Владі і опозиції потрібно конструктивно співпрацювати, не час зводити давні прорахунки, залишити питання рейтингів і політичних амбіцій на період, що настане після перемоги над росією.

Деревінський Василь. Єдність заради України в доленосні роки (1657, 1918, 1991).

У статті проаналізований розвиток подій в переломні періоди української історії, коли відновлену Українську державу не вдалося утримати через внутрішньодержавну конфронтацію, посилену зовнішнім втручанням. Це час Української революції XVII ст. та 1917–1921 рр. Натомість розвиток історії був іншим після завершення революційних подій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Державу вдалося відстояти і утвердити. Досвід найбільш оптимального виходу зі складного становища на початку 90-х рр. варто використати сьогодні.

Ключові слова: єдність, революція, держава, І. Виговський, П. Скоропадський, В. Чорновіл.

Derevinskyi Vasyl. Unity for the sake of Ukraine in the fateful years (1657, 1918, 1991).

The article analyzes the development of events during the turning points in Ukrainian history, when the restored Ukrainian state could not be maintained due to internal confrontation, intensified by external interference. This is the time of the Ukrainian Revolution of the 17th century, 1917–1921. However, the development of history was different after the end of the revolutionary events of the late 1980s and early 1990s. The state managed to defend itself and establish itself. The experience of the most optimal way out of a difficult situation in the early 90s should be used today.

Key words: unity, revolution, state, I. Vyhovskyi, P. Skoropadskyi, V. Chornovlil.

Юлія Деркач

аспірант кафедри філософії, історії та політології Національного університету «Одеська політехніка» (Одеса)

УЧАСТЬ ВЯЧЕСЛАВА МАКСИМОВИЧА ЧОРНОВОЛА У ВИБОРАХ ПРЕЗИДЕНТА 1991 РОКУ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Протягом значного часу тематика незалежності та самостійності України займала провідне місце у науковій публіцистиці. Проблема державотворення все більш частіше знаходить своє відображення у наукових роботах таких фахівців як Ф. Брецько, А. Дрік, Л. Майор¹, С. Грабовський, С. Ставроянні, Л. Шкляр², Ю. Діденко³, оскільки є актуальним питанням сучасності. Аби розуміти усю складність процесу державного будівництва, необхідно звернутися до першоджерел. На прикладі постаті Вячеслава Чорновола розглянемо становлення національного відродження української спільноти під час президентських виборів 1991 р.

Представники української влади, вважали що впровадження демократичних виборів, приведуть до результативних та динамічних змін у політико-економічному просторі. Події 1991 р. стали надзвичайно важливими у процесі державотворення національного суверенітету України.

Фундаментальною роботою є « Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002)» Ю. Діденка, в якій віддзеркаленні процеси побудови демократичних ініціатив, що у подальшому стали могутнім потенціалом втілення стабільної та незалежної держави. Автором проаналізовано програмні документи НРУ, що стали основою сучасного законодавства України. У роботі відзначено співпрацю рухівців-депутатів з різноманітними парламентськими фракціями. Науковець описує Вячеслава Максимовича як енергійного та сміливого патріота, який вмів влучно та з точністю аргументувати власні задуми. У монографії зазначається, що В. Чорновіл у 1990 р. очолив Львівську обласну раду, що дало змогу у подальшому взяти участь у президентських виборах та розкрити увесь управлінський потенціал⁴.

У книзі В. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою» серед різних аспектів діяльності Великого українця також розглянуто його участь у президентських виборах 1991 р. Автор ґрунтовно проаналізував

¹ Брецько Ф., Дрік А., Майор Л. Незалежна Україна: хроніка державотворчого процесу (1991–2009). Ужгород: Гражда, 2009. 264 с.

² Грабовський С. І., Ставроянні С. С., Шкляр Л.Є. Нариси з історії українського державотворення: навч. посіб. Київ: Генеза, 1995. 608 с.

³ Діденко Ю. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989 – 2002). Одеса: Астропринт, 2006. 176 с.

⁴ Там само.

непростий шлях кандидата від НРУ. Саме за ініціативою В. Чорновола був створений блок «Демократична Україна», що надав можливість узяти участь у виборах. Крім того, В. Чорновіл наполягав об'єднатися та висунути на президентські вибори лише одного кандидата від Руху. Ми можемо це трактувати, як намір та заклик до дружності народу, заради відстоювання громадських прав та свобод⁵.

Необхідно зазначити, що колеги з Центрального проводу вбачали сильного лідера для майбутньої країни у кандидатурі Вячеслава Максимовича, характерно те, що західні регіони повністю підтримали пропозицію, а саме Галицька асамблея. У подальшому була розгорнута політично-просвітницька діяльність, в якій висвітлювалася ідея свободи слова та відродження сильної української нації в усіх регіонах. Важливу роль відігравали засоби масової інформації, оскільки це важливий інструмент у будь-якій політичній ситуації.

У своїй діяльності В. Чорновіл керувався ідейними засадами передвиборчої програми, в якій йшлося про згуртування народу задля процвітання незалежної нації у майбутньому. Лише позитивні трансформації соціально-економічного та політико-суспільного характеру приведуть до результативних змін в суспільстві, з врахуванням громадських інтересів⁶.

Серед кандидатів в Президенти України можна виділити таких претендентів: В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл, І. Юхновський.

Своїм серйозним конкурентом на посаду президента Вячеслав Максимович вбачав Л. Кравчука, оскільки той був Головою Верховної Ради України. У своїй роботі «На землі кленевого листу» Л. Лук'яненко зазначав, що саме цей факт сильно впливав на хід виборчого процесу, оскільки Леонід Макарович міг зловживати свої посадовим становищем, а саме впливати на виборчу комісію, радіо та телебачення, що у подальшому надало би йому більшої переваги у виборчій грі⁷.

Професор Г. Гончарук у своїй роботі «Народний Рух України. Історія» зазначає, що на після президентських виборів у грудні 1991 р., засіданні Верховної Ради України В. Чорновіл подякував усім присутнім за підтримку, особливо рухівцям. У своїй роботі автор розглядає різноманітні інтерв'ю, що дає змогу оцінити конкурентоспроможність учасників виборчого процесу. Аналізуючи та систематизуючи різноманітні довідникові матеріали, надає повний образ постаті В. Чорновола у виборчому процесі⁸.

⁵ Деревінський В. Вячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2017. 496 с.

⁶ Там само.

⁷ Лук'яненко Л. На землі кленевого листу. Київ: Молодь, 1998. 333 с.

⁸ Гончарук Г. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 1997. 380 с.

Отже, проаналізувавши наукові видання, щодо діяльності В. Чорновола у президентських виборах, можемо усвідомити суперечності, що виникли в процесі державотворення 1991 р. Своїм прикладом, В. Чорновіл демонструє витривалість, силу волі, управлінські якості, саме вони штовхали людину до змін в суспільстві. Претендент у президенти й надалі поширював демократичні цінності у Верховній Раді України, приділяв увагу питанням соціально-економічного характеру. Сучасні науковці наголошують про необхідність створення новітньої політичної системи, задля майбутнього. Лідери громадських організацій формують і об'єднують людей навколо спільних ідей, що у подальшому призведе до реальних демократичних трансформацій, але питання державного будівництва залишається відкритим та недостатньо дослідженим.

Деркач Юлія. Участь Вячеслава Максимовича Чорновола у виборах президента 1991 року в історичній літературі. Проаналізовано управлінську діяльність В.Чорновола під час президентських виборів 1991 року крізь призму історичної літератури.

Ключові слова: Верховна Рада України, вибори, В.Чорновол, Л.Кравчук, фракція

Derkach Julia. Vyacheslav Maksimovich Chornovil's participated in the 1991 presidential election in historical literature. The author gave a detailed analysis of the managerial activity on V.Chornovil's during the presidential election in the 1991 through the prism of historical literature.

Key words: Verkhovna Rada of Ukraine, elections, V.Chornovil, L. Kravchuk, fraction.

Борис Дрогомирецький

аспірант кафедри історії та археології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Івано-Франківськ)

ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА «ГІБРИДНОЇ ПОЛІТИКИ» РФ ЩОДО УКРАЇНИ ПЕРІОДУ 1990-Х – ПОЧАТКУ 2000-Х РР.

Важливим складником «гібридної політики» рф щодо України (в межах її інформаційної складової) було прагнення активно впливати на свідомість політичної та бізнес-еліти, керівництва різних політичних партій і соціальних груп, а також на населення України загалом. Насамперед це проявлялося в інформаційному зомбуванні людей, їх деморалізації (придушення волі до опору) та, відповідним чином, – намаганнях перетворити українських громадян на зручне й слухняне знаряддя для досягнення власних неоімперських цілей. Ключовими елементами «гібридної політики» рф щодо України були також: паливно-енергетичний, торговельно-економічний, екологічний, релігійний, культурний тощо.

Вже перший президент рф Б. Єльцин не приховував прагнення кремлівського режиму повернути Україну під свій контроль. Про це свідчать і розсекречені документи США, опубліковані Архівом національної безпеки при Університеті Джорджа Вашингтона. Так, під час розмов з президентом США Д. Бушем-старшим у 1992 р. президент рф Б. Єльцин назвав Україну «нашим головним дестабілізуючим фактором». Б. Єльцин був схильний погрожувати уряду США, що у випадку відсутності підтримки цим планам, РФ очікує повернення до авторитаризму. Запевнення російських очільників Д. Буша, що в російсько-українських відносинах не буде «випадку югославського типу», стали одним із мотивів відправки ядерної зброї до рф для демонтажу¹. Аналогічною була доля ядерної зброї Казахстану та Білорусі. Тобто шляхом шантажу з боку влади рф (в особі Б. Єльцина) вдалося переконати Захід у своєму пріоритетному праві на спадок СРСР. І в подальшому це призвело до цілої низки проблем не лише для країн колишнього Радянського Союзу, але й для західних держав. Зокрема протистояння між ними все більшою мірою переходило з безпосередньо військово-політичного в інші альтернативні виміри. У тому числі – також в сферу кіберпростору.

Безперечно, що політична еліта країн Заходу досить добре усвідомлювала всі ризики переходу на нові рівні протистояння між СРСР й США. Тому вживалися найрізноманітніші міри та заходи, щоб упередити такого роду

¹ Ще Єльцин називав Україну «головним дестабілізуючим фактором». архів Нацбезпеки США. 01.02.2023. URL: <https://inshe.tv/important/2023-02-01/737348/>

тенденцію. Так, у відповідності до Стратегії національної безпеки США, вже з 1990 р. американським урядом було розпочато процес інтеграції Радянського Союзу до міжнародної системи в якості конструктивного партнера. При цьому, серед стратегічних пріоритетів для США стало налагодження партнерських відносин з СРСР у військовій сфері². Відповідним чином, були задіяні практично всі механізми щодо запровадження низки реформ у СРСР.

Проте, вже від 1990-х рр. влада РФ стосовно України приділяла значну увагу поширенню різного роду фейкових і дезінформуючих ідеологем. При цьому, активно використовувалися численні засоби інформаційного впливу, насамперед – задля насаджування серед населення України своєї маніпулятивної пропаганди. Так, зокрема, були штучно створені й цілеспрямовано поширювалися концепції «русского мира» та «Новороссиї»³. Водночас, кремлівські владоможці широко почали використовувати ресурси й можливості кіберпростору та соціальних мереж з метою просування власних наративів, котрі переважно мали гібридно-інформаційний характер.

Гібридна війна в загальному вигляді означає поєднання воєнних, політичних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Це поєднання зумовлює те, що кожний із способів ведення гібридної війни застосовується саме як своєрідна глобальна зброя. Відтак гібридні загрози призводять до значних системних криз. Але, при цьому, серед військових та політологів-аналітиків бракує єдності у розумінні феномена гібридної війни. І закономірним чином постають питання: чи змінилася природа сучасної війни та чи є гібридні способи ведення війн принципово новими формами воєнних конфліктів, сучасних і майбутніх⁴? Сучасна російсько-українська війна певним чином дає відповідь на ці питання.

Кремлівська влада завжди вдавалася до традиційних засобів гібридної агресії у вигляді: таємних домовленостей, провокації із подальшим звинуваченням жертви нападу в їхньому вчиненні, шантажу, розміщення військ на кордоні, погроз, ультиматумів, розколу еліт, підкупу, протидії наданню міжнародної підтримки, використання «п'ятої колони», введення військового контингенту, проведення фіктивних виборів, встановлення маріонеткових урядів, демонтаж державності,

² National Security Strategy of the United States. Washington D.C: The White House, 1990. 32 p.

³ Турченко Г. Історична наука і сучасна гібридна війна Росії проти України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 46. С. 217.

⁴ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. С 19, 20.

репресивні заходи тощо⁵. При цьому, рф завжди прагне позиціонувати себе в якості рятівника-миротворця світового гатунку.

Слід констатувати, що в умовах нового філософського, ідеологічного й політичного плюралізму, українська влада не спромоглася zorganizувати гідне проукраїнське ідейно-концептуальне вираження в українському інформаційному просторі. Одночасно, було доволі складно звільнитися від стереотипів і кліше радянської ідеології та протистояти новітній, доволі агресивній російській інформаційній політиці⁶. Відповідним чином, все більшою мірою означувалися конфліктні межі між рф й Україною не лише в паливно-енергетичній та торговельно-економічній сферах, але й в – царині історико-культурного, релігійного й інформаційно-політичного виміру.

Використання методів інформаційного маніпулювання супроти України мало на меті: погіршення міжнародного іміджу країни, зниження її геополітичної значущості, спотворення інформаційної та історичної реальності, дестабілізацію ситуації всередині країни й реалізацію політики «керованого хаосу» з боку кремлівського режиму. Задля цього ним було задіяно цілу низку найрізноманітніших гібридних інформаційних технологій. Інформаційні складники російсько-української «гібридної війни» перетворилися на «війну смислів», що підпорядковує інформацію воєнним подіям як основу для нагнітання паніки в українському суспільстві. Але лише механізм асиметричної відповіді в «гібридній війні» можуть дати належний відпір агресору⁷.

Активно поширюючи різного роду маніпулятивні й деструктивні наративи, кремлівський режим, починаючи з кінця 1990-х – початку 2000-х рр., цілеспрямовано використовував цілу низку інформаційно-ідеологічних засобів (насамперед – гібридного характеру) та потужних інформаційно-комунікаційних ресурсів. Загалом слід наголосити, що мета «гібридної політики» кремлівського режиму завжди полягала в масштабному (фактично геополітичному) завданні підриву серед держав Центральної Європи та Балтії відчуття впевненості стосовно гарантій їхнього захисту з боку НАТО та ЄС, а також – у створенні протистояння між США і їх європейськими союзниками (Європейським Союзом) та – між західними союзниками й державами Центральної Європи. При цьому, чи не найголовнішим інструментом гібридно-інформаційного тиску з боку кремлівського режиму були інформаційно-

⁵ Штогрін І. Кремлівська тактика гібридної агресії: 80 років тому СРСР окупував країни Балтії. Радіо Свобода. 17 червня 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/gibrydna-agresiya-kremlya-okepatsiya-krain-baltii/30675068.html>

⁶ Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / під. заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. С. 158.

⁷ Черненко Т. Пріоритети державної інформаційної політики в умовах гібридної війни. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 4 (37). URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/4_2015_Polityka.pdf, 2015

ідеологічні засоби, включно і з використанням кіберпростору.

Drogomyretsky Boris. Інформаційна складова «гібридної політики» рф щодо України періоду 1990-х – початку 2000-х рр. У статті досліджено, що впродовж 1990-х – початку 2000-х рр. влада рф щодо України активно використовувала широкий спектр засобів «гібридної політики». Насамперед це проявлялося в інформаційному зомбуванні людей, їх деморалізації й намаганнях перетворити українських громадян на зручне знаряддя для досягнення власних неоімперських цілей. Підкреслено, що одним з головних інструментів гібридно-інформаційного тиску з боку Кремлівського режиму були інформаційно-ідеологічні засоби, включно і з використанням кіберпростору.

Ключові слова: «гібридна політика», гібридно-інформаційний тиск, інформаційно-ідеологічні засоби, Кремлівський режим.

Drogomyretsky Boris. Information component of the “hybrid policy” of the Russian Federation towards Ukraine in the period of the 1990s – early 2000s. The article explores that during the 1990s – early 2000s. The Russian authorities actively used a wide range of “hybrid policy” means in relation to Ukraine. First of all, this was manifested in the information zombification of people, their demoralization and attempts to turn Ukrainian citizens into a convenient tool for achieving their own neo-imperial goals. It is emphasized that one of the main instruments of hybrid information pressure on the part of the Kremlin regime was information and ideological means, including the use of cyberspace.

Key words: “hybrid politics”, hybrid information pressure, information and ideological means, Kremlin regime.

Феріде Ібрагімова

магістр з міжнародних відносин, політологиня-міжнародниця, помічниця-консультантка Лідера кримськотатарського народу, народного депутата України Мустафи Джемільєва (Київ)

ВПЛИВ ВІЙНИ НА НАЦІОНАЛЬНУ САМОІДЕНТИФІКАЦІЮ ТА КОНСОЛІДАЦІЮ

Війна як каталізатор формування національної ідентичності.

Війна, як одне з найбільш важливих та драматичних явищ в історії людства, не лише формує політичну картину світу, але й має значний вплив на формування та розвиток національних ідентичностей. Вона стає каталізатором для виникнення складних процесів та дуже актуальних для України: самоідентифікації та консолідації вже як точно 10 років від початку новітньої війни, які відображаються в різноманітних аспектах життя суспільства, від культурних і соціальних до політичних та економічних.

Одвічний ворог московія веде проти нас війну як за наші землі, так і самоідентичність, за наші мізки. Українська письменниця, публіцистка, культурна і громадська діячка, пані Ярина Винницька чітко зауважила, що ідентичність – основоположна. Тому «наші воріженьки» завжди знищували наші «розпізнавальні знаки» – мову і культуру. Тож можна програвати війни та втрачати території, нас можуть знищувати мільйонами, але ми неодмінно відродимось, якщо збережемо свою культурну ідентичність. Необхідно додати ще до цього переліку також мовну ідентичність, бо мова, як і культура – дуже потужна зброя, бо це чіткі маркери для захисту нашої національної безпеки. Ворог атакує наш інформаційний простір, витрачає шалені кошти на пропаганду. Говорити про нашу ідентичність і пізнавати її в умовах війни на знищення сьогодні як ніколи на часі – бо це знання робить нас сильнішими, об'єднаними, освіченими, виробляє стійкий імунітет до того, щоб не подаватись брудній інформаційній пропаганді московитської репресивної машини.

Ідентичність – термін латинського походження (*identicus*), який означає «тотожний» – такий, що збігається з чимось (кимось), зберігає цю свою тотожність, подібність самому собі. Національна та/або культурна ідентичність – стабільне сприйняття людиною себе як представника національного чи культурного простору, як особистості, що засвоїла принципи, цінності, інструменти комунікації, художню мову тощо означеної системи та перетворила/перетворює себе за заданим зразком. Світове дослідження цінностей, у якому Україна продовжує брати участь, демонструє

нам цікаві цифри. 2011 рік – близько 60 % українців пишаються своїм громадянством. 2020 рік – близько 80 % відсотків українців пишаються тим, що вони громадяни України. Згідно зі спільним опитуванням фонду «Демократичні ініціативи» та соціологічної служби Центру Разумкова, у серпні 2022 року понад 90 % українців пишались своїм громадянством. Це найвищий показник за весь час соціологічного моніторингу, який проводили за часи незалежності України.

Британський дослідник Ентоні Сміт говорить про те, що людина – це завжди множинність ідентичностей. Основними факторами формування ідентичності він називає:

- фактор роду та поділ на статі – універсальний критерій, основа для інших відмінностей і спільності;

- простір і територію – регіональну ідентичність, що володіє великою об'єднувальною силою. Це не просто територія: я її привласнив, я її люблю, вона є моєю землею. Це мої терикони, мій берег Чорного моря, мій Кезлев, моя Говерла, мій Київ, мій Печерськ, мій Луцький замок із деревом, яке посадила Леся Українка, мої Чернівці з прекрасними соборами. Це моя Тернопільська область, мій замок, я там вперше цілувалася. Це мої квітучі сакури в Ужгороді й улюблена кав'ярня у Івано-Франківську. На цьому цвинтарі поховані мої прабабусі та прадідусі. Ми боремося не за території – ми боремося за свої землі, де живе наше серце, де проливалася кров наших предків і де ми щиро віримо й знаємо – будуть рости наші діти;

- соціально-економічний фактор – належність до класів/страт, критерій нестабільний, має невелику емоційну силу і культурну глибину. Сьогоднішня структура суспільства провокує й підтримує появу соціальних ліфтів. Освіта як ключовий гравець у сфері соціального дозволяє нам змінювати соціальну ідентичність, соціально-економічний статус, належність до певних класів;

- релігійні й етнічні ідентичності – виростають зі спілкування, з об'єднання культури (цінностей, символів, міфів, традицій, кодифіковані в обрядах/ритуалах). Домінує психологічне й емоційне відчуття. Йдеться про те, яким є уявлення про світ, про людей, про самих себе. Це моя культура: так у мене говорять, так у мене святкують Великдень, так у мене пам'ятають загиблих, так у моєму місті або селі живуть, вірять, розмовляють, захищають, ховають, одружуються¹.

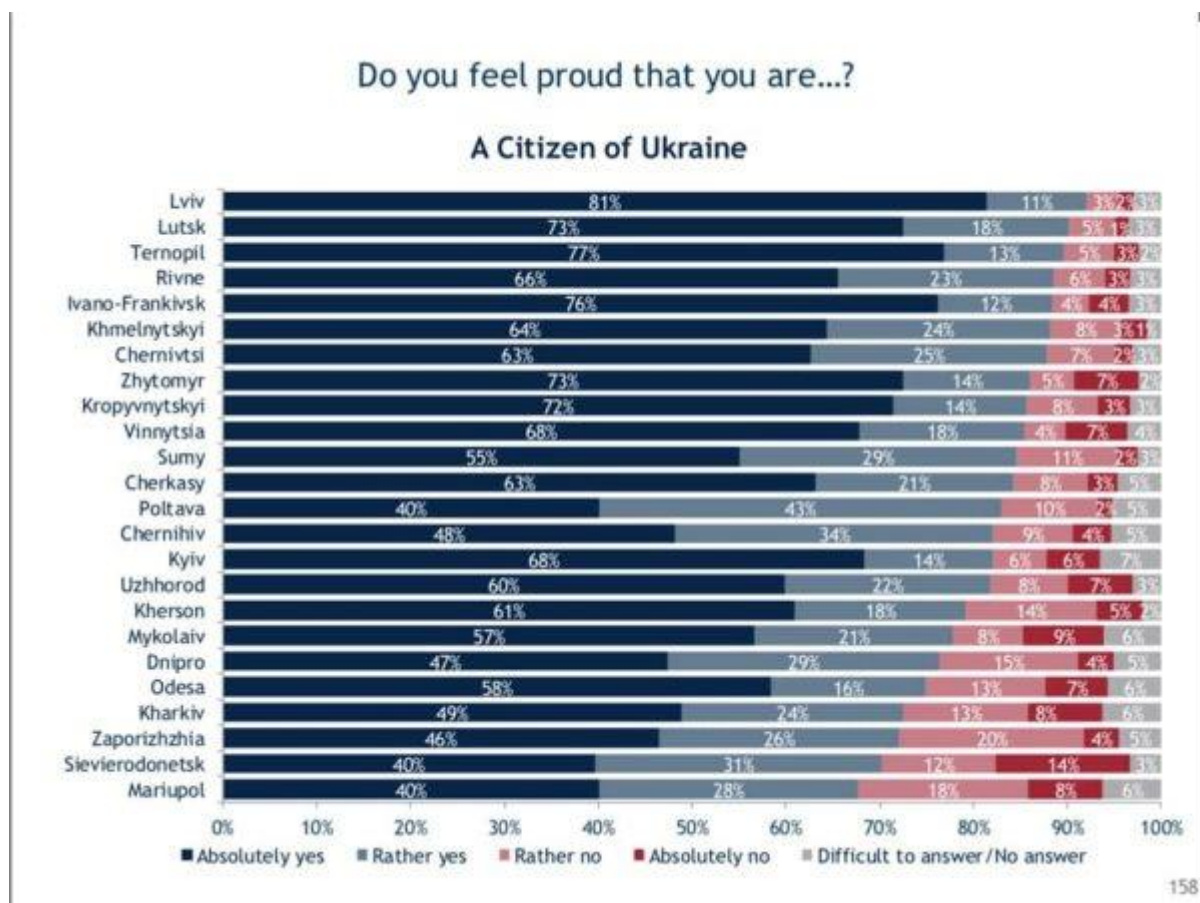
Національна ідентичність не зводиться тільки до відчуття своєї приналежності до нації. На цьому полі формування національної ідентичності багато гравців. Домінантними почуттями мають бути любов до своєї Батьківщини, мови, культури, традицій нації і, зрештою, гордість. Не

¹ Сміт Е. Національна ідентичність. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>

пихатість, не зверхність, не порівняння себе з іншими, як інколи буває – але гордість за справжні досягнення, перемоги, за національну культуру. Гордість за те, що ми робимо і що ще будемо робити. Важливо бути свідомим громадянином, який бере на себе обов'язки: наприклад, захищати Батьківщину, ходити на вибори, дотримуватися законів України, платити податки, паркуватися в правильному місці тощо.

В Україні в грудні 2022 р. прийняли Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»². Закон є важливою точкою зростання для України у площині розвитку подальшого нашого розуміння національної та громадянської ідентичності.

За результатами дослідження Міжнародного республіканського Інституту США, яке проводилось на контрольованій українським урядом території у січні-лютому 2021 р., найбільш пишаються своїм українським походженням мешканці Львова (92 %), Луцька (91 %), Тернополя (90 %)³.

² Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

³ Калініченко Д. Формування національної ідентичності в контексті патріотичного виховання. URL: <https://plastovabanka.org.ua/dumka/formuvannya-natsionalnoi-identychnosti-v-konteksti-patriotychno-vyhovannya/>

Національна ідентичність – це почуття «нації як зв'язкового цілого, представленого унікальними традиціями, культурою і мовою». Національна ідентичність не тотожна поняттям національності або громадянства, хоча вони можуть бути чинниками, що мають на неї сильний вплив. Національна ідентичність не є природженою рисою.

Вона виникає з набутого усвідомлення спільності культури, історії, мови з певною групою людей. До цього може додатися почуття приналежності до певної держави, прихильність до її національної ідентичності, національної ідеї та державних символів. Національна ідентичність визнана науковою спільнотою і громадськістю домінуючою в системі колективних ідентичностей.

Національна ідентифікація поєднує два взаємопов'язаних процеси (зрізи): 1) усвідомлення певною історичною спільнотою себе як окремішнього цілого зі своєю територією, населенням, історією, культурою, державністю, побутом, звичаями, традиціями, ментальністю та іншими атрибутами національного буття; 2) ототожнення (співвіднесення) окремими людьми чи їх групами себе з тією, чи іншою національною спільнотою. Тобто для того, щоб людина могла віднести себе до якоїсь нації, – необхідно, щоб ця спільнота об'єктивно сформувалася як національне утворення і саморефлексувалася, усвідомила себе в такому статусі. Перший процес відбувається через співвіднесення, ототожнення нацією своїх власних визначальних характеристик із тими ознаками, критеріями нації, які склалися на загальнолюдському рівні, розкривають зміст поняття «нація». Другий із названих процесів передбачає наявність таких моментів: а) дійсне існування певного національного утворення; б) знання індивідом чи групою людей про існування такого утворення і його специфікуючі характеристики; в) сама ідентифікація, співвіднесення, порівняння, ототожнення себе з нацією як її елементом. Очевидно, в процесі національної ідентифікації задіяні й інші суттєві чинники: державність (рівень її розвитку, форма державного правління, політична культура), мова, традиції, звичаї, символіка, архетипи поведінки, особливості господарювання й побуту, тип ментальності, загальноприйняті моральні норми і приписи, панівна ідеологія, ідеал суспільного розвитку, домінуючі інтереси, геополітичні прагнення та інше⁴.

⁴ Кривда Н. Чому важливо говорити про ідентичність в умовах війни. Культурна ідентичність. URL: https://lb.ua/culture/2024/03/16/603487_chomu_vazhливо_govoriti_pro.html

Вплив війни на мовну політику та лінгвістичну ідентичність нації.

Як чітко зауважила душа України, видатна українська найнезалежніша поетеса-шістдесятниця, дисидентка, пані Ліна Костенко «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову».

Під час війни завжди посилюється роль мови як чинника національної консолідації, мірила розмежування, своєрідного маркера на «свій-чужий». Повномасштабне московитське вторгнення активізувало процес деросіщення, ліквідації комплексу меншовартості. Українську мову дедалі більше використовують в тих регіонах (Південь та Схід України) і сферах (неформальне спілкування, професійна зайнятість, віртуальний простір), де тривалий час вона не посідала провідних позицій.

Відчутно підвищився рейтинг української мови на світовому рівні. Розпочата московитами війна в 2014 р. призвела до масштабного переміщення населення зі Сходу України в центральні та західні регіони. Переважна більшість внутрішніх переселенців говорять кровавим «язиком» окупанта московії. Отже, склалися сприятливі обставини для опанування українською мовою багатьма ВПО і тому, з цією метою, у 2022 р. активно реалізовано проєкт «Єдині»⁵. На українську мову спілкування перейшло 50 тис. осіб з тих, хто пройшов вісім курсів мовної підготовки. Проєкт триває й далі. Долучитися до нього може кожний охочий, було б бажання, цілком безоплатно та з будь-якої локації світу. Наразі проєкт «Єдині» відбувається у 25 українських містах та об'єднаних територіальних громадах.

Водночас, на знак солідарності з нашою країною українську мову почали вивчати понад 1,3 млн іноземних користувачів. Особливої популярності вона набула в державах, які прийняли найбільшу кількість біженців з України.

Насправді в тих самих московитських коментарях завжди можна почути, що московитська мова об'єднує людей в «руській мір», в рабство. Саме тому рашисти розширюють мовні кордони «русского міра» шляхом геноциду українців та кримських татар вчергове. Все московитське тягне за собою зрештою й брудний чобіт москаля. Їхні танки першими не заходять, а зазвичай – це їхній «язик», недокультура. За всім цим відбуваються геноциди, лінгвоциди, екоциди. Ще один яскравий приклад московитської мовної пропаганди, що є в Україні «російськомовний українець» – ні, немає таких, є зросійщений репресіями, геноцидами, злочинами українець. Україномовного москаля в московії не існує. Тому говорити «язиком» кровавого ката в Україні – це тягнути її сюди та передавати війну наступним поколінням українців.

⁵ Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinska-mova-pid-chas-viyny-klyuchovi-tendentsiyi-rozvytku>

«Не стане мови – не стане національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику вагу в національному рухові, і от чому ставлять її на перше місце серед головних наших питань», – наголошував один з найвидатніших мовознавців ХХ століття Іван Огієнко. Отже, питання «бути чи не бути українській мові» означає «бути чи не бути Українській Державі»⁶. Бо кожна держава з її економікою, фінансовою системою, армією, політикою, ідеологією починається з національної мови, духовності, культури, національної моралі, самоідентифікації. Ми не маємо права забувати, що мова – це одна з найголовніших ознак нації.

Чия мова – того й держава і влада. Українська – мова вільних людей, людей, які мають громадянську гідність та цінність, які віддані рідній землі. Московитська мова – мова терористів, які завжди влаштовують геноциди українського народу та корінного народу України та Криму – кримських татар. Мільйони українців боролися і борються з московитською навалою за те, щоб ми жили у вільній Україні. Зараз боремося ми. Ми не маємо морального права здаватися. Не здався Т. Шевченко, не здався І. Франко, не здалися мільйони наших Героїв.

На окупованих територіях тисячі людей гинуть лише через те, що вони – українці чи кримські татари. Та нас не зламати! У нас одна мета – це Перемога і знищення клятих катів москалів!

Дійсно, мова має неоцінене значення, інакше б москалі її не нищили, як українську, так і кримськотатарську – мови незламних, нескорених, вільних народів!

Культурні аспекти впливу війни на ідентичність та самосвідомість нації.

Культура – це наша потужна зброя. Культурна ідентичність є основою національної ідентичності. Як точно зазначила пані Вівіан Волкер, виконавча директорка Консультативної комісії США з публічної дипломатії при Державному департаменті, що одна з причин того чому українська культура та ідентичність перебувають під російськими атаками є те, що вони становлять надзвичайну загрозу для росії. Тому що це справжня історія про націю, її ідентичність, її історію, що протистоїть видуманому нарративу про російський світ, який намагається уособлювати моральну, етичну, духовну вищість. А її просто не існує. Це міф. Тоді як українська ідентичність та історія має щось дуже потужне, вона легітимна. І як влучно зауважила українська письменниця,

⁶ Погрібний А. Про мову роду та фальш одного етикету. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Pohribnyi_Anatolii/Poklyk_duzhoho_chynu_zb/

пані Ярина Винницька, що культура – це таке ж питання національної безпеки, як і оснащення армії чи вступ до НАТО. Якщо країна не має за собою потужних культурних брендів, вона стає безликою, невидимою, а відтак її важко сприймати як серйозного гравця на політичній арені. Це прекрасно розуміє наш північний сусід – дуже важко вести війну з чайковським, Достоєвським чи «великим російським балетом».

Класична теорія безпеки дає нам визначення, що війни можуть вестися в усіх просторах: фізичному, інформаційному і когнітивному (смісловий, віртуальний, культурний).

Конвенційна/звичайна війна – у фізичному просторі.

Інформаційна війна – медіапростір.

Сміслова війна – когнітивний простір: культура, ідеологія, релігія, мова, мистецтво – усе, що створює сенси буття людини.

Щодо смислової війни, то спочатку вона перемагає розум і тільки потім території. І наш ворог давно й активно працює над тим, щоб захопити і перемогти наш розум. Ключовим об'єктом впливу агресора є українська ідентичність і наша територія смислів. Наша історія, герої, свята, ідеї, цінності. А перемагає той, хто має сильніші наративи, хто має сильніші міфи. Тому ми маємо обрамляти в образи, символи, тексти, в наративи свої цінності й активно їх просувати і в країні, і поза межами країни. М'яка сила, культурна дипломатія, низова дипломатія, які хочете канали використовуйте – але ми маємо бути суб'єктами. Формувати свою історію, власну версію існування. Чужинні смисли, що увійшли в когнітивний простір, розвалити важко. Єдиний спосіб – створювати власні смисли, на яких можна будувати реінтерпретацію, бо просте заперечення не працює⁷.

Клятий московитський ворог цілить у нашу ідентичність. Він точно хоче присвоїти собі нашу історію, культуру й цінності, знищити нас як унікальну націю. Його ціль і мета – поглинання України й українського народу. Культура в цьому сенсі слова – один з найпотужніших гравців, операторів смислів, менеджерів смислів, продюцентів смислів.

Культура втішає душу, заряджає силами. Мистецтво – це великий психотерапевт. Життєво важливо єднатися, читати, слухати, дивитися, ходити у музеї, на виставки, на культурні українські та кримськотатарські заходи, активно просуваючи наші такі репресовані культури, якраз таки дійсно братні народи, спільну історію українців та кримських татар, яких спаплюжила клята московія, бо добре знала, що разом ми знищимо і завжди нищили ката московитського, бо перемога залежить від кожного з нас. Як потужно сказав легендарний український державний діяч, патріот України, дисидент, лідер

⁷ Сміслові війни сучасності. URL: https://lb.ua/culture/2024/03/16/603487_chomu_vazhливо_govoriti_pro.html

Народного Руху України Вячеслав Чорновіл: «Україна починається з кожного з нас»!

Роль воєнних подій у формуванні національних міфів та легенд.

Московитсько-українська війна, окрім величезних втрат і глибоких колективних травм, посприяла неймовірній консолідації нашого народу. Попри різні сюжети, чітко окреслилися дві головні теми: «московитсько-українська війна – це боротьба Зла з Добром» і «діяння героїв, їхні подвиги, любов і суперсила». Саме вони стихійно чи цілеспрямовано закріплюються в різний спосіб у масовій свідомості. Саме у реаліях протистояння рашистським загарбникам відбувається нове формування міфу, що нас підтримує, та героїчного епосу, який фіксує подвиги наших захисників. І завдання кожного українця – сприяти збереженню та поширенню цих важливих зразків сучасного фольклору.

Сублімація – це творче опрацювання колективної травми⁸, причиною якої є московитсько-українська війна в ХХІ ст., під час якого спільний травматичний досвід трансформується в історію, героїчний епос, міфи, витвори мистецтва.

Українці часто роблять це стихійно й несвідомо, фіксуючи різними способами свої переживання. Особливу увагу необхідно звернути на сучасні міфи й героїчний епос, що саме формуються. «Міф – універсальна чуттєва дійсність, структурована за людським світобаченням, не ідентична довкіллю. Втрата міфу відповідає втраті сенсу життя»⁹. У міфі відображені вагомі для конкретного етносу сенси. Люди, які виховувалися та жили в межах його культури, зчитують та транслують їх неусвідомлено. Важливі характеристики сучасного міфу (тобто міфи не як вигадки, а те, що нас підтримує), такі як: центр міфу – значима, сакральна подія, котра є основою для життєвих орієнтацій спільноти. Ні в кого з українців зараз не виникне сумніву в тому, що героїчна боротьба нашого народу в московитсько-українській війні якраз є такою «подією», тобто це священна війна для України, війна за наше існування, як нації, та за існування взагалі нашої держави – Неньки України; реальність осмислюється через емоційно-чуттєві образи через те, що в умовах постійного стресу когнітивна складова свідомості пригнічена; рефлексії на тему подій міфу є невід'ємною частиною культури, бо воєнна тематика – наскрізна в сучасному українському мистецтві; міф є опорою, об'єднуючим

⁸ Горностай П. Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*. 2019. 22(1). С. 89-114. URL: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>

⁹ Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / автор-укладач Ю. Ковалів. К.: ВЦ «Академія», 2007. Т.1 С. 538.

фактором для спільнот, тому наш національний міф став основою боротьби з московитами.

Героїчний епос чітко фіксує неймовірну буденність, де подвиги (як і втрати) стали реальністю. Епос оспівує вчинки героїв – улюбленців народу. «Героїчний народний епос – збірна назва фольклорних творів різних жанрів (колядки, думи, історичні (козацькі, гайдамацькі, опришківські, стрілецькі, повстанські та ін.) пісні, казки, легенди, перекази), в яких відображена воля, завзяття народу у боротьбі з ворогом, злом, кривдою, соціальним і національно-релігійним гнітом, прославляються розум, сила, мужність воїнів, богатирів»¹⁰.

Природно, що московитсько-українська війна спричинила появу нового «витку спіралі» нашого героїчного епосу. Він реалізується в різних жанрах (пісні, приказки, замовляння, казки, легенди, перекази, анекдоти), часом у неочікуваний спосіб (меми, флешмоби). Провідною рисою саме українського епосу є дієва любов до Батьківщини, котра проявляється у воєнному опорі загарбникам і поневолювачам. Ключовими аспектами сучасного українського героїчного епосу є:

- опис бойової, лицарської звитяги;
- прославляння розуму, сили, мужності воїнів;
- чітке уявлення про гідність, яке відрізняє наших воїнів від ворожих;
- оптимізм;
- події зображуються так, як їх трактує народ у період створення епосу;
- епічний фон становить боротьба двох народів, позитивними персонажами є національні герої, негативними – їхні супротивники;
- у героїчному епосі в основному поєднується війна і любов;
- влада зосереджена в руках якогось володаря, але носіями активної дії є герої, що борються;
- у центрі сюжету – особистість, її вибір, участь у долі держави;
- наявність у народних героїв «суперсили».

Війна як чинник у становленні політичних інститутів та громадянського суспільства.

Війна має значний вплив на формування політичних інститутів та громадянського суспільства. Це ми бачимо в своїй державі, яка у війні вже 10 років.

¹⁰ Героїчний народний епос. Словник літературознавчих термінів. URL: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/geroichnyj-narodnyj-epos/>

Наприклад, основні з них це кризові ситуації та надзвичайні обставини. В період війни суспільство і держава стикаються з кризовими ситуаціями, що часто призводять до розширення владних повноважень та прийняття надзвичайних заходів. Це включає, як ми можемо бачити на прикладі нашої держави, введення воєнного стану, обмеження прав і свобод громадян, цензуру та інші обмежувальні заходи. Також один із факторів впливу війни – це мобілізація громадян. Війна зазвичай викликає потребу у мобілізації громадян для підтримки зусиль держави в боротьбі. Це може призводити до зміцнення громадянського суспільства через підвищення рівня активності громадян, сприяти згуртуванню суспільства та формуванню нових громадських організацій. Зміни в політичному ландшафті також відбуваються. Війна може сприяти змінам у політичному ландшафті, зокрема виникненню нових політичних сил, об'єднань та лідерів. Крім того, вона може змінити структуру влади, призводячи до появи нових політичних інститутів або реформування існуючих. Також є таке явище, як криза легітимності. Війна може породжувати кризу легітимності для державних органів та інститутів, особливо у випадках, коли вона спричинена внутрішніми конфліктами або агресією ззовні. Це може вимагати перегляду та переформатування політичних інститутів для відновлення легітимності та підтримки соціальної стабільності. Логічно, що є і формування нових цінностей. Війна може впливати на формування нових цінностей у суспільстві, таких як патріотизм, віра в державу, солідарність та інші. Ці цінності можуть вплинути на подальший розвиток громадянського суспільства та політичних інститутів.

Інститути громадянського суспільства не можуть стояти осторонь суспільних та державних проблем. На початку повномасштабного московитського вторгнення, та й зараз роль волонтерів та волонтерських організацій неможливо переоцінити, багато чого тримається на плечах волонтерів. Волонтерських рух в Україні ніколи не пас задніх, адже українці відомі своєю згуртованістю у відповідальні моменти. Ще з 2014 р., на початку війни, волонтери та волонтерські організації збагнули, що без додаткової допомоги суспільства наша армія буде менш ефективною. Допомога міжнародних партнерів безумовно грає велику роль, але першими, хто має бути зацікавлений в перемозі над московитським агресором – це українці. Тому, саме тоді були започатковані перші волонтерські ініціативи, які орієнтовані на допомогу Збройним силам України, на кшталт Фонду «Повернись живим», який з 2014 р. допомагає армії збільшувати втрати ворога і зберегти життя українських солдатів, також існує багато менш масштабних

ініціатив зі збору коштів для придбання певних приборів та речей для конкретних батальйонів та осіб¹¹.

Кожен українець бачить безліч зборів на певні прилади в різних соціальних мережах. Це демонструє рівень самоорганізації суспільства і доводить, що ми можемо не тільки донатити великим фондам, але і самі організувати збори на потреби наших військових. Також, ми можемо побачити співпрацю Міністерства оборони України з організацією громадянського суспільства для досягнення загальнодержавної цілі.

Важливою справою для нашої держави є також збирання доказів злочинів, які вчинялися і вчиняються проти мирного населення України. Однією з організацій, які займаються цією справою є громадська організація «Ukrainian Legal Advisory Group і команда Truth Hounds»¹². Також, безумовно важливим є надання психологічної допомоги постраждавши від війни особам. Всі по різному постраждали від цих подій. Деякі втратили свої домівки, деякі близьких та родичів, а деякі просто мали постійні нервові зриви через обстріли і бойові дії. Однією із об'єднань є громадська організація «TAPS-Україна», що займається психологічною та соціальною підтримкою сімей загиблих Героїв України, забезпеченням медичних, гуманітарних та військових потреб ЗСУ, ТРО і таке інше¹³.

Потрібно зазначити, що громадські організації, які займаються психологічною підтримкою населення, співпрацюють з державними інституціями над спільними проєктами. Наприклад, громадська організація «Повернути життя» співпрацює з Фондом соціального захисту осіб з інвалідністю та Міністерством соціальної політики України.

Інститути громадянського суспільства – це неабиякі помічники для держави та суспільства, коли вони мають можливість співпрацювати з державними інституціями на благо українського народу. Отже, війна відіграє важливу роль у формуванні політичних інститутів та громадянського суспільства через свій вплив на політичний, соціальний та культурний ландшафт суспільства.

Завжди пам'ятаймо, як сказав справжній українець, патріот своєї Неньки України, публіцист, політик, дисидент, борець за права людини, політичний в'язень комуністичного режиму, символ боротьби за незалежність України, сильна духом, свідомістю та історичною пам'яттю людина, шановний пан В'ячеслав Чорновіл: «Україна починається з тебе»!

¹¹ Фонд «Повернись живим». Про фонд. URL: <https://savelife.in.ua/about-foundation/>

¹² Громадська організація «Ukrainian Legal Advisory Group і команда Truth Hounds». URL: <https://truth-hounds.org/>

¹³ Громадська організація «TAPS Україна». URL: <https://taps.org.ua/organization/>

Ібрагімова Феріде. Вплив війни на національну самоідентифікацію та консолідацію. Розглядається вагомий вплив війни на розвиток національної ідентичності. Акцентується увага на архіважливості формування потужної мовної політики та лінгвістичної складової ідентичності нації. Аналізуються культурні аспекти впливу війни на ідентичність та самосвідомість нації. Розкрита роль війни у формуванні національних міфів та легенд. Досліджена сутність війни у становленні політичних інститутів та громадянського суспільства.

Ключові слова: московитська-українська війна, самоідентифікація, мова, культура, консолідація, національні герої, громадське суспільство, політичні інститути, перемога.

Ibrahimova Feride. The impact of war on national self-identification and consolidation. Considerable impact of the war on the development of national identity. Attention is focused on the archival importance of the formation of a powerful language policy and the linguistic component of the nation's identity. The cultural aspects of the impact of the war on the nation's identity and self-awareness are analyzed. The role of war in the formation of national myths and legends is revealed. The essence of war in the formation of political institutions and civil society is studied.

Key words: muscovite-Ukrainian war, self-identification, language, consolidation, national heroes, political institutions, victory.

Кобута Степан

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ВАСИЛЬ СТРІЛЬЦІВ: ПОЛІТВ'ЯЗЕНЬ, ДИСИДЕНТ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Цей короткий матеріал присвячений українському політв'язню з юних літ, дисиденту і правозахиснику, члену Української Гельсінської Групи (УГГ) і Української Гельсінської Спілки (УГС), прикарпатському громадському діячу Василю Степановичу Стрільціву (1929–2004). Його життєвий шлях став уособленням жертвності і боротьби за свою національну свободу тисяч українців, готовності покласти за неї не тільки власну свободу, але й своє життя. Основним джерельним матеріалом для цієї розвідки стали кримінальна справа В. Стрільціва, копія якої зберігається у фондах Державного архіву Івано-Франківської області, його нотатки (щоденник) про поточні події після звільнення з ув'язнення (1987–1992 рр.), інтерв'ю Василю Овсієнку, розміщене на сторінка електронного музею «Дисидентський рух в Україні».

Народився 13 січня 1929 р. у приміському селі Загвіздя поблизу Станиславова (нині Івано-Франківська) у селянській родині. Навчався у Станиславівській гімназії, цікавився українською історією та літературою. З юних літ прилучився до національного руху, за що у 15-ти річному віці був заарештований радянськими каральними органами і засуджений як «ворог народу» на 10 років ув'язнення. Покарання відбував на далекій Півночі, у Дудинці та Норильську. Радянські табори не зламали юнака. В середовищі українських політв'язнів зміцніла його національна свідомість та волелюбний дух. У 1953 р. він взяв активну участь у відомому повстанні політичних в'язнів у Норильську, за що був запроторений у штрафний табір. Там перебував до жовтня 1954 р., коли після звільнення був переведений на режим заслання.

Додому вдалося повернутися тільки у 1957 р., з труднощами прописатися у рідному селі і працевлаштуватися будівельником в Станіславі (Івано-Франківську). Ще в таборі самотужки вивчав англійську мову, жага до знань спонукала продовжити навчання. В. Стрільців закінчив вечірню середню школу і вступив на заочне відділення Чернівецького університету, вивчаючи англійську філологію. Під час навчання постійно перебував під наглядом КДБ, у гострій полеміці із кадебістами зумів відстояти своє право здобути університетську освіту.

Працював учителем у школах Івано-Франківська, а з 1965 р. – у середній школі №1 міста Долина. Придбавши на зароблені кошти моторолер, кожного літа подорожував історичними місцями України. До поїдок захоплювався у своїх шкільних вихованців. Викладаючи англійську мову, прищеплював учням любов до рідної мови, літератури та історії. У складних умовах комуністичного ідеологічного диктату його педагогічна діяльність спрямовувалася на національно-патріотичне виховання школярів. Серед його учнів були діти колишніх політв'язнів відомої в дисидентському колі сім'ї Січків. Та й сам учитель долучився до дисидентського руху, підтримував контакти з багатьма його діячами в різних містах України. У громадських справах неодноразово їздив до Києва і Москви, писав і переправляв на Захід матеріали про антиукраїнську політику діючої комуністичної влади, підтримував своїх колег-борців з комуністичним режимом.

Громадянська позиція В. Стрільціва «муляла» очі місцевим поборникам «чистоти» ленінської ідеології, він опинився під увагою працівників КДБ. Проти В. Стрільціва з боку адміністрації школи, місцевих відділу освіти та профспілки, проводилася постійна кампанія тиску, спрямована на звільнення неугодного педагога. Зрештою, у лютому 1977 р. конфлікт набрав гострого характеру, і в знак протесту проти практики цькування В. Стрільців привселюдно оголосив індивідуальний страйк. Він відмовився покидати приміщення школи до моменту припинення переслідувань і порушення керівництвом школи його громадянських прав та гідності. Цього комуністична влада стерпіти не змогла і педагога звільнили.

Тривав шантаж з боку міліції, загроза арешту за «ухиляння від роботи». На це В. Стрільців відповів активною громадянською позицією. Він фактично «засипав» адміністративні і партійні установи скаргами на неправомірність дій місцевої влади та правоохоронців (понад дві з половиною сотні звернень в різні інстанції). Фактично, це було протистояння людини і Системи, і у цій боротьбі В. Стрільців проявив гідну подиву мужність і незламність. На знак протесту проти утисків владних чиновників він у вересні 1977 р. заявив про відмову від радянського громадянства і поштою переслав свій паспорт на адресу Президії Верховної Ради СРСР. А наступного місяця офіційно вступив до складу Української Гельсінської Групи (УГГ). Про переслідування В. Стрільціва повідомляли західні «радіоголоси», закордонна діаспора виступила на захист В. Стрільціва, а англійська королева Єлизавета II висловила готовність прийняти дисидента на території Великої Британії.

В Україні його життя та діяльність опинилися під жорстким пресом КДБ і, зрештою, у січні 1979 р. він був засуджений Долинським районним судом на 3 місяці позбавлення волі за надуману «образу честі і гідності» директора

школи. У травні 1979 р. його офіційно попередили про відповідальність за «антирадянську діяльність», за ним відкрито здійснювалося стеження, проводилися обшуки помешкання, де він жив, та особистих речей, переглядалася кореспонденція. У жовтні В. Стрільців був заарештований за «порушення паспортного режиму» і засуджений Долинським судом на два роки суворого режиму. Таким чином комуністична влада «вирішувала» питання взаємин із громадянами, які відмовлялися бути «гвинтиками» цієї системи. Майже одночасно із В. Стрільцевим були заарештовані і ув'язненні побратими по боротьбі Петро і Василь Січки.

Спроба Полтавської в'язничної адміністрації, де відбував термін В. Стрільців, «перевиховати» непокірного в'язня успіхів не мала. Він відмовився вийти із рядів УГГ, то ж в останній день перебування у неволі йому знову було висунуто звинувачення у проведенні «антирадянської пропаганди і агітації». «Знайшлися» семеро «свідків» із числа засуджених, які належно «підтвердили» висунуті звинувачення, і восени 1981 р. Полтавський обласний суд засудив в'язня до 7 років суворого режиму та 4 років заслання. Новий термін В. Стрільцеву прийшлося відбувати в одному із мордовських таборів, разом із багатьма іншими українськими політв'язнями і правозахисниками. Там його застала горбачовська «перебудова» та кон'юнктурне рішення партійного керівника про звільнення політв'язнів.

У січні 1987 р. В. Стрільцева перевели до Івано-Франківської в'язниці. Там, як умову звільнення, вимагали написати покайного листа. Він не погоджувався на такий сценарій, 8 разів писав заяву, де зазначав свою готовність продовжувати «боротьбу за справедливість», що не влаштовувало владу. Зрештою, необхідною умовою звільнення в'язня стали три рядки заяви про згоду на еміграцію, хоч насправді нікуди виїжджати з країни він не думав. У травні В. Стрільцева звільнили і він повернувся до цивільного життя. Зумів реалізувати своє право на педагогічну діяльність, всупереч опору консервативних чиновників домігся учительської посади і роботи з дітьми. У 1988–1990 рр. працював у сільській школі на Коломийщині, продовжуючи свою подвижницьку справу.

Окрім професійної діяльності не полишав громадської роботи. В умовах демократизації суспільства В. Стрільців взяв активну участь у новітніх суспільно-політичних процесах боротьби за українську незалежність. Відновив контакти із колишніми дисидентами В. Чорноволом, Б. Горинем, М. Горинем, П. Січком, З. Красівським, О. Заливахою та ін., підтвердив свою приналежність до УГГ. Він був у числі 19-ти осіб, які у березні 1988 р. підписали відкриту заяву до світової громадськості про офіційне відновлення діяльності Групи.

Підтримував постійний зв'язок із В. Черноволом, координував діяльність колег в Івано-Франківську та області, був співорганізатором проведення у березні 1989 р. установчих зборів Івано-Франківської обласної філії Української Гельсінської Спілки. Відмовився на користь П. Марусика від посади голови обласної філії, але погодився працювати її відповідальним секретарем. На ньому трималася уся організаційна діяльність філії, прийом нових членів, проведення масових антикомуністичних мітингів та заходів в обласному центрі та на місцях. З перетворенням Спілки на партію продовжив свою громадсько-політичну роботу в рамках провладу Івано-Франківської обласної організації Української республіканської партії.

У травні 1989 р. був у числі організаторів Всеукраїнського товариства репресованих, багато зробив для створення її обласного осередку на Прикарпатті. У листопаді 1991 р. його обрали головою Івано-Франківської обласної організації політв'язнів і репресованих, якою він керував та опікувся справами колишніх репресованих упродовж 8 років.

Усе своє свідоме життя В. Стрільців поклав на олтар змагань за національне визволення українського народу. Цьому підпорядковувалися і його світогляд, і його діяльність. В складних умовах він не тільки здобув вищу освіту, але й постійно розширював свій освітній кругозір, займався самоосвітою. Багато читав, навіть в умовах ув'язнення формуючи власну бібліотеку. Промовистий штрих з біографії – у 1987 р. під час його етапування до Івано-Франківська, конвой, який супроводжував В. Стрільціва, змушений був везти з собою 125 його книг, а ще 50 екземплярів в'язень залишив у табірній бібліотеці.

В неволі він написав працю «Освіта повинна служити народові», у якій обґрунтовував необхідність розвитку національної освіти для кожного з народів радянської імперії. Уже в період незалежності української держави, незважаючи на вік та проблеми із здоров'ям, В. Стрільців займав активну громадянську позицію, брав участь у багатьох подіях громадсько-політичного життя міста та області. Помер на 75-му році життя у травні 2004 р., похований на кладовищі поряд з меморіальним комплексом «Дем'янів Лаз», де у 1989 р. перепоховані останки більше 500 українців, закатованих сталінськими катами у 1939–1941 рр.

Стрільців Василь Степанович, 2000 р.
Фото Василя Овсієнка

Кобута Степан. Василь Стрільців: політв'язень, дисидент, громадський діяч. В статті розглянуто життя і діяльність громадського діяча та радянського політв'язня з Прикарпаття Василя Стрільціва. Йдеться також про його участь в діяльності Української гельсінської спілки.

Ключові слова: В. Стрільців, політв'язень, правозахисник, боротьба, УГС.

Stepan Kobuta. Vasyl Striltsiv: political prisoner, dissident, public figure. The article examines the life and activities of Vasyl Striltsiv, a public figure and Soviet political prisoner from Prykarpattia. It is also about his participation in the activities of the Ukrainian Helsinki Union.

Key words: V. Striltsiv, political prisoner, human rights defender, struggle, UGS.

Юрій Котляр

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії

Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв)

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ СВДКІВ ЄГОВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 50 – 60-х рр. ХХ ст.

Радянська влада активно переслідувала «Свідків Єгови» – одну із найпоширеніших квазіхристиянських сект. Двічі у 1949 р. крайовий комітет Свідків Ієгови України намагався зареєструвати свою організацію, проте висунуті владою умови легалізації були неприйнятні для віруючих. Від них вимагалось відмовитися від зв'язків з Бруклінським центром, від проповіді Армагедону і проповідування «від дому до дому», а також відмінити заборону служби в армії. Зі статистичного звіту нелегального центру єговістського підпілля відомо, що для поширення усної пропаганди єговістського віросповідання в 1956 р. використано 23 тис. годин, а за період з 1952 до 1957 рр. – 2,8 млн. год. Упродовж 1955–1956 рр. в підпільних друкарнях виготовлено і згодом розповсюджено серед населення понад 20 тис. екземплярів журналів та брошур релігійного змісту. Лише в 1956 р. члени ієговістських громад зібрали на організаційні потреби близько 643 тис. крб, з яких понад 440 тис. крб було використано на місіонерську діяльність та надання матеріальної допомоги для вступу новим членам¹.

За релігійні переконання у травні-червні 1957 р. потрапили на лаву підсудних жителі Одеської області Р. Іванов, Д. Тирновян, Ф. Мандриченко, С. Середа, І. Тостоган, В. Вакар, яким інкримінувалась участь у секті «Свідки Ієгови»². У березні 1959 р. органи державної безпеки в Миколаївській області ліквідували підпільну ієговістську «стрєфу» (групу), заарештувавши 3-х активних учасників. За узгодженням з ЦК КПУ від 7 до 11 липня 1959 р. було проведено відкрите судове засідання над активістами «антирадянського єговістського підпілля» у м. Первомайськ Миколаївської області в приміщенні Палацу культури – Я. Лесюком, М. Ковальчаком, П. Олефіренко та П. Нижник, що була заарештована 7 квітня 1959 р. Одеським УКДБ за проведення «ворожої діяльності» на території Миколаївської, Одеської, Кіровоградської та Горьківської областей. Провідну роль в організації ієговістського підпілля (на думку КДБ) відігравала саме П. Нижник. При її

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України. спр. 3. т. 3. арк. 185.

² Бажан О.Г. Політичні репресії на півдні України в часи «хрущовської відлиги». *Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-західного Причорномор'я*. 2009. Вип. 3. С. 188.

затриманні було вилучено 58 примірників антирадянської єговістської літератури, більшість якої було надруковано в США.

На суді були підтверджені епізоди політичного звинувачення єговістів. Констатувалося, що секта є реакційною, діяльність якої направлена проти демократії і соціалізму, на пропаганду війни. Щоб довести провину сектантів було допитано 68 свідків, у тому числі 20 єговістів. Для надання видимості законності, на судові засідання запросили 4-х адвокатів. Обласний суд, керуючись Законом СРСР від 25.12.1959 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», засудив зазначених «злочинців» від 6 до 10 років ув'язнення³. П. Олефіренко на основі ст. 7 ч. II та ст. Закону від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» було засуджено до 10 років ув'язнення; Я. Лесюка – до 6 років; М. Ковальчука – на 5 років⁴.

За матеріалами доповідної записки секретаря Миколаївського обкому КПУ О. Маленкіна, засуджені П. Олефіренко і Я. Лесюк, за вказівкою керівника єговістського підпілля у Миколаївській та Одеській областях П. Харчія, створили там єговістські групи та очолили їх, ставши «слугами груп». Після арешту П. Харчія «Одеську стрелу» очолила повернувшись із засудження, П. Нижник, яка «зв'язавшись зі Станіславським єговістським центром, отримала вказівку про активізацію єговістської діяльності, після чого очолила єговістське підпілля, об'єднавши 154 єговіста в семи групах: Первомайської та Старо-Головлевської Миколаївської області, Одеської, Лукашевської й Цебриківської Одеської області, Кіровоградської й Сухобезводневської Горьківській області»⁵. З огляду на наведене вище, доповідна записка секретаря Миколаївського обкому КПУ є важливим і неоднозначним документом, який свідчить (можливо лише в односторонньому порядку) про пов'язану між собою мережу єговістських організацій, що досить активно діяли у своїх територіальних межах, представляли собою організаційну систему, яка мала керівний центр та досить потужно протиставляла себе радянському режимові.

За вказівкою парторганів організувалися гучні політичні зібрання по засудженню єговістів у селах Концепіль і Катеринка Первомайського району, в с. Старе-Головльове Доманівського району. На деяких зібраннях організовані акти «зречення» єговістів зі своєї віри. Так, на зборах

3 Державний архів Миколаївської області (ДАМО) ф.п. 7, оп. 8, спр. 969, арк. 93-105.

4 Реабілітовані історією. Миколаївська область / відп. ред. С.С. Макарчук. К.–Миколаїв: Світогляд, 2007. Кн. 3. С. 49.

5 ДАМО ф.п. 7, оп. 8, спр. 969, арк. 94.

колгоспників с. Катеринка виступив 19-річний єговіст С. Філюс, який розповідав про «ворожу діяльність єговістів» і зрікся єговістської віри⁶.

Незважаючи на гоніння в умовах підпілля, продовжувала зростати кількість релігійних громад Свідків Іегови. На початок 1965 р. в УРСР організації Свідків Іегови налічували понад 7 тис. членів. На 1969 р., за офіційними даними, існувало 275 їхніх груп. Здебільшого, свідки Іегови концентрувалися на території західноукраїнських областей, але достатньо багато їх було і на Півдні України, зокрема, в Одеській області діяло 14 груп⁷. До того ж серед Свідків Іегови спостерігалось збільшення частки молоді та осіб середнього віку.

Про пильне стеження органів влади за підпільною діяльністю єговістів свідчить факт утисків віруючих цієї церкви у південному регіоні України. Так, владою було встановлено, що у Кримській області ще у 1969 р. керівниками «Східної частини Українського округу єговістів» було створено «Кримський обвід», який нараховував разом із херсонською групою, що входила до його складу, більше 250 осіб⁸. У результаті вчинених органами влади заходів було виявлено керівний склад єговістського підпілля і його структуру, магнітофонні записи «ворожого змісту», місця зберігання єговістської літератури, фотонегативи такої літератури, а також осіб, які займалися її поширенням і розповсюдженням. На основі зібраних матеріалів п'ять лідерів єговістів у Сімферополі, Джанкої і Ялті були притягнуті до кримінальної відповідальності. Тож К. Литвин констатував, що на місцях вживались заходи щодо виконання згаданої постанови ЦК КПУ від 12 серпня 1968 р. про посилення роботи партійних органів з припинення антирадянської діяльності єговістів⁹.

Таким чином, окремим напрямом опозиційного руху на Півдні України була протидія віруючих існуючому режиму. Адміністративний тиск, поєднаний з терором, жорстке регламентування діяльності релігійних організацій, «драконівське законодавство» – це неповний перелік засобів, яким користувалась радянська влада в політичній війні з церквою. Свідки Іегови та представники інших релігійних об'єднань, які не хотіли співпрацювати з режимом складали непропорційно велику частку «в'язнів совісті» в СРСР. Проти них порушувались судові справи за нелегальні

6 ДАМО ф.п. 7, оп. 8, спр. 969, арк. 96.

7 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) ф. 1, оп. 25, спр. 2717, арк. 10.

8 Бондаренко Н. Церква єговістів в УРСР у 1970-ті – першій половині 1980-х рр. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*: Зб. статей. 2008. Випуск 14. С. 235.

9 ЦДАГО України ф. 1, оп. 25, спр. 872, арк. 10-11.

зібрання, за проповідницьку діяльність, зберігання антирадянської літератури та за відмову служити в армії.

Котляр Юрій. Переслідування Свідків Єгови на Півдні України в 50 – 60 - х рр. XX ст. В статті розглядаються репресивні дії влади проти представників Свідків Єгови на Півдні України. Особлива увага приділяється проблемі переслідування єговістів за зберігання літератури антирадянського змісту.

Ключові слова: релігія, Свідки Ієгови, антирадянська література, пропаганда, секта, Південь України.

Kotlyar Yuriy. Persecution of Jehovah's Witnesses in Southern Ukraine in the 1950s and 1960s. The article examines the government's repressive actions against representatives of Jehovah's Witnesses in Southern Ukraine. Particular attention is paid to the problem of persecution of Jehovah's Witnesses for the preservation of anti-Soviet literature.

Key words: religion, Jehovah's Witnesses, anti-Soviet literature, propaganda, sect, South of Ukraine.

Данило Кравець

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу рукописів ЛННБУ ім. В. Стефаника, старший викладач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська Політехніка» (Львів)

МАТЕРІАЛИ ПРО В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА У ФОНДАХ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНИКА

Українська держава та народ переживають вирішальний момент у своїй історії, адже в результаті варварського повномасштабного вторгнення російських військ Україна могла зникнути з політичної карти світу. На тимчасово окупованих територіях загарбники знищують все українське. У захоплених частинах Херсонської та Запорізької областей окупанти вилучали та палили книги, присвячені борцям за волю України, зокрема Вячеславу Чорноволу.

Львівська національна наукова бібліотека Україна ім. В. Стефаника (ЛННБУ) є не лише важливим науковим центром України, але й скарбницею архівних матеріалів. Починаючи від 1990-х рр. відділ рукописів ЛННБУ активно комплектується новими надходженнями, в тому числі і за рахунок приватних архівних збірок, які були передані українською діаспорою зі Сполучених Штатів Америки, Канади, Великобританії, Польщі, Іспанії тощо. Упродовж 1950-х – 1980-х рр. закордонні українці цікавились рухом опору в радянській Україні. Дисидентський рух в УРСР був важливою складовою інформаційного порядку денного серед української діаспори. Вячеслав Чорновіл, як один з лідерів українського дисидентського руху, нерідко ставав об'єктом зацікавлення у вільному світі.

Чи не найбільше матеріалів пов'язаних з В. Чорноволом зберігається у особовому архівному фонді відомого журналіста та громадсько-політичного діяча Михайла Демковича-Добрянського (фонд № 298). Упродовж 1956–1972 рр. він очолював українську службу Радіо Свобода, що давало доступ до матеріалів пов'язаних і рухом опору в Україні. М. Демкович-Добрянський був знаним у діаспорі книголюбом та зібрав одну з найбільших книжкових колекцій серед представників зарубіжного українства. Саме тому, його цікавили рецензії та огляди на видання українських дисидентів, а зокрема на працю «Лихо з розуму» В. Чорновола, що в англійському перекладі вийшла під назвою «The Chornovil Papers». В одній із програм на Радіо Свобода автор проаналізував рецензію на книгу В. Чорновола, що була опублікована в

авторитетній газеті «Los Angeles Times» у 1969 р. Мова йде про зібрані В. Чорноволом твори, біографічні нотатки та листи двадцятьох діячів української культури, засуджених і засланих до виправно-трудових таборів Мордовської АРСР. Усіх їх засудили нібито за антирадянську пропаганду й агітацію, але в дійсності за те, що вони, згідно з конституцією Української РСР, домагалися для української мови й культури рівних прав з російською. Відзначимо, що книжка В. Чорновола «Лихо з розуму» в рукописі потрапила на Захід, і вперше українською мовою її видали в Парижі 1967 р. Рецензент Роберт Кірш пише, що В. Чорновола покликали як свідка на судовий процес над кількома діячами української культури, яких обвинувачували в читанні антирадянської літератури, що між іншим включала і промову Президента Сполучених Штатів Америки Дуайта Ейзенгауера, виголошену під час відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку у Вашингтоні: «Хоча Вячеслав Чорновіл був переконаним комуністом, проте він був обурений процедурою ведення суду. Державний обвинувач і судді замість того, щоб дотримуватись законів порушували і перекручували їх. Найважливішим, – на думку американського критика, – що виходить із зібраних В. Чорноволом матеріалів, є те, що серед молоді радянської інтелігенції багато таких, які вже не хочуть мовчати, коли бачать, що діється несправедливість з боку керівних урядових кіл. Багато українців домагалися того, що «гарантувала» радянська конституція, а саме свободи для українською мови і культури. Вони вважали, що утискання української національної культури це залишок сталінізму. Свою статтю Р. Кірш закінчує такими словами: «Те, що такі люди як Вячеслав Чорновіл, відмовляються відступати від сумління, здорового глузду і самостійного думання – є характерною рисою цієї інтелігенції. Світ потребує таких як Чорновіл, однаковою мірою – як східний світ, так і західний»¹.

Публіцист Вільям Чемберлен на сторінках впливового часопису «The Wall Street Journal» коротко висвітлив історію України підкресливши, що «Українці навіть ставши комуністами не втратили почуття національної гідності». Рецензент відзначив, що праця В. Чорновола була вартою уваги для американського читача. Доказом цього є передмова авторства відомих інтелектуалів Збігнева Бжезінського (Колумбійський університет) та Фредеріка Баргорна (Єльський університет)².

¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. фонд № 298 (М. Демкович-Добрянський), спр. «Скрипти програм Радіо Свобода», акр. 26.

² Chamberlain William. The Bookshelf: Light on the Ukraine. *Wall Street Journal*. 1969. 29.07. P. 25

У фонді № 298 зберігаються й інші рецензії на книгу В. Чорновола, зокрема у виданнях «The New York Times»³, «The Economist»⁴, «The Times»⁵. Відзначимо ще огляд на «The Chornovil Papers» у газеті «Saturday Review», адже оглядач Марвін Калб був членом посольства США в Москві та кореспондентом CBS в Радянському Союзі: «Після прочитання книги Чорновола стає зрозумілим, що боротьба проти системи ще далеко не закінчена, незважаючи на події в Чехословаччині»⁶.

В архіві М. Демковича-Добрянського знаходимо і відкритий лист до редакції «Літературної України» на оборону В. Чорновола якого «критикував» О. Полторацький у своїй статті «Ким опікуються деякі гуманісти». Автори листа (Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, Ліна Костенко, Віктор Некрасов) вважали, що згадана стаття була «брудним наклепом», а «Політична і моральна нечистоплотність цього автора всім добре відома ще з тих часів, коли він публікував доноси на О. Вишню»⁷. Цей відкритий лист було надруковано на сторінках найавторитетнішого діаспорного журналу «Сучасність». Сам же М. Демкович-Добрянський роблячи виписки із книги В. Чорновола відзначив у своїх нотатках, що «українська молодь відчуває приниження особистих і національних прав. Молоді люди протестують, знаючи, що ризикують. Протестують проти русифікації, сваволі органів безпеки, безправства судів і прокуратури, вимагають більших прав, мають державну свідомість, виступають проти національної дискримінації, проти антисемітизму»⁸.

В архіві М. Добрянського знаходимо й інші матеріали про В. Чорновола. Зокрема в огляді української преси («Ukraine today. Ukrainian Media Digest») за 1989–1991 рр. від Радіо Свобода є чимало згадок про В. Чорновола; газетна копія інтерв'ю В. Чорновола, яке він дав відомій польській газеті «Gazeta Wyborcza» (1990 р.)⁹: Стаття самого В. Чорновола про напружені відносини між віруючими Української Греко-Католицької Церкви та Української Автокефальної Православної Церкви в Галичині на початку 1990-х рр.¹⁰

В особовому архівному фонді діаспорного громадсько-політичного діяча та публіциста Мирослава Прокопа (фонд № 301) зберігаються вирізки з газет, що стосуються трагічної смерті В. Чорновола у 1999 р., зокрема стаття Володимира Скачка «Загибель вартового» з веб-сайту газети «День». З цього

³ Grose Peter, Defiant Newsmen Freed in Ukraine. *The New York Times*. 1969. 24.02. P. 6.

⁴ The Ukrainians argue back. *The Economist*. 1969. 25.01. P. 21.

⁵ How terror still keeps a hold on the Ukraine. *The Times*. 1968. 7.02. P. 10

⁶ Kalb Marvin, Unafraid Pen from the Ukraine. *Saturday Review*. 1969. 29.03. P. 13.

⁷ Відкритий лист до редакції «Літературної України». *Сучасність*. 1969. № 2. С. 15.

⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. фонд №298 (М. Демкович-Добрянський), спр. «Чорновіл В. Матеріали про нього», арк. 8.

⁹ Z Lagru do wysokiej władzy. *Gazeta Wyborcza*. 1990. 12.04. S. 3

¹⁰ Чорновіл В. Про релігійну ситуацію в Галичині. *Церковний Вісник*. 1990. 11.03. С. 11.

ж ресурсу роздрукована стаття «Впевнений, що ми станемо сильніші» у якій знакові українські політичні діячі висловлювалися про особу та роль В. Чорновола в історії України: Г. Удовенко, Ю. Костенко, М. Джемільєв, М. Горинь, Є. Сверстюк, М. Попович. Цікавий та досі актуальний допис зробив культуролог Вадим Скуратівський «Смерть В. Чорновола – то національна трагедія, смерть людини, яка все своє життя віддала ідеї незалежності України. У 1988 р. напередодні дуже важливих подій у Грузії гине Мераб Костава, який сидів під одним тюремним дахом з Чорноволом. Через деякий час, рівно через десять років, напередодні дуже важливих сюжетів в російській історії гине тамтешній демократичний лідер Г. Старовойтова і нарешті через кілька місяців гине лідер національно-демократичних сил в Україні – Чорновіл»¹¹. У цій же папці є стаття «Останній виступ Чорновола» про останнє інтерв'ю політика, яке він дав телебаченню Кіровоградщини. Оглядач газети «The New York Times» повідомляючи про трагічну смерть В. Чорновола назвав його «Ключовою фігурою у боротьбі України за незалежність»¹².

В особовому архівному фонді відомої дослідниці українського мистецтва Христини Саноцької (фонд № 330) знаходимо лист вченої до В. Чорновола, як редактора одного з найпопулярніших національно-демократичних видань України «Час-Тіме». У листі йде мова про відомого українського скульптора Петра Кулика, який працював над пам'ятником князя Василька у м. Терєбовля (Тернопільська обл.). Дослідниця відзначала у листі: «Петро Кулик нині працює дуже активно, має гарний творчий доробок, як в Україні так і поза нею. Українська американська критика ставить його талант у ряд визначних скульпторів таких як – Черешньовський, Григійр Крук та Лео Молоджанин. Славетна праця Петра Кулика варта того щоб про неї дізналися Ваші читачі по всій Україні. Зараз Петро Кулик завершує працю над пам'ятником Василю Терєбовельському». Х. Саноцька запрошувала В. Чорновола на відкриття скульптури: «Сподіваємося, що будемо мати честь побачити Вас на цьому святі. Ваша присутність на відкритті пам'ятника буде окрасою свята і великою несподіваною радістю для скульптора, який, як виявилось особисто з Вами знайомий»¹³. Дякувала адресантка і за публікацію статті про художницю Марію Марчак.

В архіві відомої перекладачки та громадсько-політичної діячки Анни-Галі Горбач (фонд № 294) зберігається рукописний лист авторства

¹¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. фонд 301 (М. Прокоп), спр. «Чорновіл В'ячеслав. Матеріали про нього», арк. 4.

¹² Viacheslav Chornovil, 61; Fought Soviet. *The New York Times*, 1999. 30.03. P. 11.

¹³ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. фонд № 294 (Х. Саноцька), спр. 211, арк. 8.

В. Чорновола до фондоутворювачки. У листі В. Чорновіл пише про свої особисті справи, зокрема про взаємини з майбутньою дружиною Атеною Пашко. Автор висловлював велику повагу до родини Горбачів – «про тебе, Олексу, дітей знаю, що ви, як завжди, в невпинній праці, латаючи ті чисельні діри, які ще надаються до латання»¹⁴.

Відділ рукописів ЛННБУ пропонує дослідникам чимало документів і матеріалів пов'язаних з життям та діяльністю В. Чорновола зокрема та українського національно-визвольного руху 1960–1980-х рр. загалом.

Кравець Д. Матеріали про Вячеслава Чорновола у фондах відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. У статті розглянуто документи та матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника що стосуються життя та діяльності Вячеслава Чорновола. Йдеться про вирізки з газет, листи авторства В. Чорновола та до нього та інші матеріали.

Ключові слова: В. Чорновіл, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, архіви, дисиденти, діаспора.

Kravets D. Materials about Vyacheslav Chornovil in the Department of Manuscripts at Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. The paper deals with archival materials and documents dedicated to Vyacheslav Chornovil stored among different collections of the Department of Manuscripts of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv.

Key words: V. Chornovil, Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, archives, dissidents, diaspora.

¹⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. фонд № 330 (архів родини Горбачів), спр. «Чорновіл Вячеслав Лист до Анни-Галі Горбач», арк. 3.

Богдан Максимець

кандидат політичних наук, викладач вищої категорії Відокремленого структурного підрозділу «Івано-Франківський фаховий коледж Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника», викладач-методист (Івано-Франківськ)

ПАРТІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

Проблему єдності поряд із проблемою державності визначив Вячеслав Чорновіл як головну для України, зокрема у своїх статтях і текстах виступів, що друкувались у «колонці редактора», започаткованих ним газет «Час/Time» (1995–1998) і «Час» (1998–1999)¹. Її він розглядав через призму оптимального числа політичних партій та найприйнятнішої партійної системи для нашої держави. Особливо значну увагу приділяв політик єдності національно-демократичних сил, адже від цього, на його думку, залежатимуть перспективи українського державотворення, процес формування української політичної нації, поступ України в бік європейської та євроатлантичної інтеграції.

На думку В. Чорновола, економічне реформування суспільства неможливе без зміни політичної системи, в якій панують нікому не підзвітні номенклатурні клани². Важливе місце в ній він відводив політичним партіям. Саме вони мають бути основою політичного структурування суспільства³. Державний діяч уважав, що профанації ідеї партійності прислужилися самі ж українські партії, які швидко множаться, та їхні амбітні лідери⁴. Загалом Чорновіл розглядав дрібнопартійність і дрібнолідерство як велике зло для громадянського суспільства в Україні⁵. Ще одна особливість, що вказує на химерне партійне будівництво, – поява партій-сателітів, переорієнтованих або й створених під можливих майбутніх кандидатів у президенти із використанням такою партією контрольованих цим претендентом засобів масової інформації, фондів чи органів влади⁶. При цьому йдеться не про нормальний процес підтримки партією чи блоком партій кандидатури одного зі своїх лідерів на пост глави держави, а про пристосування партій для

¹ Чорновіл Вячеслав Пульс української незалежності. Колонка редактора / вступна стаття та післямова Леся Танюка. Київ, 2000. 624 с.

² Там само. С. 384.

³ Там само. С. 384.

⁴ Там само. С. 384.

⁵ Там само. С. 285.

⁶ Там само. С. 385.

обслуговування претендента з вищої номенклатури, що сам до жодної партії зголошуватися не поспішає⁷.

Із описаної ситуації В. Чорновіл пропонував такий вихід: «Лідерам наших партій і партійок, блоків і блочків перейнятися, нарешті, долею України, наступити на горло власній егоцентричній пісні і спробувати, доки не пізно, створити оптимальну для демократичної європейської держави партійну систему. Де буде сильна правоцентристська партія консервативного напрямку, яка може бути створена на базі Народного руху України (НРУ). Де будуть партії спрямування ліберально-реформістського та соціал-демократичного. На маргінесах політичної системи можуть існувати крайні ліві, шовіністи, націоналісти»⁸. Так, на його погляд, можна подолати хворобу дрібнопартійності і партійної амбіційності, яка спостерігається в Україні⁹.

Політичний діяч твердив, що Конрад Аденауер, федеральний канцлер ФРН 1949–1963 рр., довів шкоду дрібнопартійності та обґрунтував теорію всенародних масових партій, яких в державі може бути всього декілька, а найкраще дві. Дійсно, найрозвинутіші країни світу, такі як США, Німеччина, Велика Британія, вже давно відкинули класову чи станову основу партійного будівництва і прийшли до практики всенародних масових партій, яких усього дві-три в державі й кожна з яких пропонує свою модель управління державою для всіх верств суспільства¹⁰.

Виходячи з партійної палітри України, найоптимальнішим Чорновіл назвав такий варіант: 1) організації національно-демократичного спрямування (НРУ, республіканці, демократи, християнські демократи, патріотичні громадські організації) об'єднуються в єдину потужну партію консервативного напрямку, яка запропонувала б українському народові не тільки економічні та соціальні реформи як передумову добробуту, а й прийнятну для всього суспільства національну ідею, що сприяла б формуванню політичної нації на ґрунті духовних традицій українського народу; 2) реформістські, але значною мірою національно індиферентні партії могли б об'єднатися в єдину партію ліберального напрямку; 3) соціал-демократи, партія праці, а можливо й соціалісти (у випадку їх деленізації) могли б створити партію соціал-демократичного напрямку. При такому партійному структуруванні на маргінесах політичного життя залишилися б крайні праві (УКРП, УНА, ДСУ, соціал-націоналісти), крайні ліві (комуністи) та відверто антидержавні сили

⁷ Там само. С. 385.

⁸ Там само. С. 386.

⁹ Там само. С. 386.

¹⁰ Там само. С. 285.

(типу «гражданського конгресу»), вплив яких поступово, але неухильно падав би¹¹.

Особливо турбувало В. Чорновола питання стану партійного будівництва на правому фланзі. Зокрема, він негативно поставився до перенесення в Україну структур ОУН(б), ОУН(м), оскільки, якщо брати до уваги ще УРДП І. Багряного, ворожнеча між ними розколола українську еміграцію на три табори, що заважало спільним діям задля визволення України¹². У 1992 р., як зауважив політик-державник, було створено Конгрес українських націоналістів (КУН), програма якого не відрізнялась істотно від програми НРУ, який в 1993 р. був перетворений із громадсько-політичної організації у політичну партію. Він твердив, що елементи інтегрального націоналізму в ідеології і практиці КУНу, запізніла поява його в Україні, коли ідеї демократичного націоналізму і кращі патріотичні кадри уже були залучені до Руху, роблять майбутнє цієї партії у всеукраїнському масштабі досить проблематичним¹³. Також Чорновіл запитував: «Навіщо було створювати ще одну організацію зі схожими програмовими принципами – для співпраці чи для боротьби між собою за активістів і за спільний електорат?»¹⁴. Адже, як зазначив політик, у 1994 р. розгорнулась запекла боротьба на виборах між кандидатами від НРУ й КУН. Останній характеризував її як боротьбу «справжнього націоналіста» з «гнилим демократом»¹⁵. Натомість, на думку Чорновола, позицію КУНу, а також Української республіканської партії (УРП), можна охарактеризувати як «правий більшовизм»¹⁶. Такий висновок він зробив на підставі того, що саме ці політичні партії, зокрема в 1997 р., поширювали наклепницьку інформацію про В. Чорновола у досить брутальній манері, притаманній більшовицькій публіцистиці, яка стосувалась нібито його ворожого ставлення до національно-визвольних змагань ОУН та УПА¹⁷.

У контексті взаємопоборювання між правими політичними силами Чорновіл зазначав, що націоналізм – це звичайний стихійний патріотизм, тобто любов до своєї землі, до її мови, культури, традиції. Він наголошував, що на Заході термін «націоналізм» застосовується до двох, по суті, різнорідних явищ. Націоналізмом іменують справедливі прагнення недержавних націй до свого самовизначення, яке виявляється і в крайніх екстремістських формах, як у ірландців чи басків, і в поміркованих вимогах автономії чи культурного відродження, як у шотландців чи валлійців (таким же різнорідним був і

¹¹ Там само. С. 278-279.

¹² Там само. С. 387.

¹³ Там само. С. 278.

¹⁴ Там само. С. 388.

¹⁵ Там само. С. 389.

¹⁶ Там само. С. 425.

¹⁷ Там само. С. 460.

український націоналізм до здобуття незалежності). Але націоналістами на Заході називають також виразників крайніх правих поглядів всередині державної нації (як правило, ксенофобних, ізоляціоністських або й агресивних щодо сусідів і національних меншин). Такими є, наприклад, послідовники Ле Пена у Франції, «республіканці» в Німеччині, «сині» в Австрії, адепти «слов'янської ідеї» в Росії. Щось подібне починає з'являтися і в Україні¹⁸.

Особливо турбувало В. Чорновола питання роздроблення національно-демократичних політичних сил. Адже це, на його погляд, негативно впливає на державотворчі процеси в Україні, її поступ у бік європейської та євроатлантичної інтеграції. Окрім того, Чорновіл вбачав низку загроз перед українською державністю, які мають змусити справжніх патріотів згуртуватися: рекомунізації й ресоветизації, втрати територіальної цілісності внаслідок зазіхань великодержавного сусіда за підтримки «п'ятої колони», розподілу України на сфери впливу мафіозних кланів із усіма трагічними наслідками¹⁹. Він вважав, що оскільки більшість лідерів існуючих правоцентристських партій починали з Руху, який на 1990-ті рр. залишився найбільш структурованою політичною силою, здатною протистояти комуністам і антидержавникам, то іншої альтернативи як повертатися в Рух немає²⁰.

Політичний діяч твердив, що на відміну від більшості посткомуністичних держав, де в 1989–1991 рр. до влади прийшли правоцентристські сили, аналогічні НРУ, та запустили механізм економічних і політичних реформ, у нас при владі зуміла залишитися національно індиферентна або й українофобна комуністична номенклатура, яка і не хоче, і не вміє будувати нову Україну²¹. «Звідси наші злидні, звідси розгул злочинності, звідси безкарність мафіозних кланів, що паразитують на живому тілі нашого народу», – зауважував В. Чорновіл²². Тому, щоби змінити ситуацію, потрібне повернення всіх здорових політичних сил суспільства до своєї першооснови – НРУ²³.

Об'єднання політичних партій правоцентристського спрямування було одним із ключових питань у творчій спадщині В. Чорновола. Він уважав, що результати президентських виборів 1991 р. та й подальший розвиток України були б інакшими, якби був висунутий єдиний кандидат на пост Президента України від національно-демократичного табору, а не три – Лук'яненко,

¹⁸ Там само. С. 389.

¹⁹ Там само. С. 284.

²⁰ Там само. С. 415.

²¹ Там само. С. 424.

²² Там само. С. 424-425.

²³ Там само. С. 425.

Юхновський, Чорновіл, у результаті чого владу отримала стара комуністична номенклатура²⁴. Аналогічно на парламентських виборах 1998 р. НРУ замість того, щоби зосередитись на протистоянні з комуністами, мусів змагатись з виборчим блоком політичних партій «Національний фронт», створеного на основі КУНу, та політичною партією «Реформи і порядок» (ПРП). За результатами виборів, вони тільки відібрали голоси в Руху²⁵.

Великі сподівання покладав В. Чорновіл на об'єднання політичних сил правого спектра напередодні президентських виборів 1999 р. та висунення для участі в них спільного кандидата. Спираючись на соціологічні опитування, він був переконаний, що такий кандидат мав би реальні шанси на перемогу, адже електоральна підтримка національно-демократичних сил складала на той час десь 23–25 % виборців²⁶. Варто зазначити, що, на жаль, такого широкого об'єднання для участі у президентських виборах жовтня 1999 р. так і не було створено, значною мірою у зв'язку із розколом НРУ в лютому 1999 р. та загадковою загибеллю в березні 1999 р. В. Чорновола. Хоча такі зусилля робилися. На кінець 1998 р. про готовність об'єднатися в коаліцію на президентських виборах заявили десять політичних партій правого спрямування, серед яких були НРУ, ПРП, КУН, РХП, ДемПУ та інші²⁷. Вона мала функціонувати на основі чотирьох єдностей – єдиний кандидат у президенти на вибори 1999 р., єдина виборча платформа на парламентські вибори, єдиний список кандидатів, єдина фракція у Верховній Раді²⁸. Потужний виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна», куди увійшло десять політичних партій національно-демократичного напрямку, постав уже для участі у виборах народних депутатів України 2002 р. Звичайно, підґрунтя для цього були зроблені раніше саме лідером Руху.

На думку В. Чорновола, історичне значення національно-демократичних сил, насамперед НРУ, є надзвичайно важливим для України. Завдяки їм вона здобула державну самостійність в 1991 р. Він твердив, що «поки ми не витворимо з нас націю, поки ми не матимемо того, що називається “українська нація в політичному розумінні цього поняття”, – національна демократія повинна жити і змагатися»²⁹. Політик урівноважував прагнення України до незалежності із прагненням до Європи, до цивілізованого світу³⁰. Саме від успіху правоцентристських політичних сил залежатиме як швидко Україна повернеться до Європи. Для В.Чорновола набуття повноправного членства в

²⁴ Там само. С. 596.

²⁵ Там само. С. 506.

²⁶ Там само. С. 286.

²⁷ Там само. С. 569.

²⁸ Деревінський В. Ф. Вячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків, 2016. С. 457.

²⁹ Чорновіл Вячеслав. Пульс української незалежності.... С. 257.

³⁰ Там само. С. 168.

Європейському Союзу (ЄС) та Організації Північноатлантичного Договору (ОПАД чи НАТО) має бути пріоритетом для української держави³¹. Він не бачив принципових перешкод для вступу України до ЄС, НАТО, інших європейських інституцій, окрім недостатнього рівня економічного й демократичного розвитку³². Як відомо, ще в 1992 р. Рух висловив вимогу до Президента й уряду негайно подати заявку на вступ України до НАТО³³. Чорновіл вважав, що саме так можна забезпечити її національну безпеку. Він твердив, що Європа повинна підтримувати демократію в Україні, адже інакше тут свій плацдарм будуть мати імперські сили російської федерації чи комуністи³⁴.

Особливу небезпеку для української державності Чорновіл вбачав у росії, в якій розвиток подій пішов не шляхом зміцнення демократії, свободи, прав людини, а іншим напрямом, адже в країні майже відсутнє громадянське суспільство, себто структури, незалежні від держави й здатні змусити її до дотримання хоча б власних правил гри³⁵. «Доки росія залишатиметься імперією за своєю структурою, ментальністю, вона ніколи не буде демократичною країною», – констатував В. Чорновіл, а тому «Захід робить велику помилку, вважаючи, що допомагаючи росії, він матиме у майбутньому демократичну росію.... Ніякі демократичні ідеї не можуть об'єднати суспільство, коли воно.... – імперське»³⁶. Політик доводив, що російська федерація, так само як і СРСР, панічно боїться втратити Україну, оскільки без неї не буде імперії, тому Україна повинна припинити своє членство в СНД, позаяк це посилює вплив на неї росії, та утверджуватись як європейська держава³⁷. Без сумніву в цьому ключову роль мала б відігравати потужна правоцентристська парія. «Нам потрібна не реінтеграція в російську імперію, яку нам нав'язують зі Сходу, а інтеграція в Європу, в повноцінні члени європейського співтовариства. З цього огляду ми вітали б перетворення НАТО на систему колективної безпеки цілої Європи і підтримуємо ідею поступового розширення меж НАТО», – наголошував державний діяч³⁸.

Отже, Вячеслав Чорновіл розглядав політичні партії за основу політичного структурування суспільства. Він був прихильником великих масових партій, які свої програми спрямовували б на всі верстви суспільства.

³¹ Там само. С. 318.

³² Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997). *Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / упоряд. Валентина Чорновіл. Київ, 2014. Т. 9. С. 181.*

³³ Чорновіл Вячеслав. Пульс української незалежності.... С. 318.

³⁴ Там само. С. 167.

³⁵ Там само. С. 166.

³⁶ Там само. С. 166.

³⁷ Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів, 2017. С. 582-583.

³⁸ Чорновіл Вячеслав. Пульс української незалежності.... С. 67.

Політик вважав, що найприйнятнішою для України є партійна система, в якій головну роль відігравали б три політичні партії: консервативна, ліберально-реформістська та соціал-демократична. Особливо важливою для успішного розвитку української держави, на думку В. Чорновола, є необхідність створення єдиної національно-демократичної (правоцентристської) партії, ядром для якої в 1990-х рр. міг би стати Народний рух України.

Максимець Богдан. Партійна система України в інтерпретації В'ячеслава Чорновола. Розкривається бачення В'ячеславом Чорноволом партійної системи України. Висвітлюється проблема роздробленості політичних партій національно-демократичного спрямування.

Ключові слова: В'ячеслав Чорновіл, політична партія, партійна система, праві партії, партії національно-демократичного спрямування.

Maksymets Bohdan. The party system of Ukraine in the interpretation of Viacheslav Chornovil. The vision of the party system of Ukraine by Viacheslav Chornovil is revealed. The problem of fragmentation of political parties of national-democratic orientation is covered.

Key words: Viacheslav Chornovil, political party, party system, right-wing parties, national-democratic parties.

Олена Мельникова-Курганова

*кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри журналістики
Національного авіаційного університету (Київ)*

УЧАСТЬ В. ЧОРНОВОЛА У КРИТИЧНОМУ ДИСКУРСІ САМВИДАВУ ТА РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

Критичний дискурс є важливою складовою інформаційною війни. З одного боку, необхідно швидко розповсюджувати свої повідомлення, з іншого боку – протиставляти контрсмисли і контрнаративи тим повідомленням, які вже функціонують в інформаційному просторі. А. Гоулднер визначив основних акторів критичного дискурсу: інтелектуалів, вчених, експертів та інших представників інтелігенції. Саме інтелігенція спроможна критикувати дії влади. Він розробив концепт «критичного дискурсу», вважав його основним носієм лівих інтелектуалів. Інтелектуали виробляли професійні знання, від яких залежали процеси виробництва ідей та маніпуляції культурними символами. Критичний дискурс представляє собою систему смислів та фреймів, за допомогою яких реалізується легітимізація чи делегітимізація громадського порядку¹. У 1960–1980 рр. публічні виступи і публіцистичні тексти були рушійною силою радянсько-дисидентського дискурсу.

У Радянському Союзі КДБ діяли проти дисидентів в інформаційному та фізичному просторах. Якщо у фізичному дисиденти піддавалися репресіям (арешти, заслання, звільнення з роботи та ін.), то в інформаційному проводилися інформаційні кампанії в радянській пресі. В. Чорновіл був негативним героєм офіційних радянських ЗМІ, а також автором самвидавних матеріалів, в яких вступав в полеміку з радянськими авторами.

«Справа Добоша» стала причиною другої хвилі арештів дисидентів 12 січня 1972 р. За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош брав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного журналу «Український вісник». Із справи КДБ «Блок» стає зрозумілим, що більшість заарештованих 12 січня 1972 р. обвинувачувались у передачі заборонених матеріалів за кордон та у створенні, зберіганні, розповсюдженні «Українського вісника»². Я. Добош розповів слідчим, що чеська студентка Г. Коцурова перевозила самвидавні документи у подушці до ЧРСП

¹ Гоулднер А. Будущее интеллигенции и становление нового класса. URL: <http://philosophy.ru/articles/1078> (дата звернення: 01.03.2024).

² Мельникова-Курганова О. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: монографія. Маріуполь: Вид-во «Новый мир», 2020. 230 с.

(Чехословаччини), а «Український вісник» отримувала від В. Чорновола у Львові³. В інформаційних записках КДБ було зроблено висновок, що часопис «Український вісник» розповсюджувався серед інтелігенції та молоді, мав «ідеологічно-шкідливий, наклепницький характер». Тобто домінантні радянські ЗМІ підтверджували дієвість та ефективність самвидаву та творів українських дисидентів, адже вели критичний дискурс на сторінках преси та в етері, що зацікавлювало аудиторію забороненою альтернативою. Наприклад, серію текстів, спрямовану проти часопису «Український вісник», ініціював друкований орган ЦК КПУ «Радянська Україна». У матеріалі «Інтерв'ю з-під поли» за 13 листопада 1987 р. було використане вилучене в американській журналістці М. Коломієць під час її від'їзду з СРСР відеоінтерв'ю з членами редколегії «Українського вісника» В. Чорноволом і М. Горинем. У тексті газети дисидентів називали «буржуазними націоналістами», «відщепенцями», «агентами ЦРУ».

Слід зазначити, що в самвидавних часописах оперативно публікувалися огляди або відповіді на публікації в офіційній пресі про дисидентську діяльність, альтернативні тексти та їх канали розповсюдження. На кшталт, у третьому номері «Українського вісника» в матеріалі «До історії одного наклепу» велася полеміка із статтею О. Полторацького «Ким опікуються деякі „гуманісти”», що була надрукована в офіційній газеті «Літературна Україна». Текст був направлений проти автора самвидаву В. Чорновола, який, зокрема «нібито закликав у своїх творах до терору»⁴. Протягом кількох номерів було надруковано в «Українському віснику» статтю В. Чорновола «Як і що обстоє Богдан Стенчук», де автор полемізує з текстом Б. Стенчука «Що і як обстоє Іван Дзюба?».

У 11-12 та 13, 14 числах «Українського вісника» під заголовком-шапкою «Сили застою на позвах з правдою (огляд двобою журналу «Український вісник» з офіційною пропагандою)» головний редактор В. Чорновіл розглянув матеріали проти журналу в провідній газеті «Радянська Україна», матеріали про інтерв'ю членів редколегії з американською журналісткою М. Коломієць у серії передруків «Інтерв'ю з-під поли». Додатками до тексту були відкриті листи, позовна скарга, телеграма, відгук, публікації в львівській регіональній пресі тощо⁵. У числі № 13 В. Чорновіл відзначив: «Полеміка з офіційною пресою в листопаді 1987 – січні 1988 р. була для нашого журналу корисною. «Український вісник» здобув таку рекламу, про яку не міг і думати, ряди

³ ГДА СБУ. ф. 16. оп. 3 (1975 р.). спр. 12. арк. 5–8. Машинопис.

⁴ Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2006. Т. 3. С. 317.

⁵ Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1989. №11–12 (об'єднаний). С. 117.

наших прихильників і авторів дуже помножилися, побільшало бажаючих допомагати нам, матеріально теж»⁶.

У тому ж числі №13, в публікації «Блуди підцензурних публікацій», В. Чорновіл інформував про друк в офіційній пресі раніше заборонених текстів письменників М. Хвильового, О. Гончара, В. Сосюри, які виходили в самвидаві. У публікації автор порівнює текст «Третьої Роти» В. Сосюри, що розповсюджувався у самвидаві та журналі «Київ», доводить наявність редагування та цензури в офіційній пресі⁷.

У 14 випуску було продовжено критичний дискурс з офіційною пресою в матеріалі В. Чорновола «Сили застою на позах з правдою (огляд пропагандистського двобою з партійною пресою)», де автор робив моніторинг української радянської преси, яка висвітлювала львівський мітинг 1988 р. з комуністичних засад⁸.

У політичному просторі В. Чорновіл як лідер УГС просував ідею українського суверенітету, яку пропонував затвердити відповідним законом. Проте це викликало критику з боку влади: «Радянська влада розпочала заходи з нейтралізації нового загрозливого гасла. Вже на початку вересня 1989 р. з'явилися документи, в яких з посиланням на начерк передвиборчої програми В. Чорновола заявлялося про небезпеку «деструктивних задумів» УГС щодо виходу республіки зі складу СРСР. Посилювалися дії радянських спецслужб щодо обмеження впливу членів УГС на структури НРУ та інші організації. Однак вони були мало ефективними, оскільки в українському суспільстві нову ідею позитивно сприймали й посилювався запит щодо потреби в Незалежності республіки⁹.

Таким чином, критичний дискурс самвидавних текстів та радянських ЗМІ збільшував аудиторію дисидентських видань та інтерес до альтернативної точки зору. Зокрема, інформаційна кампанія із серією публікацій «Інтерв'ю з-під поли» та трансляція відеоінтерв'ю М. Коломієць з В. Чорноволом і М. Горинем поширювали альтернативну інформацію та ідею про українську незалежність в критичних статтях офіційних ЗМІ. В. Чорновіл був впливовим в критичному дискурсі як автор (публіцист, полеміст, редактор) і публічна

⁶ Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1990. №13. С. 155.

⁷ Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1990. №13. С. 34.

⁸ Український вісник. Випуск №14. Архів музею при видавництві «Смолоскип». С. 148. Машинопис.

⁹ Деревінський В. Вячеслав Чорновіл і питання суверенітету: від ідеї до Декларації про державний суверенітет України. *Сторінки історії*. 2023. № 56. С. 336. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.56.2023.288789>

людина, адже виступав в закордонних медіа, критикувався в офіційним радянських ЗМІ.

Мельникова-Курганова Олена. Участь В. Чорновола у критичному дискурсі самвидаву та радянської преси. У статті аналізується роль В. Чорновола у критичному дискурсі дисидентських комунікацій та радянської преси як автора публіцистичних публікацій і публічного лідера думок в матеріалах інших журналістів, зокрема радянських.
Ключові слова: В. Чорновіл, критичний дискурс, самвидав, альтернативна преса, контрсенси.

Melnykova-Kurhanova Olena. Participation of V. Chornovil in the Critical Discourse of Self-Publishing and the Soviet Press. The article analyses the role of V. Chornovil in the critical discourse of dissident communications and the Soviet press as an author of journalistic publications and a public opinion leader in the materials of other journalists, including Soviet ones.
Keywords: V. Chornovil, critical discourse, self-publishing press, alternative press, counter-senses.

Інна Минта

студентка III курсу ОР «Бакалавр» спеціальності «Середня освіта (Історія)» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКОРДОННОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ (ЗП УГГ)

У часи радянської окупації, після 1945–1950-х рр. і до відновлення Україною незалежності 24 серпня 1991 р., в Україні тривала боротьба з правлячим режимом мирними методами. Рух українських дисидентів за підтримки інших корінних народів України, в тому числі кримських татар, вів активну боротьбу за права людини і громадянина в «імперії зла». У листопаді 1976 р. кращі представники народу на чолі з письменником Миколою Руденком об'єдналися в Українську Гельсінську групу (УГГ), яка намагалась легальними способами відстоювати право українців на власний культурний розвиток та ідентичність. Жорсткі репресії радянської влади в 1970–1980-х рр. проти українських правозахисників змусили значну їх частину емігрувати закордон. Деякі з них в 1978 р. утворили Закордонне представництво Української гельсінської групи (ЗП УГГ) як зарубіжну фундацію для спільної боротьби на інформаційному і правозахисному фронті.

Власне ідея щодо формування закордонної філії УГГ сформувалася в Миколи Руденка ще до 1978 р. Зокрема, ведучи активну переписку з дисидентом Леонідом Плющем, котрий в січні 1976 р. емігрував у Францію, Руденко пропонував останньому: «...Світ поки що не дуже цікавиться Україною – треба його ворухити. І Ви, Леоніде... багато – дуже багато! – можете для цього зробити. Я глибоко певен, що це відповідає Вашим духовним потребам...»¹.

У 1977 р. Л. Плющ став закордонним учасником УГГ. До нього також приєдналась дисиденти Надія Світлична та Петро Григоренко, котрі емігрували в США в 1977–1978 рр. Саме ця трійця і стала засновниками Закордонного представництва Української Гельсінської Групи. Генерал Петро Григоренко став очолювати організацію в Америці з центром у Нью-Йорку, а на плечі Л. Плюща було покладено схожу місію в Парижі. Після переїзду П. Григоренка та Н. Світличної до США і налагодження співпраці з

¹Білорусець Г. Микола Руденко: «Зробили, що встигли». Українська Гельсінська група. *Радіо Свобода (Рубрика «Точка зору»)*. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mykola-rudenko-uhh/31613943.html>

Л. Плющем наприкінці 1978 р., ЗП УГГ розпочинає активно працювати на захист прав українських дисидентів. У 1979 р. до організації долучалась Ніна Строката, а в 1980 р. – Володимир Малинкович. Останнім, хто встиг стати учасником роботи організації, був Петро Рубан².

Першими офіційними заходами, які були організовані в 1978 р. і де виступали члени ЗП УГГ, були: Конгрес американської Міжнародної Амністії в Лос-Анджелесі і III Сахаровські читання у Вашингтоні. Тут до П. Григоренка і Н. Світличної, приєднався також правозахисник Петро Вінс. Також були організовані виступи генерала в 1979 р. перед комісією НАТО у МЗС, в 1981 р. спільно з Н. Строкатою і В. Малинковичем – перед Гельсінською комісією конгресу США, де відзначалася п'ята річниця з дня утворення УГГ³.

Попри те, що ЗП УГГ було де-факто утворене ще в листопаді 1978 р., офіційно про його існування було заявлено тільки у квітні 1979 р. Очільником структури обрали П. Григоренка. Організація не тільки намагалася підтримувати контакти з УГГ в Україні і членами організації в радянських колоніях, а й активно пішла на співпрацю з пресою Заходу – з радіо, газетами і телебаченням. Відбувались також активні колаборації з видавництвами діаспори і закордону. У першу чергу це стосувалось видавничої фундації «Смолоскип» зі штаб-квартирою у м. Балтимор в США. Її очільник Осип Зінкевич був не лише спонсором проєктів ЗП УГГ, а й координатором з іншими виданнями і упорядником збірників документів українських гельсінців⁴.

Після третього конгресу Світового конгресу вільних українців (СКВУ) в листопаді 1978 р. контакти між комісією з прав людини при СКВУ і ЗП УГГ тільки зросли. Це було необхідно з тих причин, щоб спільними зусиллями відстоювати свої позиції на міжнародному рівні. Зокрема, члени ЗП УГГ брали активну участь в щомісячних засіданнях комісії під головуванням Я. Білака в м. Торонто (Канада) протягом всього 1979 р. Під час одного із таких засідань, була запланована публікація книги «Гельсінська угода й советські порушення прав людини в Україні від 1975 до 1980 рр.». Основна ідея цієї публікації полягала в тому, щоб видати цей збірник до того як розпочне роботу Мадридська оглядова конференція країн-учасниць НБСЄ, яка тривала з 1980 по 1983 рр. Цей майданчик лідери української діаспори в Канаді та США

²Зінкевич О. Закордонне представництво Української Гельсінської групи (ЗП УГГ). Дисидентський рух в Україні: Віртуальний музей. 2006. URL: <http://museum.khpg.org/1162805985>.

³Овсієнко В. Закордонне представництво Української Гельсінської групи (ЗП УГГ). Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-14681>.

⁴Українська Гельсінська Група. 1978–1982: Документи і матеріали / Упоряд., передм. Осипа Зінкевича. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983. 998 с.; Український правозахисний рух: Документи й матеріали київської Української Гельсінської Групи / передм. Андрія Зваруна, упоряд. Осип Зінкевич. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1978. 480 с.

планували використати для того, аби привернути увагу світу до проблем українського питання і зокрема репресій проти руху дисидентів і правозахисників⁵.

Зрештою, збірник вийшов під найменуванням «Україна і Гельсінський договір: порушення прав людини радянським урядом» під редагування історика, літератора, перекладача і громадського діяча діаспори в Північній Америці М. Царинника. Публікацію було надруковано англійською – офіційною мовою делегатів Мадридської конференції. В інформаційне наповнення публікації були вкладені думки та ґрунтовні тези від американських правників, які були експертами з питань прав людини; статті, написані членами УГГ і в тому числі ЗП УГГ (П. Григоренко, Н. Строката, Н. Світлична і т. д.), сім найбільш важливих актів, які відображали ситуацію з репресіями в Україні, списки ув'язнених борців з режимом в 1975–1980 рр.⁶.

Головна суперечка в пресі з ініціативи керівництва ОУН піднімалась з приводу того, хто саме буде представляти інтереси України і діаспору загалом на Мадридській нараді, яка була присвячена питанням безпеки та співробітництва в Європі в 1980–1983 рр. Погляди обох сторін, себто ОУН і ЗП УГГ різнилися: генерал П. Григоренко був прихильником максимальної консолідації з усіма рухами спротиву в СРСР, в тому числі з російським, в той час як ОУН була безкомпромісною у боротьбі з режимом радянського Кремля. Лідерів та дописувачів «Визвольного фронту» також непокоїло і питання щодо того, що кийвська група гелсінців передала повноваження виступати на Мадридському форумі саме ЗП УГГ, а не лідерам ОУН. Прикметно, що довгий час генерал П. Григоренко ігнорував цю кампанію і вважав, що з плином часу, конфлікт утихне. Однак націоналісти не здавалися. У кожній новій статті робився тиск на ЗП УГГ і були навіть закиди щодо роботи його членів на КДБ⁷.

Тим не менш, в 1980 р. для лідера ЗП УГГ при підтримці СКВУ та Конгресу українців Канади (КУК), було відкрите широке вікно можливостей для публічних виступів у Канаді. Основний акцент у риториці генерала ставився на жорстокі порушення прав людини в СРСР і донесення правди про репресії як для діаспори, так і для пересічних канадських громадян. На запрошення проводу КУК, протягом червня-вересня 1980 р. Петро Григорович

⁵Кіпіані В. УГС. Три перші літери українського пробудження. *Україна молода*. 1998. 7 липня. С. 3.

⁶Сіромський Р. Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2020. № 3(31). С. 239-240.

⁷Трибуна Закордонного представництва Української групи «Гельсінкі» очолена генералом Петром Григоренком. *Українське життя*. 1980. 15 жовтня. С. 3.

неодноразово відвідував Гамільтон, Торонто й інші міста Канади, де його зустрічали у великих залах під гучні оплески слухачів⁸.

Протягом весни 1980 р. однією з головних задумів ЗП УГГ було створення європейських філій. За задумом П. Григоренка та Л. Плюща, ці інституції мали підняти питання про громадський тиск на капітуляційні уряди Європи у питанні протистояння з СРСР на дипломатичному фронті. З цього та інших приводів, 12 травня 1980 р. Григоренко мав розмову із Маргарет Тетчер – главою уряду Британії, мав нагоду виступити у низці урядових установ Сполученого Королівства⁹.

21 серпня 1980 р. відбувся виступ П. Григоренка на антивоєнній демонстрації проти радянської інтервенції в Афганістані в столиці Норвегії Осло. Ввечері ж того дня, будучи на концерті в одному з вишів норвезької столиці, він закликав норвезьку владу поширювати інформацію про права людини в СРСР і правду про мовну політику в «імперії зла»¹⁰.

11 листопада 1980 р. П. Григоренко виступав у Мадриді на прес-конференції від «Ad hoc комітету» США. Її тема була присвячена радянській інтервенції в Афганістан, яка була розпочата в грудні 1979 р. У цьому виступі, промовець наголошував на ухильництві радянських дипломатів від обговорення проблеми порушення прав людини в країні. Він також нагадав про репресії проти членів УГГ, які перебували в СРСР та терор проти всіх націй в тоталітарній державі. Особливий наголос лідер ЗП УГГ зробив на тому, що Україна – це не частина росії і вона має власну ідентичність. На його думку, самі ж українці повинні будуть вирішувати свою національну долю у власній самостійній державі¹¹.

З 1980 р. ЗП УГГ починають свою активну діяльність у напрямках видавничої справи. Окрім брошур чи простого поширення інформації через конференції і зустрічі стає актуальним створювати власний продукт інформації для широких мас. Одним із основних видань, які редагувались членами ЗП УГГ були публікації бюлетенів «Вісника репресій в Україні». Дане видання виходило в 1980–1985 рр. щомісяця англійською і українською мовою.

⁸Дем'янчук І. Правозахисна діяльність генерала Петра Григоренка та її висвітлення на Заході. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавр зі спеціальності 032 «Історія і археологія». 2020. Національний університет «Києво-Могилянська академія». С. 43-44.

⁹До редакцій українських часописів. *Новий шлях*. 1980. 25 жовтня. Вип. 51. № 43. С. 5.

¹⁰Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: у 4 т. / уряд. В. Овсієнко. Харків: Фоліо, 2001. Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. Харківська правозахисна група. С. 23.

¹¹ Дем'янчук І. Правозахисна діяльність генерала Петра Григоренка та її висвітлення на Заході. Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня бакалавр зі спеціальності 032 «Історія і археологія». 2020. Національний університет «Києво-Могилянська академія». С. 42.

Англійська версія передбачалась для поширення серед громадян західних країн, українська – серед діаспори і нелегально серед громадян УРСР¹².

Основними напрямками для поширення продукції були комітети СКВУ, КУК, громадські організації в діаспорі, бібліотеки, клуби, інституції ООН, дипломатичні установи, відомі особистості і т. д. Фінансувалось видання з коштів, які надходили від переплати організацій чи читачів, частково це відбувалось за рахунок пожертвувань від діаспорних громад українців. Безпосередньо, свої випуски видання припинило в 1985 р. Це було пов'язано з тим, що після приходу до влади останнього генсека СРСР М. Горбачова (1985–1991), який взяв курс на лібералізацію життя в країні, для українців за кордоном потреба в такому виданні фактично відпала. Ще одна причина – масові амністії для українських в'язнів у 1985–1989 рр. Окрім основного видання, яке ми описали вище, ЗП УГГ також займалось редакцією, виданням і поширенням журналу «Український вісник» (від 1987 р.), кількома випусками цього ж видання в 1988 р. Також редактори від ЗП займались часописом «Кафедра»¹³.

Дуже продуктивним для ЗП УГГ виявився 1982 р., коли в червні спеціальний контингент Конгресу з питань балтійських держав і України і її еміграції організував дуже масштабну подію «Тиждень українських національних та людських прав». На низці заходів були розглянуті реальні факти щодо репресій в Україні і порушенню громадянських прав як таких. Тобто, після Мадридської конференції, важливі зустрічі з політиками для ЗП УГГ не були рідкістю. Зокрема, дуже продуктивним слід вважати зустріч П. Григоренка і президента США Р. Рейгана в 1982 р. Саме після зустрічі з опальним генералом американський президент назве СРСР «імперією зла». За результатом зустрічі в 1982 р. Р. Рейган виголосив дуже важливу прокламацію як президент США, яка датується 9 листопада 1982 р. У ній проголошувалось, що вищезгадана дата – це день УГГ і, таким чином, американська влада запевняла «...рішучість не забувати боротьби народу України за свої невід'ємні права»¹⁴.

Після смерті Петра Григоренка в 1987 р. відбулась низка трансформацій всередині ЗП УГГ. По-перше, 7 липня 1988 р. у Львові було оголошено «ребрендинг» організації – з групи вона стала уже спілкою (УГС). По-друге, в еміграцію подалось подружжя Руденків і опісля прибуття М. Руденка в США

¹² Вісник репресій в Україні 1980–1985 рр. Архів ОУН. Українська Інформаційна служба в Лондоні. URL: <https://ounuis.info/library/journals/601/visnyk-repressii-v-ukraini-herald-of-repression-in-ukraine.html>.

¹³ Овсієнко В. Закордонне представництво Української Гельсінської групи (ЗП УГГ). Енциклопедія Сучасної України: онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-14681>.

¹⁴ Бажан О. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки. Історія*. 1999. Т. 14. С. 76.

саме він очолив ЗП УГС. Там до організації долучився ще П. Рубан, а при виїзді інших дисидентів за кордон – Л. Литовченко, М. Мовчан, Р. Мороз, В. Романюк, Т. Романюк. Там вони опублікували спільну декларацію до діаспори від імені УГС. Після відновлення незалежності України ЗП УГС вважало свою місію закінченою¹⁵.

Отже, у своїй діяльності ЗП УГГ в 1978–1987 рр. і як ЗП УГС в 1988–1990 рр. ставило своєю метою максимального поширення правди про радянські репресії 1960–1980-х рр. проти українців і інших дисидентів у СРСР. Організація не тільки намагалася підтримувати контакти з УГГ в Україні і членами організації в таборах, а й активно йшла на співпрацю з пресою країн Заходу. Окрім виступів і зустрічей з політиками, вони активно займались редакційною та видавничою справами.

Минта Інна. Основні напрями діяльності закордонного представництва Української Гельсінської Групи (ЗП УГГ). У статті розглянуто основні етапи створення та напрямки діяльності Закордонного представництва Української Гельсінської групи в 1979–1987 рр. на Заході. Основні акценти були зроблені на видавничій функції та громадсько-політичній активності керівного складу цієї правозахисної інституції в діаспорі.

Ключові слова: Українська Гельсінська група (УГГ), український дисидентський рух, Закордонне представництво Української Гельсінської групи (ЗП УГГ), діаспора, правозахисний рух, журнал «Вісник репресій в Україні».

Mynta Inna. Main activities of the Foreign Office of the Ukrainian Helsinki Group (FO UHG) The article examines the main stages of creation and activities of the Ukrainian Helsinki Group's Foreign Office in the West in 1979–1987. The main emphasis was placed on the publishing function and social and political activity of the leadership of this human right institution in the diaspora..

Keywords: Ukrainian Helsinki Group (UHG), Ukrainian dissident movement, UHG Foreign Office, diaspora, human rights movement, magazine «Herald of Repressions in Ukraine».

¹⁵ Білорусець Г. Микола Руденко: «Зробили, що встигли». Українська Гельсінська група. *Радіо Свобода* (Рубрика «Точка зору»). 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/mykola-rudenko-uhh/31613943.html>.

Микола Муратов

Голова Московської філії УГС, представник Комітету захисту Української Католицької Церкви в Москві.

ПРЕССЛУЖБА УГС. МОСКОВСЬКА СКЛАДОВА

Усі імперії колись розпадаються. Добігало кінця і час геополітичної архаїки під назвою СРСР. Історія та закладені раніше у загальнокультурний код основи цієї держави не дали можливості переформатуватися їй на якусь подобу нинішнього Євросоюзу. «Процес пішов», як любив висловлюватися батько і головний модератор змін у внутрішній і зовнішній політики правлячої країни КПРС, що почалися у квітні 1985 р. З першими кроками політики «гласності та перебудови» розпочався процес консолідації опозиції та зародження основ громадянського суспільства.

На початку горбачовської перебудови стали можливими та почастишали контакти правозахисників та дисидентів колишніх радянських республік. Зазвичай зустрічі відбувалися у Москві. Складалося враження «єдиного правозахисного простору». Реформи, затіяні верхнім шаром партноменклатури, почали виявлятися та давати сходи насамперед у столиці радянської імперії. Ще до початку звільнення політв'язнів за Указами Президії Верховної Ради СРСР з лютого 1987 р. про помилування, активізувалися «недопосажені та недорозгромлені» дисидентські групи та активісти самвидавських журналів. На початку літа 1987 р. значна частина дисидентської спільноти згуртувалася навколо журналу «Гласність» із двома співредакторами Сергієм Григорянцом та Левом Тимофєєвим. У кулуарах «Гласності» я почав співпрацювати з українськими правозахисниками. Мене почав часто відвідувати і зупинятися у мене вдома Йосип Тереля, який тоді очолював громадський «Комітет захисту УКЦ».

Вячеславу Чорноволу мене рекомендували син Миколи Руденко Юрій та одесит Василь Барладяну, який двічі судимий за ст.187-1 КК УРСР. Чимось я їм сподобався, а можливо, вони на прохання В. Чорновола підшукували кандидатуру для зв'язку в Москві. І на початку жовтня 1987 р. я отримав поштою лист зі Львова в конверті без зворотної адреси від Вячеслава, а наприкінці жовтня людина, про яку я стільки чув за західними «радіоголосами», приїхала до мене додому для переговорів про співпрацю. (Див. Додаток 1)

Вячеслав Чорновіл повідомив, що він разом з іншими українськими правозахисниками відкрито поновлюють видання «Українського вісника», який буде органом Української Гельсінської Групи (УГГ) та формують

редколегію. Він запропонував мені вступити до УГГ та організувати корпункт у Москві. Обговорили коло обов'язків, які можна об'єднати у три групи:

1. Прийом та передача інформаційних та інших матеріалів західним інформаційним агентствам, іноземним журналістам та дипломатам, акредитованим СРСР.

2. Представництво у загальносоюзних правозахисних організаціях та заходах, що відбуваються у Москві.

3. Посередництво у прийомі там видаву, технічної та матеріальної допомоги від української діаспори на Заході.

Першим значущим заходом у новій якості була участь у Московському семінарі з прав людини, організованому однойменним прес-клубом при журналі «Гласність». Програма семінару передбачала роботу 10 секцій з різних аспектів правозахисної діяльності. Під номером 3 анонсувалась секція «Національні проблеми». Координаторами були анонсовані Вячеслав Чорновіл (Україна) та Паруйр Айрінян (Вірменія). За дорученням підготовчого комітету Семінару, я та Геннадій Крочик орендували, як приватні особи, три банкетні зали у різних районах Москви. У цих відносно просторих приміщеннях планувалися провести засідання з Відкриття, Загальної дискусії та Закриття Семінару. Секційні засідання мали відбуватися на приватних квартирах. Я надав свою квартиру для двох із запланованих секцій. Влада внесла свою корективу у проведення Семінару: напередодні Г. Крочику зателефонувала страшенно схвильована директорка банкетного залу, орендованого для церемонії Відкриття і повідомила, що начальник районної санітарно-епідеміологічної станції без жодної причини видав постанову про закриття зали, нібито у зв'язку з харчовим отруєнням відвідувачів. Інші два зали, вже без повідомлення мені та Г. Крочику, як орендарям, були закриті з «протипожежних» та «технічних» причин. Відкриття та наступні загальносемінарські заходи довелося також проводити на приватних квартирах.

Усі секції, як і планувалося, крім національної, пройшли наприкінці грудня 1987 р. і січні 1988 р. Влада перешкод не чинила. Тим самим показали, що квартири громадян уже можна використати для опозиційної активності. Але все ж таки не обійшлося без адміністративно-поліцейського свавілля. Координаторів та учасників Семінару з національної секції від Вірменії, України та республік Балтії, влада фізично не пустила до Москви, висадивши під фальшивими приводами кримінально-правового порядку з поїздів та літаків. Українців після доставлення до міліції та прокуратури взагалі на кілька днів тримали під домашнім арештом. Про всі ці неподобства я інформував засоби масової інформації та західне радіо. Національну секцію довелося

відкласти і її було проведено наприкінці березня 1988 р. Але пан Чорновіл там уже не головував. Чому – не знаю, і від України там були другорядні постаті, включаючи і автора цих рядків.

Поки що я працював сам. Знайти відповідних людей та соратників у Москві було складно. І не тому, що українців у Москві було мало. Ні, їх було і є чимало, але людей із опозиційними поглядами та правозахисним менталітетом у цей початковий період нашої діяльності мені не пощастило зустріти. У моєму колі вихідці з України були чи махровими совками, чи кар'єристами. А то й стукачами як один аспірант на моїй роботі в НДІ морфології людини Академії медичних наук СРСР. Але невдовзі нам пощастило. Влітку 1988 р. до Москви приїхав Вячеслав із листом, отриманим на його львівську домашню адресу від когось Анатолія Доценка, мешканця Москви. У листі висловлювалася солідарність із діяльністю українських дисидентів в особі пана Вячеслава та пропозиція співпраці. Там була його домашня адреса, телефону не повідомлялося та ми поїхали на інший кінець міста у Оріхово-Борисово. У квартирі нікого не було і нам довелося залишити в поштовій скриньці записку з моїми координатами. Незабаром відбулася і наша зустріч із Анатолієм. Він на той час уже засвітився в якихось опереткових групах на кшталт партії Демсоюзу Валерії Новодворської. Потім він відійшов від них і повністю зайнявся українськими справами. Працювали ми з ним незалежно один від одного, без старшого та молодшого. Я більше співпрацював із друкованими мас-медіа і був ніби повноважним представником української опозиції того періоду. Анатолій сподобався українській редакції радіо «Свобода» і протягом 1988–1989 рр., до виборів до Верховної Ради УРСР, передавав новини з України на радіо та звучав в ефірі. Інформація надходила до нього з обласних та районних прес-служб УГС телефоном. На той час нас уже оснастили телефаксами – на той час найсучаснішими засобами комунікації. Це, напевно, була помилка УГС та Вячеслава Чорновола, що гонорар, який отримує Доценко від радіо «Свобода», залишався в його розпорядженні. На той час це була значна сума в іноземній валюті. Строго кажучи, інформація йому надходила від УГС і передавалася їм в ефір за його мінімальної обробки. Мабуть, Анатолій відчував від своєї діяльності значний стрес, що на тлі великих заробітків штовхнуло його до зловживання алкоголем, це й призвело до передчасної смерті в 40 з невеликим роком у 2007 р.

У середині 1988 р. зі мною зв'язався Тарас Кузьо, українець із Лондона, який там створив Українське Пресове Агентство (УПА). Через іноземних журналістів передав мені друковані бланки із шапкою УПА та візитки як

представника у Москві. УПА стало одним із інструментів поширення інформації УГС.

У липні 1988 р. на запрошення В. Чорновола, я приїхав до Львова, де взяв участь у написанні Статуту та Декларації принципів Української Гельсінської Спілки, що утворюється з УГГ. Після створення УГС корпункт «Українського вісника» хіба що само собою трансформувався на московське представництво прес-служби УГС. Відбулася хіба що остаточна інституалізація нашої діяльності. Проте слід зазначити, що жодних формальних організаційно-розпорядчих документів секретаріат УГС не видавав. Все було максимально неформально і ґрунтувалося на міжособистісних стосунках. Основною ланкою прес-служби УГС був скоріше А. Доценко, хоча він позиціонував себе як кореспондент радіо «Свобода». Мейнстрімом і основним PR-утворюючим фактором наших зусиль було все-таки радіо «Свобода»! Що ж до мене, то я в УГС усвідомлював себе як член-засновник, співавтор статутних документів і з утворенням Московської групи УГС її керівником, членом Ради, тобто був ніби політичним референтом. У всякому разі, мені так уявлялося.

30 вересня 1988 р. (Див. Додаток 2) нам вдалося зібрати групу з москвичів та студентів московських вузів з України в кількості 10 осіб та провести установчі збори Московської групи УГС. Я був заочно обраний головою. Моя відсутність була зумовлена терміновим дорученням від В. Чорновола з якоїсь невідкладної справи. Слід зазначити, що до цього часу я вже діяв у кількох іпостасях: Іван Гель включив мене до Комітету захисту УКГЦ та редакції «Християнського голосу», Михайло Горинь і Олесь Шевченко ввели мене як представника від України в різні поки що загальносоюзні організації та асоціації колишніх політв'язнів та інше. Окрім цього регулярно контактував із дипломатами і західними політологами та журналістами, організовував поїздки різних осіб до України та зустрічі у Москві.

Чим займалася Московська філія УГС? Насамперед ми були частиною московського правозахисного та демократичного руху. Було налагоджено контакти з рухом Демократична Росія і ми брали участь у всіх їхніх мітингах та демонстраціях з українськими прапорами. Писали листи на захист Литви та протест у зв'язку з арештом та кримінальною справою ст. 187-1 КК УРСР проти Івана Макара, організаційно допомагали у створенні Української бібліотеки. Московська філія УГС проіснувала до літа 1990 р., а потім організаційно перейшла в Українську республіканську партію (УРП) і проіснувала до здобуття повної незалежності Україною у 1992 р.

Державна монополія на поліграфічне обладнання та розмножувальну техніку (ксерокси, принтери могли купуватися виключно держустановами та підприємствами з санкції МВС) в СРСР унеможлилювала друкувати і тиражувати «Український вісник» та інші матеріали УГС у скільки-небудь значимих розмірах. Друкарська машинка брала максимум 5 копій і це майже все. Зазначу, що одну таку машинку «ЕРІКА», я купив на прохання В. Чорновола у одного знайомого в СПБ за 20 \$. Мені передавали 2-у чи 3-ту закладку «Українського вісника» і я її передавав через журналістів та дипломатів на адресу закордонного представництва УГС, організованого Миколою Руденко. Менш об'ємні матеріали за кордон факсом або зачитувалися телефоном. Слід зазначити ще одну особливість друкованої справи того часу: друкарську машинку з українським шрифтом у СРСР придбати було неможливо. Згодом мені таку передали із закордону. Це питання я порушив на конференції Асоціації незалежної преси, організованої редактором інформаційного тижневика «Експрес-Хроніка» А. Подрабінеком у травні 1988 р., де я представляв УВ та ХГ. (Див. Додаток 3) У зв'язку з цим основним засобом, так би мовити, тиражування видань УГС були західні радіостанції та друкарське перевидання на Заході. Взагалі т.зв. «голоси»: «Свобода», «Голос Америки», БіБіСі, «Німецька хвиля» були найпопулярнішими не підцензурними мас-медіа в СРСР до 1990 р.

Деякі матеріали з «Українського вісника» мною на пропозицію В. Чорновола перекладалися російською для журналів «Гласність», «Референдум» та «Експрес-Хроніка». Ці видання позиціонували себе як «загальносоюзні» та охоче друкували статті та інформаційні матеріали з України. Гостра інформація про репресії та порушення прав людини телефоном в терміновому порядку передавалися до представництв світових інформаційних агенцій: Рейтер, Асошіейтид-Прес, Франц-прес, АНСА та ін. Періодично, у зв'язку з приїздом В. Чорновола або представників УГКЦ я організовував прес-конференції у себе у квартирі. Іноземні дипломатичні представники в особі аташе з друку, культури та політичних питань країн Заходу виявляли великий інтерес до України та процесів, що відбуваються там. В Україні консульств цих країн, на відміну від т.зв. країн «соціалістичного табору» не було. Отже, ця сторона нашої діяльності повністю проходила в Москві. Особливий інтерес у цьому плані виявляли США, Франція, Канада та Великобританія. Американські дипломати відвідували мою квартиру з періодичністю раз на тиждень. Привозили книги, газети та журнали. Більшість цього я передавав в Україну. Деякі поети та письменники з колишніх політв'язнів змогли вперше тримати в руках, видані в друкарнях, свої книги, які їм раніше інкримінували влада УРСР.

Центральним і, на мій погляд, рівносілним прориву дипломатичної блокади України став прийом у резиденції посла США, приурочений до візиту наприкінці травня 1988 р. президента Рейгана. На прохання американської сторони я сповіщав запрошених (Див. Додаток 4). Приїзд на зустріч Івана Геля, Михайла Гориня та Вячеслава Чорновола узгоджувався на рівні Держдепартаменту США і кагебісти не застосували своєї звичайної тактики фізичної перешкоди приїзду українських дисидентів на зустріч із президентом Рейганом. Перебудова, однак!

Постає питання, чому репресивна практика КДБ так різко відрізнялася в Москві порівняно з Україною. Адже оперативна інформація на Захід йшла переважно телефоном і рейтингові «Вісті з України» на «Свободу» А. Доценко передавав інформацію в ефір цим каналом зв'язку зі своєї квартири. І владі нічого не варто було цей канал перекрити. Можливе пояснення цього феномену я почув в інтерв'ю колишнього співробітника московського управління КГБ, котрий нині перебуває в жорсткій опозиції до правлячого режиму в Росії, Геннадія Гудкова. За його словами, за час перебудови весь оперативний склад цього управління (близько 500 офіцерів) вже був негативно налаштований до комуністичної влади в країні та під час путчу 1991 р. фактично перейшов на бік Б. Єльцина.

Проте, певний тиск на нас чинився. Це було у т.ч. та з регулярними контактами із західними дипломатами та журналістами. А вони, як було прийнято рахувати в кагебістських колах – усі шпигуни! У мене є підстави вважати, що я перебував в оперативно-агентурній розробці, швидше за все, українського КГБ, а може й перевірявся контррозвідкою КГБ по лінії ПШ (підозра у шпигунстві). Особливо дратували та нервували анонімні телефонні дзвінки із погрозами розправи. У квартиру іноді навідувалися чи вламувалися міліціонери та «люди у цивільному», які «перевіряли паспортний режим». Щодо цього деяке занепокоєння викликало опитування кадебешниками моїх однокурсників з мед.інституту та друзів, які працювали на «закритих» підприємствах та установах. Про такі розмови на предмет мого інтересу до їхньої роботи розповів мені друг дитинства та однокласник у Донецьку та однокурсник із підмосковного секретного НДІ. Була ще одна обставина: людина 10 із мого випуску 1975 року РДМУ ім. Пирогова пішли служити до Армії у військові НДІ, що у Кірові та Свердловську. Усьому світу було ясно, чим вони там займалися, але... секрет! З деякими з них раніше підтримував контакт. Але після мого активного залучення до УГС та УКГЦ вони припинили спілкування зі мною і до останнього часу ухилялися навіть від листування електронною поштою. Звичайно, так би мовити «купити мене» за посібника шпигуна КГБ, знаючи що я до цього не причетний, не могли, а от «продати» –

чому б і ні! На цьому тлі майже безболісно пройшло для мене чергове, з ініціативи адміністрації, звільнення з офіційної роботи у червні 1989 р. Мене викликав «на килим» зам. Директор НДІ і заявив, що моя антирадянська діяльність не сумісна з роботою в Інституті і категорично запропонував написати заяву про звільнення за власним бажанням. Я з повагою ставився до цієї людини (він одночасно завідував і моєю лабораторією) і відразу виконав її прохання. Моє звільнення, яке створило мені проблеми з виплатою аліментів, потішило В. Чорновола. «Це не погано, Микола, бо нас чекає сила-силенна роботи» – сказав мені Вячеслав і підвищив мені зарплату до 200 руб. З того часу, на питання офіційних осіб про моє місце роботи, я напівжартома відповідав: «Ніде не працюю, я – професійний революціонер!».

Знаючи трохи про методи наших органів та їхню любов до брехні та провокацій, я, як мені здавалося, мав підстави побоюватися таких методів і щодо себе, і особливо В. Чорновола. Згадується, як після чергового шпигунського скандалу з радянськими дипломатами в США, я організував зустріч В. Чорновола з американським дипломатом – жінкою українського походження. Домовилися про зустріч телефоном, приїхали на її автомобілі до мене додому, де на неї чекав В. Чорновіл. І поки ми не розлучилися, мене весь час не залишало тривоги. Хоча нічого такого не сталося, але певний стрес довелося пережити.

Згадуючи та аналізуючи той період нашої діяльності та свій особистий внесок у процес подолання всіма нами наслідків побудови в СРСР комуністичної утопії, хотілося б надати цій оцінці будь-якого кількісного критерію. На жаль, у соціальних процесах цього зробити неможливо. Але я зроблю таку спробу, використовуючи напрацювання тих, хто намагався нам перешкодити досягти своїх цілей.

У 2011 р. НАНУ, Інститут історії України НАНУ, Галузевий державний архів СБУ випустили книгу «Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст.». У цій книзі представлено повний перелік секретних тоді інформаційних повідомлень КГБ УРСР у ЦК КПУ та особисто тов. В. Щербицькому у вигляді підсумків та узагальнень їх оперативних розробок. Іменний покажчик наприкінці книги дає вказівку сторінок і цим кількістю згадок тієї чи іншої особи. А це, безперечно, і є критерій «шкідливості» цього суб'єкта для партноменклатури! Так ось, Вячеслав Чорновіл згадується там на 55 разів, а моя скромна особа 5. Я цілком задоволений такою оцінкою бути 1/11 Вячеслава Чорновола.

Додатки

Додаток 1

Шановний Мико!

Знаю Вас завдяки, Ви, напевно, теж про мене чули. Василь Барладену давав рекомендаційний лист до Вас, але він у іншого головного, який буде в Москві пізніше. Також допомогите Ярославові з кінцевою звітністю. Сподіваюся сам бути в Москві між 20.X і 1.XI і поділитися з Вами найцікавішим.

З повагою
Владислав

(Якщо буде у Львові, моя адреса:
290014, Львів-14, Міщанського 14, кв. 6
Черновий Владислав Миколайович

Додаток 2

30.09.88г.
Присутні: Мурад-ша.
1) Фомин Анатолій
2) Котенко Андрій
3) Перех Валерій
4) Свирідов Валерій
5) Антонюк Тарас -
прес. УРС
6) Мозина Євгенія

Обговорення:
Религ. сектор.
Культур.
Ноль.

Додаток 3

Представник УГГ взяв участь в конференції

Лондон (УПАгентство).
— Друга конференція самвидавних журналів відбулася 7-8-го травня у Москві, в апартаментах редакторів „Експрес-Хроніки”.

Перша конференція відбулася минулого року у жовтні у Ленінграді.

Участь взяло понад 30 самвидавних журналів з Москви, Ленінграду, Пскова, Куйбишева і Риги. В додатку, московський представник Української Гельсінкської Групи Микола Муратов взяв участь як представник „Українського Вісника” і „Християнського Голосу”.

При кінці дводенної конференції видано повідомлення, в якому говорилося, що: „Ми розглядаємо гарантію свободи слова найважливішим питанням у

нашій країні сьогодні”.

Учасники також хотіли створити „видавничі кооперативи”, які „повинні бути легалізовані”. В додатку „повинні бути створені суспільні групи для виміни інформацій з неурядовими виданнями. Повинні бути створені самвидавні архіви і самвидавні бібліотеки”. Повинна бути взаємна допомога між неурядовими виданнями у таких ділянках, як обіг і поширення.

Конференція погодилась створити Незалежний Клуб Преси. Помимо ідеологічних різниць між авторами і журналами, конференція уважає своїм імперативом співпрацю між журналами, незалежним клубом преси і незалежною спільнотою журналістів.

На зустріч з Президентом США Р. Рейганом, травень 1988 р.

Муратов Микола. Пресслужба УГС. Московська складова (спогади). В статі йдеться участь в українському національному русі кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Зокрема, діяльності кореспондентського пункту журналу «Український вісник» у Москві, утворенні та діяльності Московської філії УГС.

Ключові слова: В. Чорновіл, «Український вісник», УГС, філія.

Mykola Muratov. Press service of UGS. Moscow compound (memoirs). The article refers to participation in the Ukrainian national movement of the late 1980s and early 1990s. In particular, the activities of the correspondent point of the magazine "Ukrainian Herald" in Moscow, the formation and activities of the Moscow branch of the UGS.

Keywords: V. Chornovil, "Ukrainian Herald", UGS, branch.

Валерій Островський,

кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри теорії та методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (Івано-Франківськ)

«ВОЛЯ І БАТЬКІВЩИНА» – УНІКАЛЬНИЙ ЧАСОПИС В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СПРОТИВУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Згідно з результатами досліджень істориків, упродовж другої половини ХХ ст. у підсоветській Україні діяло 68 антирежимних нелегальних груп та організацій¹. Із-поміж них чи не найпотужніша – Український національний фронт (1964–1967) (далі – Фронт, УНФ), активісти якого, сповідуючи ідеологію націоналізму, вважали себе продовжувачами традицій і здобутків Організації українських націоналістів (революційної) (далі – «бандерівської»)². Один із критеріїв оцінки масштабності Фронту полягає в налагодженні системного самвидаву, яскравим виявом якого слугував часопис «Воля і Батьківщина» (далі – «ВіБ»)³. Очевидно, до появи славновідомого «чорноволівського» «Українського вісника» у вітчизняному підпільному спротиві не продукувалось періодичних видань такого рівня якості.

Про «ВіБ» практично відсутні спеціальні публікації науковців. Це здебільшого лаконічні статті Юрія Зайцева в енциклопедіях⁴ та їхні передруки у Вікіпедії, соцмережах, на інтернет-сторінках різних інституцій чи громадських організацій⁵. Деяку інформацію вміщено в монографії Олеся Обертаса⁶. Проте автор зосередився на висвітленні мети, завдань, програмових засад УНФ, натомість залишив поза увагою огляд статей журналу, умови й технологію його виготовлення, способи тиражування і

¹ Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика. *Україна–Європа–Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 112-129.

² Кримінальна справа № 64 за звинуваченням Квецка Дмитра Миколайовича, Красівського Зіновія Михайловича, Дяка Михайла Дмитровича, Кулініна Василя Івановича в злочинах, передбачених ст.ст. 56 ч. 1 і 64 КК Української ССР. *Галузевий державний архів Служби безпеки України в Івано-Франківській області*. спр. 7536 П. т. 1-15; Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали / упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. Львів, 2000. 680 с.

³ Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали... С. 71-322.

⁴ Зайцев Ю. Воля і Батьківщина. *Енциклопедія історії України*. у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ, 2003. Т. 1. С. 631; Зайцев Ю. Воля і Батьківщина. *Енциклопедія сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ, 2006. URL: <https://esu.com.ua/article-29659>.

⁵ «Воля і Батьківщина». *Харківська правозахисна група. Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <https://museum.khpg.org/1162805789>.

⁶ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. Київ, 2010. С. 110.

розповсюдження. Тому наступний опис спрямовано якраз на те, щоб заповнити ще одну лакуну в історії українського опозиційного самвидаву 1950–1980-х рр.

Хронологічні межі «виходу у світ» «ВіБ» нібито очевидні. Перше число датоване жовтнем 1964 р., останнє – шістнадцяте – червнем 1966 р.⁷. Але, як відомо, щоб увести в оману кагебістів, часто підпільники умисно зазначали неправдиві дати і номери, або ж на допитах всіляко плутали слідчих «зізнаннями» про перебіг видавничої діяльності. Проте, не зважаючи на всі можливі нюанси, беззаперечним фактом є те, що часопис «прожив» понад півтора року.

Заснували «ВіБ» співініціатори та співочільники УНФ – Дмитро Квецко й Зіновій Красівський. Наприкінці жовтня чи на початку листопада 1964 р. З. Красівський гостював у брата Ярослава в м. Караганда⁸. На зворотному шляху завітав до брата Мирослава в м. Москва і там на гроші Д. Квецка придбав друкарську машинку «Optima»⁹. Її таємно привіз додому в м. Моршин (тепер – Стрийський р-н, Львівська обл.), а потім у м. Львів, де декотрі літери переробили з російської мови на українську¹⁰. Далі для оформлення заголовка журналу особисто вирізьбив кліше: вгорі – гасло «Воля народам і людині!»; у центрі – обрамлений терновим вінком щит, на якому – тризуб із літерами «У» (лівобіч), «Н» (здолу), «Ф» (правобіч) довкола нього; внизу – назва «Воля і Батьківщина»¹¹. Спочатку З. Красівський друкував у власному будинку (вул. Миру, 9), де з'явилися перше або й декілька (3, 5 чи навіть 8) чисел часопису¹². Детальний опис процесу залишив Д. Квецко:

«Друкувався часопис на другому поверсі помешкання, <...> в бібліотеці, де була його (З. К. – В. О.) зареєстрована машинка. <...> Внизу перебувала на варті жінка Стефа. Якщо до помешкання був би зайшов хтось незнайомий чи підозрілий – досить було їй підняти слухавку на телефоні – і ми на верху отримували сигнал тривоги. Тоді негайно ховали одну машинку в сховок у стіні, а другу клали на стіл – і як ні в чому не бувало – щось невинне на ній друкували»¹³.

Така праця, попри дотримання заходів конспірації, породжувала відчуття постійного страху. Зважаючи на особливості курортного містечка, З. Красівський побоювався доносів від незнайомих відпочивальників, сусідів і, як наслідок, репресій насамперед проти сім'ї. Тому до весни 1965 р. допоміг Д. Квецкові обладнати бункер поблизу с. Слобода-Болехівська (тепер – Калуський р-н, Івано-Франківська обл.), куди перенесли обладнання,

⁷ Кримінальна справа № 64... т. 5. арк. 139-140.

⁸ Там само. арк. 209-210.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. т. 3. арк. 418

¹¹ Там само. арк. 427.

¹² Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2015. С. 85.

¹³ Квецко Д. Причинки до історії Українського Національного Фронту (УНФ). *Воля і Батьківщина*. 2004. Число 1 (18/34). С. 32.

необхідне для функціонування підпільної друкарні¹⁴. Згодом для більш-менш прийняттого перебування у вологому схроні туди доправили металеву піч¹⁵.

Як і вдома, лише З. Красівський друкував «ВіБ» та інші матеріали УНФ. Окрім того, на нього, як на філолога, випав обов'язок редагування й корегування того, що створював Д. Квецко¹⁶ (саме йому належить авторство більшості статей). На допитах з'ясовано, що нібито дві («Колонізатори і їх посіпаки» і «Хто вони?») написав З. Красівський, помістивши в 4-му і 14-му числах¹⁷. Відтискаючи кліше, набираючи текст, він працював у гумових рукавицях, щоб не залишати на папері відбитків пальців. Готові примірники зшивав спеціальним скріплювачем¹⁸. Загалом умови для самвидаву були нелегкими в бункері, адже перебувати в ньому доводилося «деколи по дві доби»¹⁹. Невдовзі співкерівники УНФ відчули наближення викриття. Відтак восени 1966 р. відвідування криївки припинилося²⁰.

Числа «ВіБ» налічували від 13-и до 22-х сторінок, видрукованих двобічно на аркушах цигаркового паперу формату А4. Кожна сторінка містила 36–38 рядків. Тиражування відбувалося за допомогою копіювального паперу в шести екземплярах, що їх розподіляли в такому порядку: 1-й, 3-й, 5-й брав З. Красівський, а 2-й, 4-й, 6-й – Д. Квецко²¹. Від них часопис множили і розповсюджували всілякими доступними способами. Його передруковували, виготовляли фотовідбитки, очевидно, що й переписували. Опісля непомітно залишали в людних місцях, зокрема туристичних; запаювали в поліетилен і кидали в річки; передавали надійним друзям і товаришам. Загалом Ю. Зайцев стверджував, що «ВіБ» поширювали в 11 областях підсоветської України²².

Кожне число «ВіБ» починалося заголовком, що займав приблизно 1/3 сторінки. Структурно часопис копіював закордонні «бандерівські» видання, такі як «Визвольний шлях» (м. Лондон) чи «Шлях перемоги» (м. Мюнхен). Якихось сталих рубрик не містив, хіба що «Українські новини» та в перших номерах – «Звернення до читача»²³. Майже в кожному публікували програмові документи УНФ: «Наші завдання»²⁴, «Проголошення Українського

¹⁴ Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.)... С. 86.

¹⁵ Там само. С. 87.

¹⁶ Кримінальна справа № 64... т. 1. арк. 221.

¹⁷ Красівський З. Колонізатори і їх посіпаки. *Воля і Батьківщина*. 1965. Рік II. Ч. 4. Січень. С. 12-15; Красівський З. Хто вони? *Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали*... С. 291-294.

¹⁸ Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.)... С. 87.

¹⁹ Кримінальна справа № 64... т. 3. арк. 212.

²⁰ Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.)... С. 87.

²¹ Кримінальна справа № 64... т. 3. арк. 207–208.

²² Зайцев Ю. *Воля і Батьківщина. Енциклопедія історії України*... Т. 1. С. 631

²³ Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали... С. 72-324.

²⁴ Там само. С. 72-74.

Національного Фронту»²⁵, «Програмові вимоги Українського Національного Фронту (проект)»²⁶, «Політика Українського Національного Фронту»²⁷, «Статутні принципи Українського Національного Фронту (проект)»²⁸, «Меморандум Українського Національного Фронту XIII з'їзду КПСС»²⁹, «Заява Українського Національного фронту»³⁰. Позаяк свого часу в занедбаному повстанському схроні Д. Квецко знайшов «бандерівську» літературу, то у «ВіБ» передруковували «Десять заповідей українського націоналіста (Декалог)»³¹, «Національний гімн»³², «Герб»³³, «Прапор»³⁴, «12 прикмет характеру українця-націоналіста»³⁵, деякі статті з журналів «Ідея і Чин»³⁶, «Пробоем»³⁷ тощо. Також уміщували матеріали сучасників-дисидентів. Так, у Ч. 16 за червень 1966 р. з'явився лист Івана Дзюби Петрові Шелесту та Володимиру Щербицькому «Голоси протесту»³⁸, а також невідцензурне есе Євгена Сверстюка (відредаговане Іваном Світличним) «З приводу процесу над Погружальським»³⁹.

Історик Ярослав Дашкевич класифікував авторські статті Д. Квецка і З. Красівського в розрізі чотирьох умовних напрямів: минуле; сучасне, майбутнє близьке, майбутнє далеке⁴⁰. В «минулому» співкерівники УНФ розповідали історію України від давнини до середини 1960-х рр., акцентуючи на епізодах національно-визвольної боротьби. У «сучасному» змальовували суспільно-політичну, соціально-економічну, культурно-духовну ситуацію в підсоветській Україні в періоди «сталінщини» і «хрущовщини». У «близькому майбутньому» деталізували програму-мінімум УНФ – відновлення незалежності, а в «далекому майбутньому» – програму максимум – проекти та процеси державного будівництва в незалежній Україні.

У 1995 р. Львівська обласна організація Конгресу українських націоналістів відновила видання «Волі і Батьківщини». Журнал, головним редактором якого був Іван Губка, виходив щоквартально накладом 1 тис. примірників. На його сторінках друкували історичні розвідки, спогади діячів

²⁵ Там само. С. 132-134.

²⁶ Там само. С. 151-164.

²⁷ Там само. С. 187-188.

²⁸ Там само. С. 246-247.

²⁹ Там само. С. 274-275.

³⁰ Там само. С. 287.

³¹ Там само. С. 90.

³² Там само. С. 111.

³³ Там само. С. 150.

³⁴ Там само. С. 172.

³⁵ Там само. С. 181.

³⁶ Там само. С. 252-258.

³⁷ Там само. С. 295.

³⁸ Там само. С. 314-318.

³⁹ Там само. С. 318-323.

⁴⁰ Дашкевич Я. Новий етап розвитку української політичної думки (сторінками «Волі і Батьківщини» 1964–1966 рр.). *Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали...* С. 48-54.

українського національно-визвольного руху, зокібно матеріали із життєписів учасників УНФ, з актуальних проблем суспільно-політичного життя першого десятиліття незалежності України. Упродовж 1995–2003 рр. опублікували усі числа підпільного часопису⁴¹.

Загалом, часопис УНФ – унікальний вияв підпільного самвидаву другої половини ХХ ст. Журнал послуговував прикладом для аналогічних наступних видань. Вірогідно, про нього міг знати й у чомусь наслідувати Вячеслав Чорновіл, головний редактор і «видавець» славновідомого «Українського вісника». Урешті в позацензурній періодиці кінця 1980-х – початку 1990-х рр. теж можна розгледіти вплив «Волі і Батьківщини».

Островський Валерій. «Воля і Батьківщина» – унікальний часопис в історії українського спротиву другої половини ХХ століття. У статті описано самвидавну діяльність однієї з наймасштабніших антирежимних підпільних організацій у підсоветській Україні – Українського національного фронту (1964–1967). Зокрема детально відтворено процес виготовлення та способи розповсюдження часопису «Воля і Батьківщина». У результаті аналізу примірників охарактеризовано особливості компонування змісту журналу, оцінено його значущість в українському спротиві другої половини ХХ ст.

Ключові слова: націоналізм, самвидав, Український національний фронт, Дмитро Квецко, Зіновій Красівський, «Воля і Батьківщина», український спротив.

Ostrovskyi Valerii. «Freedom and Fatherland» is a unique magazine in the history of the Ukrainian resistance of the second half of the 20th century. The article describes the underground activities of one of the largest anti-regime organizations in post-Soviet Ukraine – the Ukrainian National Front (1964–1967). In particular, the process of production and methods of dissemination of the magazine «Freedom and Fatherland» are detailed. Through the analysis of copies, the features of the journal's content composition are characterized, and its significance in the Ukrainian resistance of the second half of the 20th century is evaluated.

Keywords: nationalism, underground publishing, Ukrainian National Front, Dmytro Kvetsko, Zinovii Krasivskyi, «Freedom and Fatherland», Ukrainian resistance.

⁴¹ Зайцев Ю. Воля і Батьківщина. *Енциклопедія сучасної України...* URL: <https://esu.com.ua/article-29659>.

Богдан Паска

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ТАЄМНІ ОБШУКИ ЯК МЕТОД БОРОТЬБИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

Весь комплекс методів боротьби Комітету державної безпеки (КДБ) проти українського національного руху 1950-х – 1980-х рр., можна поділити на дві групи: слідчі (судові) та оперативні (позасудові). Вагоме місце серед оперативних методів відводилося використанню підставних агентів та служби зовнішнього спостереження (служба «НН» (від рос. «наружное наблюдение»). Завданням останньої були здійснення негласного стеження за діями дисидентів під час їх перебування на вулиці, у транспорті чи в громадських місцях. Оперативні співробітники та працівники служби «НН» у своїй діяльності часто використовували т. зв. оперативно-технічні засоби (ОТЗ) – сплановані дії, пов'язані з таємним застосуванням оперативної техніки. Серед них, зокрема, були такі заходи:

- захід «Д» (на жаргоні КДБ – «Дмитрий») – негласний обшук;
- захід «Т» («Татьяна») – прослуховування об'єкта спостереження через провідні та радіоканали;
- захід «У» – встановлення спецтехніки (фото- та відеоапаратури) на об'єкті;
- захід «О» («Ольга») – спостереження в приміщеннях за допомогою оптичної та відеоапаратури;
- захід «Спутник» (або «С») – використання прихованих на тілі мікрофонів;
- захід «Н-Экстра» – мікрофонний контроль за об'єктом на 6–8 годин;
- захід «М» – прослуховування міжнародних ліній не більше, ніж на 20 днів;
- захід «Е» – злам сейфів, столів валіз для виїмки чи таємного фотографування інформації;
- захід «ЕФ» – таємне фотографування задля отримання документальних компрометаційних матеріалів;
- захід «МРТ» («МТ») – перлюстрація (таємна читка) пошти та контроль об'єкта за допомогою хімічних засобів¹.

¹ Бірчак В., Довженко О., Когут А., Макаров Ю., Попович О., Ясиневич Я. Архіви КГБ для медіа: Посібник. К.: К.І.С., 2018. С. 146-147.

У результаті аналізу доповідних записок КДБ при РМ УРСР до загальносоюзного КДБ за 1970-ті рр., присвячених боротьбі проти дисидентів у рамках справи групової оперативної розробки «Блок», вдалося зафіксувати використання спецслужбою таких ОТЗ, як «Д», «Т», «О», «Спутник» та «МРТ». Їх застосування задокументовано починаючи як мінімум з кінця 1960-х рр., коли чимало київських та львівських дисидентів вже піддавалися слуховому контролю (заходу «Т») зі сторони КДБ².

Одним із найбільш поширених та важливих для КДБ оперативно-технічних засобів був негласний (таємний) обшук (захід «Д»). Такі обшуки проводилися працівниками КДБ у помешканнях дисидентів в той період, коли їх не було вдома. Метою заходу «Д», як правило, була перевірка тієї чи іншої інформації про діяльність інакодумців, пошук забороненої літератури і самвидаву. Інколи за певний проміжок часу після таємного обшуку проводилися офіційні обшуки у тих самих приміщеннях. Під час цих обшуків слідчі вилучали знайдені раніше матеріали, які в подальшому використовувалися під час судових розправ як докази антирадянської діяльності підозрюваних.

Важливу роль ОТЗ відіграли в розправі над істориком В. Морозом. Під час оперативних заходів КДБ його помешкання у м. Івано-Франківську в 1969 р. було обладнано системою прослуховування. Напередодні офіційного обшуку в справі історика у квітні 1970 р. в його квартирі було проведено негласний обшук (захід «Д»), під час якого виявлено чорнові рукописи та машинописні тексти есе «Хроніка опору» та «Серед снігів». Зрештою, ці матеріали були вилучені через декілька днів під час офіційного обшуку, що значно спростило організацію майбутніх судових репресій проти В. Мороза³.

У першій половині 1974 р. саме за допомогою заходу «Д» працівники КДБ отримали підтвердження факту зберігання київською літературознавицею Михайлиною Коцюбинською на своїй квартирі памфлетів антирадянського характеру, автором яких був письменник Бориса Антоненка-Давидовича⁴. У ході таємного обшуку за місцем роботи кочегара київського заводу «Сокіл» Ю. Смирного, який мав знайомства із дисидентами Юрієм Бадзьом, Оксаною Мешко та Б. Антоненко-Давидовичем, було виявлено, що він зберігає заборонену літературу старого дорадянського видання. Таким способом було підтверджено інформацію про наміри Ю. Смирного створити таємну

² Судовий процес Валентина Мороза: розсекречені матеріали / упор. Б. В. Паска. Брустури: Дискурсус, 2021. С. 597.

³ Там само. С. 597-599.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). ф. 16. спр. 1035. арк. 167.

громадську бібліотеку для вільного, позацензурного вивчення філософії та інших суспільних наук⁵.

У 1975 р. в розробку КДБ потрапив Олекса Ставицький – колишній науковий співробітник Інституту літератури Академії наук УРСР – який підозрювався в авторстві деяких матеріалів, розміщених у самвидавньому часописі «Український вісник». З метою створення сприятливих умов для проведення заходу «Д» в одну з кімнат його квартири, що здавалася приїжджим, було підселено двох секретних співробітників КДБ. У результаті таємного обшуку було знайдено та відфотографовано заборонену літературу й рукописи О. Ставицького, його особистий щоденник із записами про політ'язня Івана Світличного та інших об'єктів справи «Блок»⁶.

Таємний обшук було досить успішно використано працівниками КДБ з метою виявлення редакції відновленого в 1974 р. журналу «Український вісник» (№ 7–8). У вересні 1975 р. в результаті оперативних заходів у поле зору КДБ потрапив львів'янин Роман Наконечний, заступник директора магазину «Мистецтво», який виконував функції посередника між видавцями часопису Олесем Шевченком (м. Київ) та Степаном Хмарою (м. Червоноград Львівської обл.). У результаті проведеного на його квартирі заходу «Д» було знайдено трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», 30 відкриток із рукописними текстами антирадянського змісту і непроявлену фотоплівку. Після проявки цієї плівки у лабораторії львівського управління КДБ виявилось, що на ній зафіксовано машинописний текст № 9 «Українського вісника». Очевидно, плівка призначалася для передачі за кордон, подальшого опублікування й поширення нового номера журналу. Задля недопущення такого розвитку подій працівники КДБ таємно замінили вказану фотоплівку іншою, спеціально виготовленою в лабораторії. Нова плівка зовні була повністю ідентична до вилученої, проте фотографії з неї було неможливо проявити (було імітовано ознаки несправності фотоапарата)⁷. Таким чином, у результаті використання таємного обшуку черговий номер «Українського вісника» так і не побачив світ та зберігся тільки в оперативній документації КДБ.

Часто захід «Д» використовувався в комплексі з роботою агентури. Зокрема, наприкінці 1975 р. агентка КДБ «Зигмунд», яка працювала із львівськими дисидентками Любомирою Попадюк та Атеною Пашко, отримала інформацію про те, що вони мають у своєму розпорядженні значну кількість самвидавних документів і планують їх передачу за кордон. Судячи із доносу

⁵ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 57-58.

⁶ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 61.

⁷ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1047. арк. 65-66.

«Зигмунд», ці матеріали зберігались у кульках із крупою на квартирі їх спільної знайомої Марії Гель, дружини політв'язня Івана Геля. Під час таємного обшуку в засипаних крупою целофанових пакетах дійсно було виявлено 12 рукописних документів, виготовлених політв'язнями Данилом Шумуком, Василем Романюком, Михайлом Осадчим, Богданом Ребриком, Святославом Караванським, Іваном Гелем та ін. У січні 1976 р. ці рукописи М. Гель привезла в Москву і передала місцевій правозахисниці Людмилі Алексєєвій. Оскільки більшість вказаних матеріалів вже раніше було опубліковано за кордоном, керівництво КДБ дало вказівку не перешкоджати їх передачі з метою закріплення позицій агентури у середовищі дисидентів⁸.

Окремі учасники українського дисидентського руху (Ю. Бадзьо, Д. Чередниченко, О. Мешко, О. Шевченко, В. Шевченко, брати Михайло і Богдан Горині, С. Хмара та ін.) знали про можливість використання працівниками КДБ проти них оперативно-технічних засобів, що теж створювало труднощі для роботи спецслужби. Зокрема, Ю. Бадзьо залишав у себе на квартирі до 10 спеціальних міток, які дозволяли йому зафіксувати сліди ймовірного таємного обшуку⁹. Чимало дисидентів спеціально не зберігали вдома чи на роботі заборонену літературу, щоб усунути можливість її виявлення під час такого обшуку. Так, у першій половині 1976 р. під час проведення заходу »Д» на квартирі О. Мешко в Києві працівникам КДБ не вдалося виявити рукопис її об'ємної праці правозахисного характеру¹⁰. Журналіст Віталій Шевченко у липні 1976 р., зауваживши підозріле стеження на його будинком, зумів за декілька днів до проведення в його помешканні негласного обшуку переховати наявні там матеріали самвидаву, в такий спосіб уникнувши можливого арешту та судового переслідування¹¹. Пізніше В. Шевченко так згадував ці події: «Перший обшук у мене провели таємний, 1976 року, бо їм надходили дані, що секретер у мене утрамбований самвидавом... Я зауважив, що слідкують за членами моєї сім'ї... Раз так, то я згріб всі ті найнебезпечніші для мене речі... взяв у рюкзак і виніс»¹². Чимало дисидентів здогадувалися про прослуховування своїх квартир і намагалися проводити зустрічі з однодумцями та спілкуватися на «заборонені» теми поза їх межами. Для вирішення цієї проблеми кадебістам рекомендувалося приділяти особливу увагу т. зв. «оперативно-технічній розвідці», за допомогою

⁸ ГДА СБУ. ф. 16. спр. 1054. арк. 115–116.

⁹ Там само. арк. 110.

¹⁰ Там само. арк. 114.

¹¹ Там само. арк. 116–117.

¹² Інтерв'ю з Віталієм Шевченком. Запис 21.10.1998, м. Київ, інтерв'юер Овсієнко В. В. URL: <http://museum.khpg.org/1194898688>.

якої слід було вирішувати питання додаткового маскуванню техніки, визначати способи її установки та вилучення¹³.

Отже, таємні обшуки (захід «Т») були одним із найбільш поширених методів отримання працівниками КДБ оперативної інформації про учасників українського дисидентського руху. Вони проводилися в помешканнях інакодумців у період їх відсутності вдома та були спрямовані в першу чергу на виявлення переховуваної ними самвидавної літератури. Часто таємні обшуки використовувалися в комплексі із роботою агентури КДБ. Однією з найбільш успішних спецоперацій КДБ із використанням заходу «Т» було таємне вилучення фотоплівки із № 9 самвидавного журналу «Український вісник» у вересні 1975 р. та недопущення його передачі за кордон. Дисиденти знали про можливість використання проти них радянськими спецслужбами таємних обшуків та використовували для запобігання методи конспірації.

Паска Богдан. Таємні обшуки як метод боротьби КДБ проти українських дисидентів. У статті розглядається використання працівниками КДБ таємних обшуків під час оперативної роботи проти українського дисидентського руху наприкінці 1960-х – у 1970-х рр. Аналізуються конкретні приклади використання таємних обшуків для диверсій проти інакодумців та спроби останніх протидіяти радянській спецслужбі шляхом використання конспірації.

Ключові слова: таємні обшуки, український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), журнал «Український вісник».

Paska Bohdan. Secret searches as a method of the KGB's struggle against Ukrainian dissidents. The article examines the use of secret searches by KGB employees during operational work against the Ukrainian dissident movement in the late 1960s and 1970s. Specific examples of the use of secret searches for sabotage against dissidents and the latter's attempts to oppose the Soviet special services using conspiracy are analyzed.

Keywords: secret searches, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, State Security Committee (KGB), magazine «Ukrainian Herald».

¹³ Оловянников Я., Золототрубов В., Нерушенко В., Чернов В. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов: учебный материал. Москва, 1974. С. 117.

Марія Перегінчук

студентка IV курсу ОР «Бакалавр» за спеціальністю «Середня освіта (Історія)» факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ПОЕЗІЯ ГРИГОРІЯ ЧУБАЯ НА СТОРІНКАХ САМВИДАВНОГО ЧАСОПISУ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК» ЯК СКЛАДОВА РУХУ ОПОРУ РАДЯНСЬКОМУ РЕЖИМУ

Зародження та активний розвиток явища самвидаву в 1960–1970-х рр. в Україні цілком закономірний, логічний і в більшій мірі очікуваний процес. Адже саме через самвидав українці, чия держава на той час входила до складу СРСР, могли висловлювати свій протест пануючій системі і обґрунтовувати право України на незалежність. Самвидав (нелегальна література) став своєрідним місцем співпраці за ідею незалежності України між дисидентами-правозахисниками та шістдесятниками¹.

Одним із таких самвидавних часописів, який набув чималої популярності серед народу на початку 1970-х рр., став «Український вісник», головним редактором якого був Вячеслав Чорновіл – борець за українську свободу, дисидент, політик. Через роботу над цим журналом В. Чорновіл втратив своє основне місце праці, його було звільнено від роботи на метеостанції. До осені 1970 р., коли дисиденту все ж таки вдалося влаштуватися вагарем на залізничній станції Скнилів поблизу міста Львова, він працював різноробочим (у цей період перекладав технічні тексти, писав дипломні роботи випускникам, під чужими прізвищами друкував власні статті в пресі)².

Основною метою часопису, який активно видавався та поширювався в 1970–1972 рр. було збирання та розповсюдження актуальної інформації про всі вияви опору тогочасній владі на території Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). При цьому основна увага приділялася боротьбі за національні права українського народу. Також одним із ключових завдань часопису було висвітлення інформації про судові та позасудові репресії проти національно свідомих українців, становище політичних в'язнів у радянських тюрмах і колоніях. «Український вісник» можна вважати

¹Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років. К.: Смолоскип, 2009. С. 55.

²Деревінський В. Громадсько-політична діяльність В. Чорновола після першого ув'язнення (1969–1972 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 24. С. 115.

справжньою енциклопедією українського дисидентського руху кінця 1960-х – початку 1970-х рр. На його сторінках, окрім публіцистичних статей політичного та культурного характеру, досить часто розміщувалися і художні твори, зокрема опозиційна поезія.

«Український вісник» став справжнім осердям українського патріотичного руху. Цей журнал завдяки своїм масштабам поширення мав значний вплив на суспільно-політичну ситуацію не лише в УРСР, а й поза її межами – в інших республіках. Лише в Україні, з часу зародження «Українського вісника» і до ухвалення 28 червня 1971 р. Центральним комітетом (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) таємної постанови «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»³, було вилучено приблизно 5 тисяч антирадянських та інших ворожих документів. У цьому журналі публікувалися різного роду напрацювання борців за українську ідею – вірші, звернення, виступи, описи судових процесів тощо. На сторінках часопису було розміщено чимало зразків поезії, яка мала значну культурну й мистецьку цінність, та водночас слугувала засобом боротьби проти радянського режиму.

Поява опозиційної поезії на сторінках «Українського вісника» (загалом в даному самвидавному часописі опубліковано близько 45 поезій) зумовлена розмахом руху течії шістдесятників – молодого та амбітного крила дисидентського руху в Україні, покоління творчої інтелігенції, яке зуміло проявити себе наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Шістдесятники через свої твори – поезію, прозу, образотворче мистецтво, музику – висловлювали опозицію до радянської системи та оспівували любов до своєї батьківщини – України. Безпосередньо до течії поетів-шістдесятників належить чимало діячів українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст., а саме: Василь Симоненко, Василь Стус, Валентин Мороз, Ігор Калинець, Григорій Чубай, Іван Сокульський, Микола Холодний та ін. Їх поезія в умовах брежнєвського застою 1960-х – 1970-х рр. була фактором, який підтримував опозиційні настрої в суспільстві, зворушував народ до протистояння існуючому режиму. Поети-опозиціонери перебували під постійним наглядом Комітету державної безпеки (КДБ), а незабаром більшість із них у результаті репресій опинилися за ґратами.

У центрі нашої уваги є поезія Григорія Чубая, якого за вклад у розвиток українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. охрестили «Гетьманом втраченого покоління».

³Стасюк І. Погром українського самвидаву початку 1970-х рр.: передумови та наслідки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2013. № 752. С. 182.

Григорій Петрович Чубай (1949–1982) – один із провідників українського літературно-мистецького андеграунду 1960–1970-х рр. Поет, художник, перекладач, мистецтвознавець. Автор поетичної збірки «Постать голосу» (1968 р.), самвидавного літературно-мистецького часопису «Скрина» (1971 р.). Також поетичних книг «Говорити, мовчати і говорити знову» (1990), «Плач Єремії» (1999), «Скоромовка не для вовка» (2008), «П'ятикнижжя» (2013) – посмертно⁴.

У 1968 році написав знакову та за своєю суттю антирадянську поему «Вертеп». Вона була опублікована у 5 випуску «Українського вісника» (травень 1971 р.). Дана поема заслуговує особливої уваги. «Вертеп» – досить яскравий твір, який на рубежі 1960-х – 1970-х рр. мав значну популярність серед львівських дисидентів та творчої інтелігенції. Автор сатирично описує всю тавтологічність і буденність суспільного життя в Радянському Союзі: «...Ах ця безмежно щаслива цивілізація, яка, попри все це не забуває про те, що вона є найвищим виявом всесвітнього прогресу і рухається. Так, саме рухається! // Пішки, // в авто, // в катафалку, // в трамваї, // і яка рухаючись, встигає: // відвідати пивний бар; // впівголоса покритикувати позаочі свого начальника; // влаштувати скандал дружині; // розв'язати 2–3 кросворди... // Чуєте?! // Вона рухається!!! // Вистукує каблучками, грюкає дверима, співає, лається, гримить посудом на кухні, ковтає пілюлі. // Чуєте?! // Вирує світ. Сміється, плаче, виє. // Кружляють видива веселі і сумні. // Іде вертеп без поділу на дії, // Хіба що з поділом на ночі і на дні...»⁵.

Наявні рядки, у яких автор задається риторичним в умовах радянської дійсності запитанням: «Як не втратити себе як особистість в суспільстві, де потрібно підлаштовуватись під те, що продукує ідеологія?»: «...Кружляє світ. Мовчить, як треба крику, // І правда топиться в брехні чи не щодня... // Невже і я впаду у нього й зникну // Безболісно, безлико, навмання? // Впаду туди, де безум всьому пастир, // Й пасе держави, душі і слова. // О Боже мій, не дай мені упасти, // Бо обертом іде вже голова...», «...Від пустослів'я, Боже, одведи! // Затьмила голови тупі лакумозанія – // Пофіміамлять і чекають: хто подасть. // І душу кожен з них, неначе мантию // Перешива по-модному – «под власть». Також у поемі Г. Чубая чудово описано «єдиноправильність» панівної в Радянському Союзі ідеології, коли всі галузі суспільного та навіть повсякденного життя керувалися кремлівськими директивами, зі зневагою до національних цінностей кожного конкретного народу, а власна думка та ініціатива особистості жорстоко карались: «Диктатори, диктатори, диктатори, // погоничі великі; «цоб-цабе». // Диктатори, диктатори, диктатори // щодня

⁴Чубай Грицько – Біографія. URL: <https://onlyart.org.ua/biographies-poets-and-writers/chubaj-grytsko-biografiya/>.

⁵Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2006. Т. 3.С. 741-742.

диктують світові себе. // О, скільки їх возводиться і падає, // І скільки їх плює у наш Дніпро, // і прославляє світ своєю владою, // і одяга його в своє добро. // ...Все продиктовано і все перефарбовано // і удостоєно належної ціни. // За сумніви, за мислі – закатовано, // і за холуйство вбрано в ордени. // Все продиктовано і все перефарбовано // і узаконено: що думати – це гріх...»⁶.

Також в арсеналі творів Григорія Чубай є знаковий вірш «Космач-1970», який є відсилкою до переслідувань радянською владою історика й публіциста Валентина Мороза. «Космач-1970» відсилає до здійсненої представниками радянської влади провокації проти В. Мороза та спроби його затримання в с. Космач на Великдень 1970 р. У поезії радянський режим та КДБ постають в образі дракона, який намагається втертися в довіру до українців і водночас здійснює постійні репресії та залякування народу: «всі житла і храми наші в долині // а на горі дракон // сидить і дивиться в долину // а то починає малювати гуцульські // писанки щоб у долині повірили // що дракон той тутешній // взявся і цього разу він малювати // котилися писанки із гори глеєм // розмоклим // вибігли ми до воріт щоб на писанки // ті поглянути // а на писанці кожній // тюрма намальована»⁷.

Отже, Григорій Петрович Чубай вніс чималий вклад в розвиток опозиційного руху в Україні в другій половині ХХ ст. У своїх творах, які були опубліковані у на той час найпопулярнішому в дисидентських колах самвидавньому часописі «Український вісник» влучно і правдиво описував канони які продукувала радянська влада в суспільно-політичному та культурному житті, і які були беззаперечно згубні в своїх мотивах, тавтологічні та просякнуті «червоною ниткою», тобто прославлянням партії і комуністичного режиму загалом. Григорій Чубай – приклад відваги та хоробрості перед режимом, який не боявся заявити про свою позицію в своїх поетичних творах.

⁶Там само. С. 747.

⁷Там само. С. 492.

Перегінчук Марія. Поезія Григорія Чубая на сторінках самвидавного часопису «Український вісник» як складова руху опору радянському режиму. У статті розглядається творчий доробок поета, перекладача та мистецтвознавця Григорія Чубая. Аналізується його вклад у розвиток опозиційної поезії шістдесятників 1960–1970-х рр., що активно поширювалась через самвидавний часопис «Український вісник» (1970–1972 рр.).

Ключові слова: «Український вісник», Григорій Чубай, український дисидентський рух, шістдесятництво, самвидав, опозиційна поезія, радянський режим.

Perehinchuk Mariia. Hryhoriy Chubay's poetry on the pages of the self-published magazine «Ukrainian Herald» as a component of the movement of resistance to the Soviet regime. The article examines the creative work of the poet, translator and art critic Hryhoriy Chubay. His contribution to the development of the oppositional poetry of the 1960s and 1970s, which was actively distributed through the self-published magazine «Ukrainian Herald» (1970–1972), is analyzed.

Key words: «Ukrainian Herald», Hryhoriy Chubay, Ukrainian dissident movement, the Sixtiers, samizdat, opposition poetry, Soviet regime.

Володимир Піпаш

кандидат історичних наук, голова «Рухівського братства Закарпаття» та Закарпатського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка (Рахів, Закарпаття)

«НЕФОРМАЛЬНІ» ГАЗЕТИ КІНЦЯ 80-х – ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ ст. ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК БОРОТЬБИ ЗА ДЕМОКРАТІЮ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ (ІЗ СПОГАДАМИ)

Боротьба проти тоталітаризму та за Незалежність України у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. відбувалася у діалектичному розвитку низки чинників. Після зародження та втілення одного, зароджувався та втілювався інший. Зокрема, шостим (під впливом ще третього, за почерговістю – «гласності») стала масова поява позацензурних, себто незалежних від влади, друкованих видань (наразі таку функцію виконує інтернет, соцмережі)¹. Називали їх цікавим словом – «неформальні», аби відрізнити від «формальних» – тих, які були засновані чи то безпосередньо владою (включно із компартією), чи то підконтрольними їм організаціями. Певну роль у розкритті «білих плям історії» (тобто невідомих широкому загалу питань), але, насправді – жахливих – ГУЛАГ, репресії, голодомор, також обережній критиці тоталітаризму, дій найодіозніших представників компартійної бюрократії, закликами до реформ тощо – «формальні» видання відіграли. Найперше таке залунало у низці московських видань. Гірша ситуація була в Україні, де певну «перебудовчу» інформацію із 1986 р. подавав орган правління Спілки письменників України – «Літературна Україна». Газета почала порушувати питання репресій, реабілітації незаконно репресованих, упослідженого становища українських мови, культури, освіти, літератури тощо. Із нею солідаризувалася і «Радянська освіта». Подібне «проривалося» іноді й у регіональних виданнях. На Закарпатті це стосується, передусім, органу обкому комсомолу – газети «Молодь Закарпаття». Її редактором був Василь Горват, котрому якимсь дивовижним чином вдавалося відстоювати публікації перед обкомами комсомолу та компартії. Починала у цій газеті ціла когорта талановитих журналістів, зокрема молодих (частина з яких надалі «загартувалися» у рухівській «Карпатській Україні»), у тому числі майбутні лауреати Шевченківських премій, письменники – Петро Скунець та

¹ Піпаш В. Як зруйнувати тоталітарну імперію (із українського «досвіду»). *Чорноволівські читання: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції* (Київ, 14 березня 2020) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ: «Бескиди», 2020. С. 101-102.

Мирослав Дочинець, майбутні редактори низки популярних газет: Віталій Ящищак, Василь Ільницький, Олег Диба та ін.

Іноді прогресивній українській інтелігенції вдавалось використовувати й деякі інші видання. Хоча закарпатці публікувалися в тій же «Літературній Україні» також. Зокрема, 29 листопада 1988 р. у ній була видрукувана стаття викладачів УЖДУ – доктора та кандидата філологічних наук Павла Чучки та Йосипа Баглая «Тут потрібен буде державний кодекс», в якій ішлося про необхідність надання державного статусу українській мові. Про це ж було і в публікації Романа Петріва «Про мову та двомовність», опубліковану 4 березня 1989 р. у газеті «Молодь Закарпаття», статтях кандидата філологічних наук Бориса Галаса, а Василь Бездір у матеріалі «Фасадна мова» критикував засилля оголошень російською мовою. В «Закарпатській правді» було опубліковано статтю кандидата філологічних наук Івана Сабадоша «Плекаймо рідну мову»². Цікаво, що, позаяк люди потребували правди, накладі цих газет значно зросли (приміром, «Літературної України» у понад вп'ятеро).

Однак, станом на 1988–1989 рр. цієї ще дуже обережної та дозованої інформації, а редакційним колективам доводилося дуже тяжко відвойовувати у комноменклатури кожне слово правди, почало не вистачати. Тож наприкінці 1988 р. зароджуються позацензурні видання³.

Втім повернемося трішки назад. Ще у попередні роки виходили праці та видання дисидентів – т. зв. «самвидав». Зокрема це «Український вісник» (цікаво, що В. Чорновіл, підпільно почав роботу над його створенням саме на Закарпатті, працюючи в 1969–1970 рр. спостерігачем та виконувачем обов'язки начальника метеорологічної станції на г. Плай. Виданий провокатором, був затриманий КДБ та звільнений із посади, згідно наказу ЦКМС УРСР за № 69/к від 19 лютого 1970 року⁴), «Вісник репресій в Україні», «УВ-Експрес», «Кафедра» тощо. Однак вони були рідкісними, з об'єктивних причин не могли охопити значну читацьку аудиторію.

Навесні і, особливо, влітку 1989 та наступного року починає виходити досить-таки велика кількість «неформальних» газет, серед них: «Віче» (видання Львівської регіональної організації Народного Руху України за перебудову), «Поступ» (інформаційний вісник Товариства Лева), «Голос відродження» (видання УГС), сатиричний «Сальцесон» (орган Руху народів України за ковбасу), «Поклик сумління» (інформаційний вісник львівської культурно-просвітницької регіональної організації «Меморіал»), «Крок»

² Приватний архів автора.

³ У моєму домашньому архіві є газета за жовтень 1988 р. (№ 1) «Поступ», яку видало Товариство Лева.

⁴ Гаврош О. Воловецька сторінка із життя Чорновола. *Карпатський голос*. 1999. 2–8 жовтня.

(вісник культурно-наукового товариства «Рух»), «Наша віра» (видання парафій Української Автокефальної Православної Церкви), «Нова доба» (незалежна газета), «Поклик» (вісник Івано-Франківської міської організації НРУ), «Грюндік» (орган Студентського братства ЛПШ), «Голос Карпат» (вісник Карпатського зонального відділення НРУ за перебудову) та багато інших, що означало кінець монополії компартії на пресу⁵.

Матеріали, які у них подавалися, були найрізноманітнішими, охоплювали широчезний спектр проблем, однак – що їх об'єднувало – це те, що вони були опозиційними, критичними до влади, компартії, пропагували суверенність України. Найбільше газет випускалося у Львові, але через деякий час їх продукування охопило як Київ, так і інші міста. Пригадую, що буваючи у Львові, Івано-Франківську, Києві я купував примірники цих газет, ділився ними з однодумцями.

Газети друкувалися нелегально, частина, можливо, таємно в Україні, однак, гадаю, більшість у Литві, де випускалися за сприянням литовського «Саюдісу», у якого вже була офсетна техніка (зокрема, як пригадую, так звана «ЕРА») та мінідрукарні.

Яким же чином «робились» газети? Позаяк я мав подібну практику (про що нижче), поділюся спогадами із власного досвіду. Матеріали, набрані на друкарських машинках, разом із фотографіями, малюнками, згідно макету, наклеювалися на аркуш ватману, розміром А-1, заголовки при цьому здебільшого малювалися. Даний розмір був розрахований на друк двох сторінок. Надалі макети доставлялися в друкарню, де перефотографувалися на плівку, зі зменшенням удвічі – до формату А-3 (таким чином отримували дві сторінки формату А-4 кожна), переводилися на металеві пластини, з яких відбувався друк. За друк сплачувалися певні кошти. Зв'язковим між київською ініціативною групою НРУ та «Саюдісом» був В. Капкан⁶.

Газети напівлегально розпродувалися, зазвичай від 50 копійок до одного карбованця, що було доволі недешево, але покривало собівартість (слід врахувати, що певна частина накладів роздавалася безкоштовно). Втім попит на позацензурні видання був великий. Разом із пресою, в Україну привозили та розпродували чи роздаровували велику кількість виготовлених на замовлення у майстернях та кооперативах Прибалтики, значків прапорців, вимпелів із українською національною символікою тощо, що також робило певні зміни у суспільній свідомості щодо дедалі більшого сприйняття національної символіки. З часом це стало різновидом напівлегальної і,

⁵ Приватний архів автора.

⁶ Поровський М. Напедодні. *Народна газета*. 1999. 15 вересня.

можливо, прибуткової комерції, кошти від котрої, здебільшого, йшли на проведення акцій Руху.

У січні 1990 р. з'явилася перша закарпатська «неформальна» газета «Нова Свобода» (назва – за аналогією «Нової свободи» часів Карпатської України, редактором якої був Василь Гренджа-Донський), яку випустив голова Хустської територіальної організації НРУ Михайло Джанда. Віддрукована була нелегально у Литві. На жаль, наступне її число з'явилася лише через рік. У березні – квітні вийшли два номери газети «Будитель», як видання земляцтва закарпатських студентів у Львові. У березні вийшов перший номер «незалежного видання Мукачівської територіальної філії Української Гельсінської Спілки» — газета «Карпатська Україна». У редакційну групу входили: Ярослав Каричак (редактор), Богдан Дикий та Олександр Орос. До серпня того ж року вийшло чотири номери, зокрема останній, як видання Закарпатської організації УРП, що була створена на базі філії УГС. Із 1 вересня 1990 р. ця газета виходить як сторінка у тижневику органу Івано-Франківської обласної організації УРП газеті «За незалежність». Тут вийшло ще шість номерів.

Квітнем 1990 р. датовано ще одну газету під назвою «Карпатська Україна» – інформаційний вісник Руху Закарпаття. Редактора вказано не було, однак, за нашими даними, її готували Павло Чучка, Михайло Сирохман, Микола Матола та Юрій Ажнюк. Віддрукована нелегально на поліграфічному комбінаті «Патент» в Ужгороді (не знаю, чи це правда, чи ні, але колись Павло Чучка мені сказав, що «за дві пляшки горілки», яка тоді була «дуже конвертованою валютою»), хоча у вихідних даних було записано про друк у Ризі (Латвія). У газеті було чимало політичної сатири. Другий номер цієї «Карпатської України» вийшов у травні, а наступний – аж через десять місяців, що було великим недопрацюванням крайового Руху. Натомість П. Чучка видав кілька чисел сатиричної газети-листівки «Закарпатська гурка». Випускалася в обсязі лише одного аркуша паперу формату «А-4», з матеріалом, віддрукованим на друкарській машинці та розмноженим на ксероксі.

Позаяк обласна рухівська газета «Карпатська Україна» тривалий час не виходила, місцеві організації НРУ та супутніх організацій продовжують засновувати власні видання. У червні 1990 ж року почала виходити газета «Просвіта», яку видавала Ужгородська міська організація «Просвіти», заснована 18 травня 1990 р. на базі Ужгородського міського молодіжного культурно-спортивного осередку Руху «Просвіта». Її редактором був Андрій Федорішко, відповідальним секретарем – Михайло Басараб, художнім редактором – Василь Текза. Загалом вийшло кілька номерів⁷.

⁷ Приватний архів автора.

У серпні 1990 р. почав виходити «Голос Мараморощини», редактором котрої був автор цих рядків, який очолював Рахівську територіальну організацію НРУ. У 1990 р. вийшло три номери газети, які були віддруковані у друкарні «Саюдісу» в Литві. А щоби трохи «подражнити» КДБ, у вихідних даних було вказано, що віддруковано в «Издательстве ЦК компартии Латвии, г.Рига», з адресою видавництва. Наклад друку був до трьох тисяч примірників, хоча вказувався – 990 примірників, позаяк, згідно тодішнього законодавства, видання накладом до однієї тисячі не потребувало державної реєстрації. Також, у одному з вільнюських кооперативів, мені виготовили п'ять тисяч вимпелів із зображенням Державного герба Карпатської України (1939 р), що потім були розповсюджені на Закарпатті. До Вільнюса, везучи макети, а назад – повні валізи газет, вимпелів добирався із Івано-Франківська потягом Чернівці-Ленінград (нині: Санкт-Петербург).

«Зловживаючи» добротою редактора-упорядника збірника, дозволю собі навести ще спогади⁸, котрі, можливо, не стосуються теми статті, однак надзвичайно чітко демонструють ставлення литовців до визвольної боротьби українського народу. Тож, коли зустрічався із працівниками «Саюдісу» та «Департаменту охорони краю» — громадсько-мілітарної організації, яка мені разуче нагадувала Організацію Народної Оборони «Карпатська Січ» 1938–1939 рр., ті мені постійно наголошували, що дуже вболівають за успіх нашої боротьби, позаяк: «Литва – маленька, а Україна – величезна», тож від успіху українців у боротьбі за Незалежність залежить і доля Литви. Лише, коли Україна стане Вільною, Незалежною – розпадеться «імперія зла». Стосувалося і пересічних литовців. Для підтвердження подаю такий побутовий спогад. В Україні в 1990 р., в умовах тотального дефіциту зникли шоколадні цукерки, позаяк імпорт какао був припинений. А у Вільнюсі, навіть у маленьких кондитерських кіосках вони були у продажі, однак із оголошенням там російською: «Тільки для громадян Литви».

У мене ж була маленька донечка Боженка, котра після моїх прибуттів із «відряджень», ледь я сяду у крісло, застрибувала на коліна, питаючи: «Татусю, любий, що ти мені привіз солоденького?». Тож я вирішив придбати хоч коробку із шоколадними батончиками. Відстоявши невелику чергу, попросив продавчиню російською мовою (Вільнюс тоді був, мабуть, не менш російськомовний, ніж Київ) та подав рубли (своєї валюти у Литві ще не було). А та мене запитує: «Ви громадянин Литви?». Я сказав: «Да!». А вона мені: «Покажіте паспорт». Я знітився та кажу вже українською: «Вибачте, я сказав неправду, я громадянин України» (українське громадянство Верховна Рада затвердила у червні того ж року) та простягнув через віконечко кіоска руку,

⁸ Позаяк вважаю спогади ще живих сучасників важливим джерелом для історичних досліджень.

щоб забрати гроші. Аж раптом, якась старша пані, що стояла у черзі позад мене, мовила продавчині: «Я громадянка Литви, вот мой паспорт. Дайте этому молодому человеку – он с Украины (!) конфеты». Продавчиня взяла гроші, подала мені коробку. Я подякував пані, а та мені: «Не за что, Вы, украинцы только боритесь и победите! Прошу Вас! Свободная Литва без Свободной Украины – невозможна!».

Востаннє я побував у Вільнюсі наприкінці грудня 1990 р., та через певні проблеми з друком (офсетна техніка була перевантажена) затримався у ньому на кілька днів, ночуючи, із-за браку коштів, на вокзалі (та мені тоді ледь трохи більше тридцяти років було) – додому повернувся 31 грудня, а вже через 2 тижні совітські спецслужби та армія організували у столиці Литви криваве побоїще, намагаючись зупинити боротьбу за незалежність республіки, під час якого було розгромлене і приміщення «Саюдіса» та «Департаменту охорони краю» (принагідно, додам, що 22 січня 1991 р. мною був організований мітинг у м. Рахів, присвячений Дню Соборності та солідарності з литовським народом. Позаяк мітинг був заборонений владою, а на ньому використовувалися синьо-жовті, на погляд влади – «незаконні буржуазно-націоналістичні» прапори, районним судом мене було оштрафовано на 300 крб. Позаяк моя зарплатня завідувача районним музеєм була 110 крб., а на утриманні була маленька донечка, то «гуманний» суд вирішив стягувати по 20 відсотків із зарплатні щомісяця. Це стало курйозним, бо ці кошти стягувалися і в наступному році, коли Україна вже стала незалежною державою, а синьо-жовтий прапор став її державним символом).

«Голос Мараморощини» розповсюджувався через осередки Руху, також на його акціях і – нелегально через кіоски «Союздруку» у м. Рахові та смт В. Бичків, продавчині котрих, симпатизуючи НРУ, продавали його «з під прилавка» постійним читачам. Кошти від реалізації використовувались на друк наступних номерів, а лишки – на закупівлю прапорів, озвучувальної техніки, фінансування рухівських акцій.

Надалі газета була зареєстрована в обласному комітеті по пресі, виходила легально, однак у Рахівській районній друкарні, через супротив влади, змогла друкуватися лише короткий термін. Більшість номерів були віддруковані у друкарнях міст Калуша та Надвірної Івано-Франківської області. Загалом, у 1990–1994 рр. вийшло 25 номерів «Голосу Мараморощини».

Зважаючи на те, що ця газета найдовше проіснувала із усіх рухівських видань Закарпаття, то здійснила значний вплив на світоглядні позиції рахів'ян та і жителів інших районів краю. У серпні 1992 р., у листі до редакції В. Чорновіл назвав газету «однією із кращих рухівських газет України» та

побажав «зберегти своє неповторне обличчя як справді народної, бойової, безкомпромісної газети, яка допомагає будувати справді незалежну і справді демократичну Україну»⁹. Із обранням у 1994 р. мене головою крайової організації НРУ газета була перереєстрована на обласне видання під назвою «Карпатський Голос» і регулярно виходила до 2006 р. (останній номер вийшов у грудні 2008 р.).

Тячівська організація спочатку, у квітні 1990 р., розмножила на ротаторі свій «Інформаційний бюлетень», обсягом 19 машино-друкарських аркушів, який відредагував Михайло Левдар, а в листопаді 1990 р. та січні 1991 р. випустила два номери газети «Пробудження». У січні 1991 р. вийшло друге число хустської «Нової свободи». Ще кілька номерів цієї газети побачили світ пізніше¹⁰. Від українців запозичили цей метод і угорці. У червні 1990 р. вийшов перший номер газети Товариства угорської культури Закарпаття «*Kárpátalja*» (друкувалась, здається, у м. Мішкольц – в Угорщині)¹¹.

Із усіх перелічених «неформальних» видань, «формальними», себто зареєстрованими на початку дев'яностих у відповідних державних органах, були три: «Голос Мараморощини». «Карпатська Україна» (редагував П. Скунець) та «*Kárpátalja*».

Таким чином, підкреслюємо, що «неформальні» «рухівські» видання, разом з іншою друкованою продукцією, відіграли значну роль у пропаганді ідей НРУ, зміні світогляду громадян, внесли значний вклад у боротьбу за демократію та Незалежність України.

Піпаш Володимир. «Неформальні» газети кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. як важливий чинник боротьби за демократію та Незалежність України (Із спогадами). У статті висвітлюється процес виникнення та роль незалежних («неформальних») газет, які вперше за роки радянської влади підірвали монополію компартії на пресу, стали важливим засобом ознайомлення громадян із правдою, чинником боротьби проти тоталітаризму та за Незалежність України.

Ключові слова: боротьба за Незалежність України, Народний Рух України, свобода слова, незалежність преси, «неформальні» газети, Закарпаття.

Pipash Volodymyr. »Informal» newspapers of the late 80's - early 90's of the 20th century as an important factor in the struggle for democracy and independence of Ukraine» (With memoirs). The article considers the process of origin and role of independent («informal») newspapers, which for the first time during the Soviet era broke the Communist Party's monopoly on the press, became an important means of acquainting citizens with the truth and an important factor in fighting totalitarianism and supporting Ukraine's independence.

Key words: struggle for Independence of Ukraine, People's Movement of Ukraine, freedom of speech, independence of the press, «informal» newspapers, Transcarpathia.

⁹ Чорновіл В. Лист редакції часопису. *Голос Мараморощини*. 1992. Серпень.

¹⁰ Приватний архів автора.

¹¹ Там само.

Тетяна Присяжнюк

*здобувачка наукового ступеня доктора філософії з політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ)*

МАНІПУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЄЮ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ

Маніпулювання інформацією можна розглядати як сучасну форму війни, де замість зброї використовується дезінформація з метою порушення стабільності суспільства. Під час збройного конфлікту воно може мати таку ж небезпеку, як будь-яка інша зброя. Американський дослідник М. Маклюен стверджував: «Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації». Перебіг новітньої агресії РФ проти України підтверджує, що у сучасній цифровій епосі маніпулювання інформацією стало невід’ємною складовою стратегій бойових дій, боротьбою за переконання через масштабне використання інформаційних засобів.

З розвитком цифрових технологій та інтернету інформаційна безпека стала критичною сферою для організацій та держав. Цьогорічний економічний форум у Давосі (WEF), який є перш за все майданчиком для експертних дискусій оприлюднив аналітичний документ, що був представлений на форумі – Global Risks Report 2024, одним з ключових аспектів якого є роль інформаційної сфери в нашому житті. Зокрема загроз, які можуть мати потенційний вплив на економіку, військові справи та гуманітарну ситуацію. «Місінформація (несвідомо помилкова інформація) та дезінформація стали лідерами серед топ-10 ризиків цього року» – стверджується в цьому документі. Впродовж наступних двох років, особливо у період виборів (у США та РФ), «фальсифікована інформація може бути використана для досягнення різноманітних цілей, від кліматичної активності до ескалації конфлікту»¹. Важливо зазначити, що кліматичні зміни, політична поляризація, конфлікти та міграція взаємопов’язані явища, які потребують уваги та відповідних стратегій вирішення.

Отже, на фоні небезпек, що стоять перед світом, інформованість, експертність та вміння аналізувати ситуацію стають вкрай важливими. Наполеглива праця над виявленням та боротьбою з дезінформацією може визначити майбутнє глобального розвитку людства.

¹ Даниленко С. Ескалація дезінформації : інформаційний морок згущається. *Політика і культура*. 2024. 21 січня. URL: <https://www.pic.com.ua/eskalatsiia-dezinformatsii-informatsijnij-morok-zhushchajetsia.html> (дата звернення 28.03.2024)

Відомі різноманітні методи інформаційної війни. Серед них ключовими можна виділити поширення фейкових новин і дезінформації. Для ефективного протистояння інформаційним загрозам потрібно вживати дієві заходи протидії. Для цього можуть бути використані традиційні медіа (засоби масової інформації), а також нові (інтернет-ресурси та соціальні мережі). Саме те, як вони подають факти, акцентують на певних явищах чи аспектах протистояння, формують думку аудиторії та стимулюють до необхідної реакції. Суттєву роль у протидії інформаційній війні відіграє громадськість: особи з активною життєвою позицією, які через Інтернет передають інформацію, що відрізняється від тієї, що нав'язується суспільству ззовні. Доречним у зв'язку з цим видається твердження Т. Джефферсона, що справжні масштаби цього стану дезінформації знають лише ті, хто опинився в ситуації, коли доводиться зіштовхувати відомі їм факти з актуальною брехнею².

Завдання інформаційної війни – це вплив на інформацію противника з метою підризу його боєздатності, а також одночасний захист власної інформації від впливу противника. Інформація може виступати як об'єктом впливу, так і зброєю в інформаційній війні. Важливим моментом щодо інформаційних війн є те, що такі протистояння зазвичай сприймаються лише як наступ та атака на опонента. Однак інформаційна війна може бути як наступальною, так і оборонною. Оборонна інформаційна війна характеризується діями, спрямованими на захист власної інформації³. Це може включати заходи щодо забезпечення конфіденційності, цілісності та доступності власних інформаційних ресурсів. Крім того, в оборонній інформаційній війні можуть використовуватися такі стратегії, як контрінформація, кіберзахист та засоби психологічної війни для запобігання негативному впливу противника на власну інформаційну сферу.

Отже, маніпулювання інформацією під час війни несе серйозні наслідки для суспільства, політики та міжнародних відносин. Зміцнення критичного мислення та здатності аналізувати інформацію стає надзвичайно важливим у сучасному інформаційному середовищі, де правдива інформація може бути легко перекручена чи прихована.

² The Works of Thomas Jefferson. Thomas Jefferson to John Norvell. 1807. 14 June. URL: https://presspubs.uchicago.edu/founders/documents/amendI_speechs29.html (дата звернення 28.03.2024)

³ Бучин М., Курус Ю. Інформаційна війна та її особливості на сучасному етапі. *Гуманітарні візії. SHV*. 2018. Volume 4, Number 2. С. 1-6. URL: <https://doi.org/10.23939/shv2018.02.001>

Присяжнюк Тетяна. Маніпулювання інформацією як інструмент впливу на суспільство в умовах війни. У статті розглядається проблема маніпулювання інформацією як засобом впливу на суспільство в умовах війни. Зазначається, що маніпулювання інформацією під час російсько-української війни відіграє істотну роль на формування громадської думки, управління сприйняттям подій і впливом на політичні процеси. Наголошується про важливість критичного мислення та перевірки джерел інформації в сучасному інформаційному середовищі.

Ключові слова: маніпулювання, інформація, дезінформація, медіа, російсько-українська війна.

Tetiana Prysiazhniuk. Manipulation of information as a tool of influence on society in conditions of war. The article examines the problem of manipulating information as a means of influencing society in times of war. It is noted that manipulation of information during the Russian-Ukrainian war plays an important role in shaping public opinion, managing the perception of events and influencing political processes. The author emphasizes the importance of critical thinking, verification of information sources in the modern information environment.

Keywords: manipulation, information, disinformation, media, russian-Ukrainian war.

Людмила Рожкова

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету (Суми)

УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Основною формою дисидентської активності був так званий «самвидав» – читання, створення та розповсюдження заборонених офіційною цензурою текстів. Хронологічно явище самвидаву охоплює середину 1960-х – першу половину 1980-х рр. Засобами самвидаву поширювалися найбільш відомі твори українських дисидентів, зокрема, документальна збірка «Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців)» Вячеслава Чорновола, літературно-автобіографічна повість «Більмо» Михайла Осадчого, публіцистичний твір «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби, історико-публіцистичні праці Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», «Серед снігів», «Хроніка опору».

У 1997 р. Вячеслав Чорновіл згадував про умови, в яких з'являвся український самвидав: «...12 січня 1972 року. Львів. 8-ма година. Сьогодні я не чергую на залізничній станції, де влаштувався вагарем після вимушеного кілька місячного безробіття (нелегко із працею вчорашньому – і завтрашньому – в'язневі). Отож вирішую непомітно пробратися на конспіративну квартиру, щоб продовжити друкувати шостий номер підпільного журналу «Український вісник», який видаю ось уже два роки в умовах найсуворішої конспірації. Друкувати мушу сам...Про всяк випадок не йду хвірткою на вулицю, а дістаюся городом на завалену снігом під'їзну колію, де легше лишитися непоміченим. Однак метрів через двісті мене наздоганяють два молодики, викручують руки і тягнуть назад до хати... Пізно ввечері, нагрібши торбу паперів (брали все підряд), мене запхали до гебітського «бобика» і відвезли в сумновісну тюрму...»¹.

Завдяки самвидаву дисидентський рух долав ізолюваність від суспільства, виготовлення та розповсюдження творів вимагало зусиль сотень людей. Самвидав допомагав формувати неофіційну суспільну мережу. Спершу друкувався «наклад» у декілька примірників (скільки сторінок поміститься у друкарській машинці під копірку), потім кожен примірник передруковувався, багатократно поширюючись. У процесі роботи текст читали десятки людей. До виготовлення та поширення самвидаву були долучені ті, хто зберігав

¹ Чорновіл Вячеслав Пульс української незалежності: Колонка редактора / вступна стаття та післямова Леся Танюка. Київ: Либідь, 2000. С. 280.

друкарське обладнання (власник друкарської машинки підлягав обов'язковій реєстрації в органах КДБ), забезпечував конспіративні зв'язки та надавав власні помешкання для нелегальних зібрань та обговорень.

Найбільшого поширення дисидентський рух набув у великих містах, проте він мав свої особливості і на регіональному рівні. Зокрема, на Сумщині розповсюджувалися як зазначені вище твори лідерів руху опору, так і публікації, що створювалися місцевими авторами. У межах зазначеної теми вважаємо за доцільне основну увагу приділити тим учасникам дисидентського руху – уродженцям Сумщини, діяльність яких залишається недостатньо вивченою.

Однією з характерних особливостей біографій багатьох сумських інакодумців є зв'язок із Західною Україною, зокрема, зі Львовом, де вони навчалися або працювали. Зокрема, уродженець Білопільського району Григорій Хвостенко під час навчання у Львівському університеті підтримував зв'язки з підпільною організацією «Український національно-визвольний фронт». Разом з її очільником Зоряном Попадюком видавав журнал «Поступ», в якому опублікував статтю «Наші засади» (1973 р.) під псевдонімом М. Сьогодень.² У цій статті він, зокрема, зазначав: «маючи на оці виділення України в самостійну державу, ми не намагаємося її протиставити соціалістичній системі...». Отже, Г. Хвостенко вбачав ідею побудови Української держави в межах соціалістичної системи. Думки автора щодо «природи російського шовінізму, зумовленого самою історією російського народу» підтверджують актуальність і у XXI столітті. Змінюються лише терміни, але не сутність явища: замість «зближення націй» та «теорії двомовності» – концепція «русского мира» та ідеологія рашизму.

Поетична збірка сумського шістдесятника Миколи Данька «Червоне соло» 1967 р. була заборонена до розповсюдження, але вірші поета поширювалися шляхом самвидаву у середовищі інтелігенції. Наприкінці 1980-х рр. поет долучився до редагування позацензурного літературно-громадського часопису, створений Українською асоціацією незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ). Поет Степан Сапеляк у спогадах зазначав: «Схиляюся перед пам'яттю М. Данька. В ньому я завжди шукав Істину. Він був нею. Він був моїм старшим другом і дорогим мені поетом. Пізніше ми видавали з ним харківський самвидав та друге число «Кафедри»³.

Самвидав відображав неоднорідність ідеологічної спрямованості дисидентського руху. Що стосується уродженців Сумщини, то більш чітко

² Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990 рр.) / упоряд.: В. О. Артюх, Г. М. Іванущенко, В. О. Садівничий. Суми: ВВП Мрія 1 ТОВ, 2012. С. 122-126.

³ Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку. Невольнич мемуаристика. Київ:Смолоскип, 2003. С.158.

окресленою є націонал- комуністична ідеологія, основним мотивом якої був спротив політиці зросійщення, протест проти упослідженого становища української мови і культури. Уродженка м. Шостки Євгенія Кузнецова з початку 1960- х рр. приєдналася до руху шістдесятників, виготовляла й поширювала самвидав. 1967 р. написала статтю «Мої роздуми», в якій розглянула проблему захисту української культури в умовах політики асиміляції, зокрема, шляхом поширення самвидаву: «Знайди документ, факт, свідка, швидше розповсюджуй серед народу. Борись спільно з народом проти злочинства. Виб'єш з рук ворога силу (ідеологію). Наприклад, якщо знаходяться під несправедливою забороною твори видатних діячів, і все це приховується від народу, ти ж розповсюджуй серед народу їх думки, їх твори. Щоб вони стали відомі всім»⁴. Стаття містила конкретні вказівки, як вести боротьбу проти існуючої політичної системи: «Якщо ти почав боротися за існування свого народу, своєї культури, то знай ...». Навдивовижу злободенні питання ставить авторка статті, підписаної псевдонімом «Цвіркунчик»: «Як поводитись з росіянами? Чи справедливо те, що йде «обрусеніє» народів? Вони завжди відповідають, що їх це не турбує...покажи їм на прикладах, як зростає до них ненависть людства».

Виготовленням та поширенням самвидаву займалися переважно інтелігенція та студентство, меншою мірою – робітники та представники інших соціальних груп. Вони презентували соціально-економічний напрям руху опору, що набув поширення не лише у великих містах, а також у районних центрах, селах.

Уродженець м. Городня Чернігівської області Григорій Фельдман (народився 1936 р.). Жив у м. Конотопі, працював електриком лікарні залізничної станції Конотоп. У 1970 рр. – на початку 1980-х рр. перебував під спостереженням місцевих органів КДБ, оскільки мав в особистому користуванні друкарську машинку «Москва». Кілька осіб із кола спілкування Г. Фельдмана періодично викликали до місцевого відділу КДБ із метою збирання інформації про «антирадянську діяльність». Як наслідок, у листопаді 1982 р. у помешканні Г. Фельдмана було проведено обшук та знайдено примірники рукописних і надрукованих документів. Автор «самвидаву», Г. Фельдман, не приховував своїх антирадянських поглядів. У поемі «Незбагненність бажання» (переклад наш, в оригіналі російською – «Неизбытность желания». – Л. Р.) піддав гострій критиці радянський політичний та суспільний лад, називав його «тоталітарною системою»⁵. Характеризуючи політику КПРС та уряду, стверджував, що «в СРСР немає

⁴ Інакодумство на Сумщині... С.93-94.

⁵ Інакодумство на Сумщині... С.148-156.

соціальних змін та загальнонародних інтересів». Авторські оповідання Г. Фельдмана містили визначення «підневільна праця» та «безправ'я» стосовно колгоспників і військовослужбовців радянської армії, закликали до «знищення основи комунізму, яка загрожує загибеллю всьому людству». Гострий сатиричний характер мали оповідання, об'єднані у збірці «З натури»: «Мамонти», «А хто ті судді», «Коровай», «Молоко з-під корови» та інші. У романі «Чорно-біле» стверджував, що жовтнева революція «була великою трагедією для усіх народів», оскільки комуністи встановили свою владу «жорстокістю і терором», шляхом «кривавої розправи над власним народом». Г. Фельдман критикував зовнішню політику СРСР, вважав, що вона «загрожує усьому розвинутому світу», і прогнозував «загибель комунізму». У документі «Онук Остапа» давав негативну оцінку діяльності В. Леніна та радянській дійсності в цілому. Такі явища, як порушення норм моралі, хабарництво тощо, були породжені, на думку автора, чинним політичним ладом. Політичну сатиру на колгоспний лад містила поема «Савелій Дворкін», в якій праця колгоспників порівнювалася з працею кріпосних селян. Темі порушень політичних прав громадян у СРСР було присвячено твір «Вузол». Окрім, прозових творів, Г. Фельдман писав також вірші. Під час обшуку в його будинку було знайдено рукопис збірки «Біляче колесо» (в оригіналі російською «Беличье колесо», з промовистими назвами: «До жертв Гулага», «Гнані злою долею», «Першотравень у Конотопі», «XX століття пам'яті А. Галича», «Від Ільїча до Ільїча», «У синагозі». У публіцистичному творі «Час по-італійськи» Г. Фельдман виклав власне бачення внеску СРСР у перемогу над нацизмом та фашизмом у Другій світовій війні. Він стверджував, що радянська армія принесла народам Європи не звільнення від фашизму, а «скорботу і розчарування», що народ під час війни боровся «не за власну свободу, а за зміцнення влади більшовиків», фактично визнавав обидва режими (нацистський і комуністичний) однаково антигуманними. Своїми ідеями Г. Фельдман ділився зі знайомими – мешканцями Конотопа та найближчих сіл, підтримував єврейський рух за свободу еміграції (рух «відмовників», тобто осіб, яким було заборонено виїзд із СРСР). 1983 р. він був засуджений сумським обласним судом до 6 років ув'язнення за антирадянську агітацію та пропаганду, виготовлення і поширення творів «порнографічного характеру» (йдеться про знайдений під час обшуку твір «Троянда без шипів»).

Таким чином, український самвидав 1960-х – 1980-х рр. був важливим явищем суспільно-політичного життя як на рівні великих міст, так і в регіонах. Завдяки самвидаву розширювалося коло спілкування інакодумців, посилювалася моральна підтримка учасників руху опору. Вплив самвидаву на

суспільні процеси, зокрема, на місцевому рівні, потребує поглибленого дослідження.

Рожкова Людмила. Український самвидав як суспільне явище. В статті розглядається одна з основних форм діяльності дисидентів – самвидав. Аналізуються суспільно-політичні погляди та ідеї українських дисидентів, які поширювалися за допомогою самвидаву. Розкрито жанрові та тематичні особливості самвидаву, який виготовлявся та поширювався на Сумщині.

Ключові слова: самвидав, інакодумство, дисиденти, ідеологія, Сумщина, публіцистика.

Lyudmila Rozhkova. Ukrainian self-publishing as a social phenomenon. The article examines one of the main forms of activity of dissidents - self-publishing. The socio-political views and ideas of Ukrainian dissidents, which were spread with the help of self-publishing, are analyzed. The genre and thematic features of self-publishing, which was produced and distributed in Sumy Oblast, are revealed.

Key words: self-published, dissent, dissidents, ideology, Sumyshchyna, journalism

Ярослав Секо

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка (Тернопіль)

ІДЕЯ «КОНСТРУКТИВНОЇ ОПОЗИЦІЇ» ВЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ПРОДОВЖЕННЯ АНТИКОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

6 грудня 1991 р., виступаючи на сесії Верховної Ради України, В. Чорновіл оголосив про необхідність переходу до конструктивної опозиції. Попри заяви окремих впливових лідерів націонал-демократичного табору щодо необхідності консолідуватися навколо Президента, В. Чорновіл висловив сумнів щодо цього: «Консолідація – річ прекрасна. І ні один дійсно конструктивний державотворчий акт Президента не залишиться без нашої підтримки. Але ми не повинні забувати, які політичні сили привели нового Президента до влади, подумати, чи зацікавлені вони в динамічному реформуванні суспільства й чи може Президент відмежуватися від тих сил, які його породили»¹.

Політик скептично поставився до можливості формування нової парламентської більшості на політичній платформі Народної ради. А відтак, на його думку, опозиція мала зберегтися, щоправда у зміненому форматі: «Але, очевидно, іде мова про новий характер опозиції. Якщо раніше в ній домінували моменти заперечення, то тепер, після виходу України як держави на світову арену, у нас повинна бути конструктивна опозиція, опозиція утвердження»².

Такий крок був логічним для В. Чорновола, адже за кілька днів до того він програв президентські вибори й зайняв друге місце. Гостроти моменту додавало те, що заява прозвучала в момент загальної ейфорії демократичного табору з приводу підтримки Акту проголошення незалежності України на всеукраїнському референдумі.

У політичному дискурсі й публіцистиці першої половини 1990-х років різні аспекти чорноволівської конструктивної опозиції неодноразово обговорювалися. І полярність цих оцінок загальновідома. Однак, у науковій літературі серйозних оцінок не так і багато³. Переважно вони оцінюються в кількох площинах: критика В. Чорноволом дій президента України і нового позиціонування політика в демократичному таборі. Це логічні й аргументовані

¹ Виступ на сесії Верховної Ради України 6 грудня 1991 року. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 560.*

² Там само. С. 561.

³ Деревінський В. Вячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика. Тернопіль: Джура, 2011. С. 105; Стриж В. «Конструктивна опозиція» проти «деструктивних сил». URL: <https://day.kyiv.ua/ru/node/321165>

положення, але вони не вичерпують усієї повноти проблеми. Отож, у даній статті спробуємо проаналізувати походження та еволюцію ідеї конструктивної опозиції у її зв'язку з іншою ідеєю В. Чорновола – концепцією антикомуністичної революції.

Конструктивна опозиція народилася не з емоцій, і не з відчуття особистої поразки на президентських виборах. Її витoki варто шукати в попередній діяльності В. Чорновола як ідеолога й натхненника української антикомуністичної революції. Ще в 1989 р. він на основі досвіду країн Східної Європи запропонував демократичний шлях усунення комуністичної партії від влади, відмови від комунізму й побудови незалежної української держави. А його діяльність на посаді голови Львівської обласної ради в 1990–1991 рр. стала спробою реалізувати цю концепцію в межах однієї області, і навіть, західноукраїнського регіону⁴.

Попри проголошення незалежності України в 1991 р., у політика було достатньо підстав вважати цю революцію в межах держави не завершеною, а ідеї націонал-демократів «перехопленими» колишньою партійною номенклатурою. Підбиваючи підсумки 1991 р., В. Чорновіл був відвертим: «Певною мірою можна назвати 1991 рік роком здійснення того, за що боролися багато років. Але здійснення це відносне, підготовче, як переддень у формі всіляких проголошень. Я переконаний прихильник ідей антикомунізму й самостійної державності, та обидві ці ідеї ще не доведено до істинного кінця»⁵.

У одному з інтерв'ю В. Чорновіл розлогіше пояснив тогочасну ситуацію. Йшлося про те, що «1 грудня перемогла ідея незалежної національної Української держави, але не було покінчено з протистоянням борців за незалежність і противників цієї незалежності»⁶. Колишня партноменклатура здійснила перехоплення гасел і знамен борців за незалежність і зберегла за собою владу в органах влади різних рівнів. Ця номенклатура не зацікавлена в реформах, подальшій демократизації та розбудові держави, і тому має бути усунута⁷.

У виступі на III зборах Руху В. Чорновіл був відвертим: «Я не поділяю надмірної ейфорії з приводу проголошення незалежності України, тим більше, висновку, що основна мета Руху цим досягнута. Маємо незалежну державу поки що більше за Орвеллом, маємо ще не державу, а тільки її ескіз»⁸. До

⁴ Секо Я. Концепція антикомуністичної революції Вячеслава Чорновола. *Чорноволівські читання. Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції* (Івано-Франківськ, 15 березня 2019) / упоряд. В. Ф. Деревінський. Івано-Франківськ: Симфонія-Форте, 2019. С. 124-131.

⁵ Рік 91-й, рік 92-й... *Чорновіл В. Твори: у 10 т.* / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 583.

⁶ Номенклатура окопалася. *Чорновіл В. Твори: у 10 т.* / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 636.

⁷ Там само. С. 636.

⁸ Виступ на III зборах НРУ. *Чорновіл В. Твори: у 10 т.* / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 643.

першочергових проблем молодій державі В. Чорновіл відніс відсутність митних кордонів, власної грошової одиниці й економічної політики, перебування у єдиному економічному просторі з Росією та присутність окупаційної армії. Так само відсутні й політичні інститути, зорієнтовані на відстоювання державних інтересів. І навпаки, функціонують структури, які забезпечують перебування при владі колишньої номенклатури. А остання, на переконання В. Чорновола «не зацікавлена ні в незалежності Української держави, ні в реальній демократизації нашого суспільства»⁹.

Саме такі обставини спонукали В. Чорновола політично відреагувати й запропонувати нову стратегію дій в умовах часткового досягнення цілей. Як політик, що зайняв друге місце на виборах, він мав право на опозицію. Але чи мав він право говорити про опозиційність від імені всього демократичного табору?

Виступ 6 грудня 1991 р. лише окреслював майбутні дії В. Чорновола. Але в ньому відчувається інтуїтивність і певна неясність поглядів. Лише через два місяці політик значно розлогіше й продуманіше окреслив своє бачення конструктивної опозиції у статті «Що далі?». Він вкотре провів тезу про те, що партійна номенклатура «перехопила гасла й знамена» і розглядає незалежність України як умову «збереження суверенного номенклатурного раю». Попри проголошення незалежності, «перифарбована» партноменклатура зберегла свої позиції на всіх рівнях влади, стала «найвагомішою частиною політичної опори новообраного Президента», і силою, яка протистоїть назрілим і необхідним економічним реформам¹⁰.

Розколотість демократичного табору, яка чітко проявилася ще під час президентської кампанії, спонукала В. Чорновола шукати новий формат опозиції в ситуації окресленій як «український парадокс»: «ті політичні сили, які отримали ідейну перемогу, чий стяг – над державою, опиняться в стані нагальної необхідності формування політичної опозиції – для порятунку держави, для порятунку справи демократії»¹¹. Саме з огляду на це, В. Чорновіл посилено доводив необхідність створення в нових умовах сильної опозиції: «Сильна опозиція на сьогодні є, по-перше, єдиним засобом нейтралізації антидержавних та антидемократичних сил. Тільки така опозиція обмежить їхній вплив на владні державні структури. Тільки така опозиція зможе заповнити політичний та ідеологічний вакуум, не дасть реакції впливати на ідейно нестійку частину суспільства, використовувати сили анархії і ультра революційної фрази, спекулювати на труднощах, провокувати політичну

⁹ Там само. С. 643.

¹⁰ Що далі? Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 598.

¹¹ Що далі? Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 600.

напруженість»¹². В умовах недосконалої структури державної влади в Україні, опозиція може стати «гарантом як від нерадянської анархії, так і від зародження авторитаризму чи реанімації тоталітаризму»¹³.

Початково основою такою опозиції В. Чорновіл назвав Народну раду, оновлений Рух і Асоціацію демократичних рад¹⁴, але в «Що далі?», по суті, відмовився від такого широкого фронту. Єдиною формою конструктивної опозиції названо Народний рух України, утім, із важливим доповненням – Рух «докорінно реконструйований, реорганізований»¹⁵. Тож подальші міркування в статті стосувалися необхідних організаційних змін. Погляди В. Чорновола на реорганізацію НРУ переплітаються із проблематикою конструктивної опозиції. Однак, у даній статті звернення до рухівського нарративу буде відбуватися лише побіжно.

Реформований Рух мав стати основою формування нової опозиції в Україні. Водночас, В. Чорновіл не відкидав ускладнення опозиційної структури. Завершальні абзаци статті містять тези про «двострижневність опозиції»: опозиційні блоки у всіх органах влади і вертикальна структура нового Руху та його союзників¹⁶. Але, з огляду на неопрацьованість цих тез, здається, В. Чорновіл не надто вірив у це.

Конструктивна опозиція народжувалася з реалій молодої держави, у якій попри проголошену незалежність влада опинилася в руках колишньої партноменклатури. Не випадково, у конструктивній опозиції В. Чорновіл убачав своєрідний баланс та противагу, які зникли після того як демократичний табір охопила ейфорія з приводу незалежності й багато його лідерів перейшли у владу¹⁷.

У наступні місяці В. Чорновіл поглиблював власне розуміння конструктивної опозиції та її ролі в молодій державі. На його думку, вона мала «консолідувати всі демократичні сили і нейтралізувати перефарбовану номенклатуру»¹⁸, стати «гарантом від можливого зародження авторитаризму чи реанімації тоталітаризму»¹⁹. Конструктивна опозиція мала стати програмою Руху, ширше – демократичних сил і реалізовуватися через створення «тіньових

¹² Там само. С. 601.

¹³ Там само. С. 601.

¹⁴ Виступ на сесії Верховної Ради України 6 грудня 1991 року. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 560.*

¹⁵ Що далі? *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 605.*

¹⁶ Там само. С. 608.

¹⁷ Виступ на III зборах НРУ. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 644.*

¹⁸ Авторитаризм не рятівний круг, а камінь на шії. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 635.*

¹⁹ Номенклатура окопалася. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 636.*

структур» у владі²⁰, а також реалізовуватися знизу. На III зборах НРУ (28 лютого – 3 березня 1992 р.) В. Чорновіл закликав рухівців будувати «державу реальну, знизу, з глибин, з народу», а першочерговим завданням Руху – «усунення політичних перешкод на шляху реформ, зміну політичного балансу на всіх рівнях – від села до столиці – на користь демократичних сил, ліквідацію номенклатурної системи знизу»²¹.

Конструктивна опозиція означала підтримку конкретних державницьких дій влади, починаючи від Президента і нижче, та публічне дистанціювання від тих рішень, які суперечили національним інтересам. Насамперед, В. Чорновіл критикував владу за «антинародну» економічну політику²². Виходячи з цього, політик відкидав участь Руху у виконавчих структурах влади. Не окремі посади мали цікавити Рух, а лише ключові позиції на яких він мог би повністю формувати політику тих органів²³.

Демократичний бомонд без великого ентузіазму віднісся до стратегії В. Чорновола. Навіть більше, можна говорити про ізоляцію політика в середовищі демократів. Ідея об'єднання навколо Президента, отримання певних посад, з яких забезпечувати розвиток державотворення, виглядали цілком прийнятними. Але В. Чорновіл у цьому побачив фальш і загрозу демократії. Для нього непринятною була ідея авторитарної держави. Він закидав І. Драчу відмову від демократії за умови розбудови Української держави. І зробив це дуже афористично: «Якщо справді бублик – це держава, а дірочка в ньому – демократія, то без тієї дірочки смачний пшеничний бублик трансформується в ланку від кайданів»²⁴.

Іншою помилкою демократів В. Чорновіл уважав нехтування економікою. Ті посади, які отримували представники демократичного табору в структурах влади різних рівнів, стосувалися переважно гуманітарної сфери, тоді як економічні важелі так і залишилися в руках політичних сил не зацікавлених у реформуванні, а орієнтованих на особисте збагачення. Відтак, демократи по суті ні на що не впливали, але в очах населення ставали відповідальними за провали в умовах незалежності. Це, на думку В. Чорновола, сприяло дискредитації як демократичного табору, так і державності вцілому. Саме тому відмежування в межах конструктивної

²⁰ Перемоги ми не могли, але могли не програти. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 641.*

²¹ Виступ на III зборах НРУ. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 646.*

²² Не дати втягнути себе в цю гру. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 669.*

²³ Виступ на III зборах НРУ. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 647.*

²⁴ Там само. С. 644.

опозиції дозволило б демократам розмежувати ідею незалежності та деструктивну політику колишньої партноменклатури.

Утім, як було сказано вище, лідери демократів на В. Чорновола особливо не зважали. І це спонукало його звернутися за підтримкою до «низів». Після проголошення незалежності демократичний табір продовжував розпадатися. І його розкол не так відбувався у вищому ешелоні, як намітився по лінії «верхи – низи». «Верхи» задовольнилися тим, що президент підтримав їхнє бачення української державності, пішли у владу. Однак, така політична лінія виявилася незрозумілою на місцях. Рядові рухівці особливих змін не відчули. При владі на місцях залишилися колишні комуністичні управлінці, котрі кон'юнктурно перемалювалися на державників. Саме в цій масі рядових рухівців В. Чорновіл не лише відчув власне електоральне поле, але й побачив можливість для реалізації своєї конструктивної опозиції. В. Чорновіл охрестив це «бунтом низів»²⁵, який проявився напередодні III зборів НРУ.

Концепція незавершеної антикомуністичної революції й конструктивна опозиція до діючих органів влади виявилася добре артикульованими дискурсами, за допомогою яких В. Чорновіл відобразив настрої рядових рухівців на місцях. Саме це середовище найкраще сприйняло позицію В. Чорновола, в якій чітко розмежовувалися поняття державності та збереження при владі колишніх комуністичних еліт. Перше – безумовне благо, друге – вимагало продовження розпочатої антикомуністичної революції. Варто додати, що розчарування «низів» тісно переплелось із різким погіршення рівня життя населення. Не випадково, головною темою для Чорновола в першій половині 1992 р. стала економіка. У одному з інтерв'ю В. Чорновіл говорив: «Мітингова пора себе вичерпала. Рух повинен бути спрямований на конструктивну діяльність з розбудови державності, насамперед – української економіки»²⁶.

На III зборах НРУ (28 лютого – 1 березня 1992 р.), скориставшись настроями низів, В. Чорновіл домогся визнання конструктивної опозиції офіційною позицією організації. Одночасно, В. Чорновіл став одним із співголів НРУ. А вже в статусі співголови Руху він домогся аби конструктивність опозиції набула чіткості.

Такі політичні маневри мали й особистий підтекст. В умовах ініційованої Л. Кравчуком управлінської реформи, влада на місцях опинилася в руках призначених представників президента. Як очільник Львівської обласної ради, В. Чорновіл перетворився на другорядну фігуру. Саме цим він аргументував

²⁵ Бунт низів, а не розкол. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 610.*

²⁶ Авторитаризм не рятівний круг, а камінь на шії. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 632.*

складання у квітні 1992 р. повноважень голови, переїзд у Київ, і зосередження на роботі у Верховній Раді та НРУ.

Упродовж року він усунув від керівництва НРУ тих, кого називав «партією влади» та «павличківством» (цікаво, що в останньому випадку В. Чорновіл використав лексику 1960-х рр.). На рухівській інтелектуальній кухні було підготовлено «концепцію державотворення», в якій пропонувалася комплексна альтернатива президентському курсу. На IV з'їзді НРУ (грудень 1992 р.) її було прийнято в якості програмного документу. Те, що за цим стояв В. Чорновіл ні в кого не було сумнівів. На цьому ж з'їзді його було обрано єдиним головою.

Упродовж 1992 р. ідея конструктивної опозиції зазнала певного калібрування. Під час її оголошення, контекстуально говорилося про те, що вона спрямована проти президента. Це, зокрема, конкретизувалося в низці претензій до нього: нерішучість у справі економічних реформ і економічна політика загалом, підтримка СНД, введення інституту представників президента і формування авторитарної моделі влади, територіальна автономія Криму тощо.

Персоналізуючи свою опозиційність під Кравчука, В. Чорновіл ризикував попасти в пастку масштабу, звзвити опозиційність до зведення особистих рахунків. Але йому вистачило хисту й досвіду не опуститися до рівня критиканства, і, критикуючи ті чи інші дії президента, одночасно утверджувати його суб'єктність. Так як для танго потрібно двоє, так і демократична політика вимагає як мінімум двох полюсів: влади і опозиції. Формуючи «людське обличчя» влади з боку опозиції, В. Чорновіл закладав базові принципи культури діалогу та співпраці.

Очевидно, що В. Чорноволу бракувало розуміння куди і як рухатиметься Л. Кравчук. Це ускладнювалося ще й тим, що цього розуміння бракувало і самому президенту. Саме тому, критикуючи дії президента, В. Чорновіл створював нереалістичні проекти для Кравчука: то пропонував йому зламати систему рад і вибудувати владну вертикаль «знизу» через прямі вибори виконавчої влади на місцях, то пропонував йому очолити уряд... Однак, те, що личило Чорноволу, не личило Кравчуку.

Упродовж 1992 р. В. Чорновіл постійно критикував президента, але, втім, визнавав, що той «досить авторитетний політик» і багато робить для державотворення, особливо за кордоном²⁷. Образ Кравчука поступово еволюціонував від демагога, «хитрого політика» та претендента на авторитарного правителя, до констатації того, що «не вдався із президента

²⁷ Авторитаризм – не рятівний круг, а камінь на ший. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 631.*

диктатор»²⁸, та порівняння статусу президента Кравчука із становищем англійської королеви²⁹.

Іншим об'єктом критики став уряд В. Фокіна. І в цьому випадку все було безальтернативно. На певному етапі В. Чорновіл його інакше аніж «урядом зради» і не називав, закидаючи йому бездіяльність у питаннях економіки. Політик переконував, що уряд В. Фокіна став прихистком для представників командно-адміністративної системи, які не здатні до жодних реформ³⁰. Саме тому В. Чорновіл вимагав відставки уряду та формування нового складу уряду – «уряду національної згоди», орієнтованого на реформи. Зрештою, уряд було відправлено у відставку, а створення уряду на чолі з Л. Кучмою В. Чорновіл зустрів зі «стриманим оптимізмом»³¹.

Третім об'єктом критики стала Верховна Рада України. В. Чорновіл не мав жодних ілюзій щодо спроможності більшості депутатів вирішувати державницькі справи. Упродовж 1992 р. В. Чорновіл неодноразово підкреслював необхідність розпуску Верховної Ради і проведення нових виборів, котрі б створили таку конфігурацію парламенту, котра б відповідала новій розстановці політичних сил. Звісно, що ніхто цього робити в угоду Чорноволу не збирався. Але на початку 1993 р. для політика було очевидним, що «основна загроза йде від Верховної Ради й системи рад»³². У даному випадку не йшлося про критику інститутів, але їхнього складу. Адже всі вони виявилися місцями де зберігся вплив партноменклатури, а саме вона й була головним об'єктом антикомуністичної революції.

Саме тому В. Чорновіл говорив про нетиповість опозиції: «Наша опозиція – нетипова, нам протистоїть не реальна партія, яка при владі, а те, що умовно можна назвати партією влади, партією номенклатури. Робити проломи в цій номенклатурній стіні, де це тільки можливо, іти у владні органи, готувати кадри на практичній роботі ми не тільки повинні, але й зобов'язані»³³. Така боротьба з колишнім партапаратом мала стати важливим кроком для продовження антикомуністичної революції, яка дуже мляво йшла, і по суті, збилася на процес зі зміни назв. Інші символічні структури комунізму збереглися, і навіть почали відновлення в міру повернення у політичний

²⁸ «Post поступ» знову втрутився в життя Вячеслава Максимовича Чорновола. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. /* упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2012. Т. 8. С. 45.

²⁹ Із статті «Що дозволено Юпітеру...». *Чорновіл В. Твори: у 10 т. /* упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2012. Т. 8. С. 117.

³⁰ Уряд упаде. І чим швидше, тим краще! *Чорновіл В. Твори: у 10 т. /* упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 683.

³¹ У демократичних сил є всі шанси для перемоги на виборах

³² Загроза конституційного перевороту. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. /* упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2012. Т. 8. С. 70.

³³ Виступ на четвертих всеукраїнських зборах Народного Руху України. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. /* упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 814.

простір Комуністичної партії України П. Симоненка. При цьому В. Чорновіл не закликав до повної люстрації, а до розриву наявних зв'язків: «Звичайно, не йдеться про те, що всіх їх треба усунути. Ні, бо ми врешті лишимося без апарату. Але потрібно розірвати того ланцюга в одному, другому, третьому місцях, щоб вони не зімкнулися поміж себе, – ця злука, власне, і є реальна влада»³⁴. Важливим аспектом антикомунізму конструктивної опозиції мав би стати судовий процес щодо злочинів комуністичної партії в Україні, без репресій щодо колишніх членів КПРС³⁵.

Критика вимагала від В. Чорновола розробленої і аргументованої власної програми. У численних виступах він неодноразово окреслював своє бачення різних проблем. Зокрема: відмова від участі в СНД і розбудова рівноправних двосторонніх відносин із Росією, стимулювання розвитку ринкових відносин, прискорення введення національної валюти та створення митних кордонів. На противагу створенню інституту представників президента, В. Чорновіл висловився за прямі вибори голів сіл, міст, селищ, областей, аби за їх допомогою розхитати позиції старої номенклатури. Політик висловився за жорстку кадрову чистку в силових структурах і спрямування їх зусиль на боротьбу з мафією і корупцією, сепаратизмом і діяльністю праворадикальних угруповань. Іншим напрямком мала стати демонополізація й роздержавлення радіо й телебачення, підтримка незалежної преси, спрямування інформаційної політики в напрямку підтримки рідної мови, культури та історичних традицій³⁶.

Упродовж 1992 р. В. Чорновіл створив розлогий і внутрішньо логічний дискурс про незавершену антикомуністичну революцію. Він приймав ідею державності, але передбачав, що умовою її розвитку мали стати демократичні інститути й ринкова економіка. Останні два елементи не мали перспектив за умови збереження при владі колишньої партноменклатури. Саме тому концепція конструктивної опозиції В. Чорновола була нічим іншим як продовженням антикомуністичної революції в умовах досягнення незалежності й наявності держави.

Невдачею В. Чорновола стало те, що конструктивна опозиція не отримала перспектив за межами Руху. Найперше від неї дистанціювалися лідери демократичних сил, підтримавши діяльність Л. Кравчука. Для прихильників соціалістичної партії та великої кількості виборців із південних і східних областей ці думки були загалом неприйнятними. Тож по суті

³⁴ Перемогти ми не могли, але могли не програти. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 641.*

³⁵ Перемога комуністичного пугчу в Україні (до річниці Акта про незалежність України). *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7.С. 733.*

³⁶ Там само. С. 733.

В. Чорновіл міг «працювати» зі своїм електоратом – низовими активістами Руху. За великим рахунком запит на антикомунізм у суспільстві на початку 1990-х рр. був незначним.

Попри це, конструктивна опозиція В. Чорновола заслуговує на схвальну оцінку. По-перше, політик сам доволі швидко зрозумів, що мова йде не лише про опозицію до номенклатури, а про фундаментальну цінність справжньої демократії – існування опозиційності як такої, alter ego самої влади. Слабкість і несформованість демократичних інститутів потенційно уможлилювали відкат до авторитаризму, що й стало загальною тенденцією на пострадянському просторі. В. Чорновіл своєю «конструктивною опозицією» створив цивілізовану політичну опозицію, ідеологічно упізнавану й вміру функціональну. Потенційно, це одна з причин, чому ні в період «пізнього» Л. Кучми, ні за президентства В. Януковича, авторитарна альтернатива так і не перемогла. У цьому сенсі В. Чорновіл став «батьком» української опозиційності.

По-друге, конструктивна опозиція була державницькою опозицією. Вона закріплювала цінність незалежної України, а відтак, чітко контрастувала з ідеологією лівих партій, які тривалий час не розуміли держави в якій живуть. Зберігши Рух на певній ідеологічній дистанції від влади, В. Чорновіл тим самим утримав ідею державності від девальвації й забезпечив її подальшу еволюцію.

По-третє, збереження антикомунізму в ідеології опозиції стало умовою розвитку української антикомуністичної революції. На відміну від її центральноєвропейських варіантів, які отримали розвиток упродовж 1989–1991 рр., українська антикомуністична революція мала іншу динаміку. У роки «пізньої перебудови» вона лише розпочалася, і фактично було перервана після проголошення незалежності. Діяльність В. Чорновола та його «конструктивна опозиція» стала формою збереження антикомуністичного руху, аби за інших умов він знову зміг би відродитися. Саме тому, і Помаранчева революція, і Революція Гідності стали важливими етапами на шляху її завершення. І, відповідно, наріжним каменем цих подій сучасної української історії стала «конструктивна опозиція».

Секо Ярослав. Ідея «конструктивної опозиції» Вячеслава Чорновола як продовження антикомуністичної революції. В статті розглядається концепція «конструктивної опозиції», сформульованої В. Чорноволом у 1991–1992 рр. Стверджується, що її поява стала результатом незавершеності антикомуністичної революції та збереженням при владі колишньої партійної номенклатури. Розглянуто формування цього дискурсу, а також основні точки критики В. Чорноволом політики президента Л. Кравчука.

Ключові слова: В. Чорновіл, конструктивна опозиція, антикомуністична революція, номенклатура, демократія.

Seko Yaroslav. Vyacheslav Chornovol's idea of «constructive opposition» as a continuation of the anti-communist revolution. The article examines the concept of «constructive opposition», formulated by V. Chornovol in 1991–1992. It is claimed that its appearance was a result of the incompleteness of the anti-communist revolution and the preservation of the former party nomenclature in power. The formation of this discourse, as well as the main points of V. Chornovol's criticism of President L. Kravchuk's policy, are considered.

Key words: V. Chornovil, constructive opposition, anti-communist revolution, nomenclature, democracy.

Крістіна Ситник

аспірантка кафедри політичних наук і права факультету урбаністики та просторового планування Київського національного університету будівництва і архітектури (Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ В ПЕРІОД ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Аналізуючи певні намагання російської влади й політикуму щодо перегляду історії, Тарас Кузьо та Пол Д'Аньєрі звернули увагу на те, що явища з глибокою історією зазвичай такими дилетантами розглядаються як недавні події. Так, питання національної ідентичності часто розглядається поверхнево, що призводить до недооцінки проблем національної ідентичності¹. При цьому, існує тенденція політизації та ідеологізації історичного процесу. Особливо ж це стосується історії Криму та Донбасу.

Тарас Чухліб, характеризуючи історичну топоніміку періоду ХVІ – ХVІІІ століть на теренах сучасних Донеччини й Луганщини, виділяє поняття «Дике Поле», «Вольності Війська Запорозького», «Україна Запорозька Низова», «Степова Україна», «Південно-Східна Україна», «Дніпрово-Донське міжріччя», «Східна Україна», «Придінців'я», «Подонців'я», «Приазов'я», «Північне Приазов'я», «Донецький степ», «Донецький лісостеп», «Поле» та «Польна» Україна. У період пізньосередньовічного часу ці порубіжні малозаселені лісостепові терени, розташовані між Дніпром та Доном, перебували поза межами державної влади. Термін «Дикі Поля» («Campi Deserte», «Wilde Feld») також обумовлений малою кількістю населення цього краю.

Процес колонізації цих теренів, тобто формування в межах християнсько-мусульманського Великого Кордону та трохи «вужчого» Дикого Поля мережі сталих поселень із відповідною господарською базою, здійснювати для українців було досить складно у зв'язку з тим, що в межах Дикого Поля були татарські шляхи-«сакми», котрі пролягали між річками Берда, Бахмут, Кальміус, Міус, Кальчик, Вовча, Казенний Торець, Лугань, Сіверський Дінець, Солена, Кринка тощо². Тому у ХVІІІ столітті нагальною стала проблема заселення краю. Внаслідок досить успішної російсько-турецької війни 1735–1739 років, російська держава прагнула закріпитися на

¹ Kuzio T., D'Anieri P. The sources of Russia's great power politics: Ukraine and the challenge to the European order. Bristol, England: E-International Relations, 2018. P. 1.

² Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (ХVІ–ХVІІІ ст.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С 6, 8.

новоприєднаних землях сучасної південно-східної України. Задля цього були використані військові поселенці, що були рекрутовані переважно з балканських народів. У 1752 р. на території приблизно 1,4 млн. десятин була утворена військово-адміністративна одиниця Нова Сербія. У її межах було поселено вихідців з Балканського півостріву: валахів, сербів, чорногорців тощо. У 1761 р. їх число налічувалося близько 7,5 тисяч осіб. Одночасно, впродовж XVII–XVIII ст. терени Донецького степу служили своєрідним прихистком харцизів – радикально налаштованою частиною козацтва, яке перебувало в конфронтаційних відносинах не лише з владою Московської держави та Польщі, але навіть – з очільниками гетьманського й слобідського козацтва та із Запорізьким Військом Низовим.

Гіроакі Куромія, розглядаючи питання заселення території Донеччини, звернув увагу на чинник Дикого Поля – прикордонних земель між московією, Османською імперією та Річчю Посполитою. Значення Дикого Поля полягало, насамперед, в тому, що воно ставало притулком для найрізноманітнішого населення в етнічному та соціальному відношенні, яке шукало там волі й удачі³. Поряд із цим, на думку дослідника, на Дикому Полі (а пізніше – Донбасі), що представляло собою багатонаціональний степовий регіон, неминуче розгорталися міжетнічні конфлікти. І в першу чергу це стосувалося козацтва, яке при військово-політичних, економічних, релігійних, соціальних й інших пріоритетах, особливу увагу приділяло принципам збереження власної самобутності й незалежності. Відтак була неминучою боротьба з сусідами, особливо з тими, котрі мали агресивні наміри щодо теренів Дикого Поля⁴. Варто зауважити, що навіть в першій половині ХХ ст. Донбас продовжував відігравати роль своєрідного Дикого Поля, притягуючи сюди всіх, хто прагнув свободи й прихистку від переслідувань.

Фактично територія Дикого Поля мала всі ознаки степового «фронтиру». При цьому, на думку О. Савченка, степовий «кордон» мав досить умовний характер, а народи які там мешкали мали доволі значний рівень адаптації в середовищах своїх сусідів. Стосунки між тюркськими та слов'янськими етносами мали досить складний характер, й не вичерпувались тільки військовим протистоянням⁵. Також територія Донбасу й, особливо,

³ Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле та майбутнє. Published on Monday, 2015. 24 August. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1596-hiroaki-kuromiia-zahadka-donbasu-iaak-zrozumity-ioho-mynule-ta-> (дата звернення: 03.11.2019).

⁴ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. Київ: «Основи», 2002. 510 с.

URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hiroaki_Kuromiya/Svoboda_i_teror_u_Donbasi_Ukrainsko-rosiiske_prykordonnia_1870-1990-i_roky/

⁵ Савченко О. О. Адаптація полонених, як форма соціальних взаємин на степовому кордоні Східної Європи. *Науковий діалог «Схід-Захід»*. Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. Д.: Видавництво «Інновація», 2015. Ч. 1. 188 с.

Південного-Сходу України історично формувалася як багатоманітна і в релігійно-конфесійному відношенні. А тому в релігійному плані Донецький степ став «прикордонням» різних конфесій⁶. Відтак населення цього краю історично має як поліетнічний, так і поліконфесійний характер.

Загалом слід наголосити, що територія Донеччини вважається євразійським степовим міграційним коридором, через який пройшли практично всі кочівники азійського Сходу. За цих обставин, формування національної ідентичності населення Донеччини відбувалося в особливо складних умовах. Адже задля активізації колонізаційного процесу цього краю, російська держава залучала представників цілої низки народів.

Ситник Крістіна. Особливості формування національної ідентичності населення Донеччини в період XVIII століття. У статті розглядаються особливості формування національної ідентичності населення Донеччини період XVIII ст. Підкреслено, що територія Південного-Сходу України історично формувалася як багатоманітна в етнічному та релігійно-конфесійному відношенні. Відзначено, що формування національної ідентичності населення Донеччини відбувалося в особливо складних умовах.

Ключові слова: національна ідентичність, Донеччина, степовий «кордон», Південний-Схід, Донецький степ.

Sytynk Kristina. The peculiarities of the formation of national identity of the population of Donetsk region in the period of the eighteenth century. The article examines the peculiarities of the formation of the national identity of the population of Donetsk region in the period of the eighteenth century. It is emphasized that the territory of the South-East of Ukraine has historically been formed as diverse in ethnic, religious and confessional terms. It is noted that the formation of the national identity of the population of Donetsk region took place in particularly difficult conditions.

Key words: national identity, Donetsk region, steppe "border", Southeast, Donetsk steppe.

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/1973?show=full&locale-attribute=en>

⁶ «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження (Андреас Каппелер, Володимир Кравченко, Ларрі Вульф, Сергій Плохій, Кейт Браун, Сергій Леп'явко, Бйорріс Куцмані). 2011. Ч. 18. С. 47–78. **URL:** https://shron1.chtyvo.org.ua/Lepiavko_Serhii/Poverkh_kordonu_kontseptsiia_prykordonnia_iak_obiekt_doslid_zhennia.pdf?

Ярослав Стоцький

*професор, доктор історичних наук, професор кафедри психології
Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
(Тернопіль)*

РОЛЬ ГАЗЕТИ «ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ВІДРОДЖЕННІ УКРАЇНИ (1990-1991 рр.): СПОГАДИ ЇЇ ПЕРШОГО РЕДАКТОРА

Дослідження минулого або сучасного суспільства стосується конкретних подій та особистостей, котрі до них безпосередньо дотичні. Звідси, історична подія будь-якого рівня чи масштабу, змісту і значення, якщо вона вже відбулася, є надбанням минулого та досвідом для сучасного. Її відтворенням, в усному чи письмовому вигляді, є пам'ять, яка акумулює факти, почуття та різновекторні оціночні висновки учасника подій: об'єктивні чи суб'єктивні, які залежать від світогляду учасника та його заангажованості у процесі подій, їхній перебіг. І саме завдяки таким властивостям безпосередній спогад людини є надзвичайно цінним першоджерелом для історичної науки, бо йдеться про людей-учасників чи людей-свідків історичних подій, спогади котрих часто є єдиним джерелом інформації для дослідження конкретної події, її детерміністичних процесів.

До історії виникнення і трансформації

Української Гельсинської Групи: історична довідка

1 серпня 1975 р. держави-учасниці Гельсинського процесу (включно і делегація СРСР) підписали Прикінцевий акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі – НБСЕ. Представниками СРСР це було зроблено в обмін на визнання світом повоєнних кордонів Радянського Союзу. Усі учасники Гельсинського процесу зобов'язувалися дотримуватися прав людини згідно із Загальною декларацією прав людини ООН від 10 грудня 1948 р. Отож, у засіданнях НБСЕ брали участь усі члени НАТО, Варшавського блоку і нейтральні держави Європи. До Прикінцевого (інакше – Завершального) акту НБСЕ увійшли декларація принципів взаємовідносин між державами, зокрема: непорушність кордонів, невтручання, територіальна цілісність, а також три групи сфер: перша стосувалася попередніх повідомлень про великі військові навчання; друга – економічної співпраці; третя – співпраця в гуманітарній сфері та в захисті прав людини. І, якщо СРСР і його сателіти наголошували на першій і другій групі, то країни Заходу і НАТО – на третій групі.

Українські правозахисники звернули увагу на третю групу з метою висвітлити світові, що в Україні порушуються елементарні природні права людини (свобода слова, свобода релігії, свобода віросповідання тощо) і нації загалом. Таким чином, це дало поштовх до створення 9 листопада 1976 р. Української Гельсинської Групи, керівником якої став Микола Руденко, а членами, за час існування – ще 42 особи. Майже усі вони були репресовані радянським режимом, із яких четверо загинули у таборах особливого режиму, а ще один напередодні арешту здійснив суїцид.

У горбачовський період учасники УГГ були звільнені із ув'язнень та відновили її діяльність. З ініціативи Вячеслава Чорновола УГГ реорганізувалася в опозиційну і масовішу організацію – Українську Гельсинську Спілку. Це офіційно, відкрито відбулося на велелюдному мітингу у Львові 7 липня 1988 р., де було оприлюднено «Декларацію принципів УГС» і проголошено створення громадсько-політичної та правозахисної організації – Української Гельсинської Спілки, тобто УГГ трансформувалася в УГС. Структурно вона мала Виконавчий Комітет, Координаційний центр, у який входили голови обласних організацій УГС, зокрема Тернопільської – Левко Горохівський (1943-2010). Головою УГС став Левко Лук'яненко, а Виконкому – Вячеслав Чорновіл, який одночасно був редактором центрального пресового органу – самовидавчого журналу «Український вісник».

УГС, по суті, стала предвісником партійної організації, домагаючись державної незалежності України, свободи слова, права на легальне функціонування громадських і політичних об'єднань, надання статусу українській мові – державної, скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС, впровадження ринкової економіки, звільнення політв'язнів, легалізації УГКЦ і відновлення УАПЦ тощо.

І хоча УГС ще не була зареєстрована органами радянської влади, однак на виборах 1990 року до Верховної Ради УРСР її десять членів стали депутатами, а до місцевих Рад – понад 200.

29-30 квітня 1990 року в Києві відбувся з'їзд УГС, який постановив перетворити її на політичну організацію – Українську Республіканську партію (УРП), на якому, як редактор газети «Тернистий шлях», був присутній і автор цих спогадів.

На локальному рівні, у даному контексті – на Тернопільщині, ці організаційні і трансформаційні процеси відбувалися таким чином. У середині 1988 року з ініціативою щодо створення філії УГС у Тернопільській області спочатку Михайло Горинь, а згодом Вячеслав Чорновіл, через своїх посланців, звернулися до Левка Горохівського, якому вручили статут і програму УГС із

таким завданням. З вересня 1988 року Левко Горохівський у Львові зустрівся із Вячеславом Чорноволом, який підтвердив поставлене завдання. І тільки 26 листопада 1988 року відбулося перше зібрання членів УГС у Тернополі в помешканні Левка Горохівського, на якому ще були, крім Горохівського, перші члени філії УГС Ярослав Гевко і Ярослав Чирський, завданням яких було друкувати певні відозви та бланки для підписів, а також знаходити потенційних членів для обласної філії УГС, що, до речі, було не так уже й легко, бо тоталітарний режим ще був досить сильним, а страх ув'язнення і арешту – реальним. Але, поступово, кількість членів як з Тернополя, так і з районів області – зростала. Почали проводитися систематичні зустрічі членів УГС у помешканні Левка Горохівського. Філія чисельно збільшувалася. Назріла потреба її офіційного задекларування. Тому, 26 січня 1989 р. в Тернополі відбулися Установчі збори УГС, де із ініціативної групи вона офіційно трансформувалася у Тернопільську філію УГС. На цих зборах був присутній і виступив із напутнім словом секретар Виконкому УГС Михайло Горинь. Філія створила для своєї ефективної праці і боротьби із радянським тоталітаризмом такі секції: літературно-мистецьку, історико-пошукову та екологічну. Головою філії обрали Левка Горохівського, який взяв на себе обов'язок пресової інформації. Він збирав і писав різну інформацію у перше періодичне видання Тернопільської філії УГС «Тернопільський інформатор», який на друкарській машинці у себе вдома друкував Ярослав Гевко кількома примірниками, а після видруку, Горохівський інформацію із цього видання телефоном передавав на радіо «Свобода». Перший номер цього «Інформатора» було виготовлено 29 березня (за іншими даними – 26 березня) 1989 р. Вийшло близько десяти його номерів впродовж того року. За це і за проведення Установчих зборів Горохівський неодноразово переслідувався і залякувався керівниками та співробітниками Тернопільської обласної прокуратури і обласного УКДБ. На нього та інших активних членів філії неодноразово накладали доволі високі штрафи, наприклад, у липні 1989 р. – 250 карбованців. Оштрафовували також й інших найактивніших членів філії УГС, щоправда, на дещо менші суми. Впродовж 1988-1990 років Тернопільська філія УГС налічувала 284 члени у м. Тернополі і у всіх районах області.

6 травня 1990 р. в м. Тернополі на зборах обласної філії УГС одноголосно було ухвалено про її трансформацію в Тернопільську обласну організацію Української Республіканської партії. Головою партії був обраний Левко Горохівський, заступником – Роман Сидяга, теоретичним секретарем – Ярослав Демидась, організаційним – Петро Маленький, інформаційно-пресовим – Іван Дмитрик, тобто на відміну від філії УГС, обласна УРП сформувала чітку структуру. Відповідно і газета «Тернистий шлях» (перший

номер вийшов 1 січня 1990 року) із органу філії УГС трансформувалася в орган обласної організації УРП, першим редактором якої був автор цієї статті.

Процеси заснування, видання і розповсюдження газети «Тернистий шлях»

Напевно наприкінці літа 1989 року хтось із чільних членів обласної УГС (вже не пригадую хто – минуло понад 30 літ), знаючи мою латентну негацію до радянської системи, запропонував мені взяти участь у засіданні Ради Тернопільської філії УГС, яке тоді майже щотижня приходило в помешканні Левка Горохівського. Можливо, мотивом було й те, що для філії назріла потреба мати свій орган преси, значно солідніший, тематично ширший, ніж бюлетень «Інформатор». Бо я у ті роки, після закінчення Українського поліграфічного інституту (м. Львів), уже працював на відповідальній посаді у видавництві «Збруч», де у різнопланові обов'язки входило найважливіше завдання – технологічне забезпечення своєчасного і якісного випуску газетної продукції, координуючи цей процес із понад тридцятьма редакціями Тернополя, районів Тернопільщини і м. Львова. Окрім того, я ще займався журналістською працею, друкуючи свої статті, замітки, поезії у газетах Тернополя та об'ємні нариси про мистецьку творчість тернопільських художників і скульпторів у тижневику українців в Польщі «Наше слово», який тоді редагував Мирослав Вербовий. Ймовірно, що усі ці фактори вплинули на те, щоб запросити мене на засідання філії. Зрозуміло, що я не відмовився, а, навпаки, внутрішньо зрадив, що мені довіряють, хочуть бачити мене залученим до діяльності УГС.

Увійшовши вперше у помешкання Горохівського, мій рекомендант познайомив мене із присутніми на засіданні, яких було 5-6 осіб. Вони обговорювали свої поточні справи, які стосувалися організації і проведення в місті і у районах області мітингів, вибору виступаючих, розповсюдження «Інформатора», збору інформації для нього тощо. Згодом Горохівський перевів вектор засідання у мій бік, розпитуючи про мою родину, мій фах. Я, немов на сповіді, нічого не приховуючи, усе, що його цікавило, розповів. Після чого він сказав, що В'ячеслав Чорновіл і Михайло Горинь порекомендували йому створити солідну газету філії. І тому він запитав мене, чи я готовий взятися за таку важливу і відповідальну справу. Я погодився, щоправда, із певним страхом щодо самого процесу створення, друку, розповсюдження газети, бо, будучи газетярем, я розумів, що процес складний і потребує обговорення кожної деталі, починаючи від назви газети, редакційного складу, місця друку, тематики рубрик, набору, оформлення, верстки, статей тощо. На що Горохівський сказав, що газета твориться із чистого аркушу, із статтями проблем не буде: місцеві писатимемо самі, а деякі матеріали для статей

отримаємо від діаспори, стартові кошти на друк також не проблема, як і місце друку та розповсюдження. Він дозволив мені відвідувати засідання Ради філії і поволі моделювати майбутню газету: від придумування мною назви, тематики, оформлення із врахуванням, що оригінал-макет газети має бути підготовлений для фотоспособу виготовлення друкарських форм (пластин) для офсетного друку, тобто газета, на мою думку, мала б 8 сторінок формату А4, а з цього випливає, що оригінал-макет повинен бути формату А3. Із такими завданнями я, по суті, залишився наодинці, бо очікувати для цього допомоги було небезпечно, тому що УГС не була зареєстрована, тобто була поза законом і, напевно, у так званій розробці КДБ. І хоча надворі була друга половина 1989 р., горбачовська гласність, перебудова і т. зв. демократизація радянського суспільства, але обценьки КДБ ще були міцними, а тому переслідування, арешт чи ув'язнення були можливими.

Пригадую, ідучи із чергового засідання Ради філії із помешкання Горохівського, яке знаходилося наприкінці вулиці Злуки, разом із Романом Сидягою, він відвів із краю тротуару від проїзної дороги на глибший його бік. Я здивувався – чому? А Роман пояснив, що попри тротуар може проїхати міліцейська чи кагебівська машина із спеціально відчиненими дверима, які можуть мене зачепити, вдарити і, у кращому випадку, травмувати, тому і це слід враховувати та бути обережним. Це мене насторожило і я, врешті, розповів своїй дружині про свою участь у діяльності УГС і про безпеку, яка може мене чекати. Дружина, яка як і я, за духом була патріоткою-націоналістом, сказала, що я вчинив правильно і завдання щодо організації та випуску газети повинен обов'язково виконати. Але, якщо зі мною щось трапиться погане, вона виховає наших малолітніх сина і донечку з любов'ю до свободи України. І це мене заспокоїло та додало більше енергії, сил, наполегливості для праці над підготовкою і випуском газети. Та аркуш і надалі залишався ще чистим.

На початку осені я придумав кілька назв газети. Спочатку їх було шість, згодом – три. Із цими трьома назвами я прийшов на чергове засідання Ради філії та озвучив їх для вибору членами Ради філії. Після короткого обговорення вони і Горохівський затвердили назву «Тернистий шлях», яка прив'язувала і до Тернополя, і до боротьби, бо девізом я вибрав Шевченкове «борітеся – поборете...», бо без боротьби із комуністичним режимом ми волю для України не виборемо. Маючи назву газети, я уже мав уяву про її шрифт і оформлення, тобто про т. зв. шапку титулу газети. А маючи серед художників і графіків Тернополя багато знайомих, я звернувся до одного із них (на жаль, уже не пригадую до кого, але здається, що до Михайла Лисака) із своєю ідеєю оформлення назви газети: вибору шрифту, його кегля та додаткового елемента оформлення. І поки художник реалізовував мої ідеї, я уже міг приступити до

підготовки та вибору статей для першого номера газети, складу редколегії і редакції, написання актуальних звернень і телеграм до різних інстанцій органів радянської влади. Підготовлений текстовий матеріал для першого номера, як і для наступних, обговорювалися на редколегії та затверджувалися до верстки. Так, наприклад, у першому номері було «Звернення» до читача, широкий матеріал «Історія національно-визвольних рухів України», короткі відомості про перших 9 організаторів-засновників УГГ, «Біографія Л. Лук'яненка», інтерв'ю Л. Горохівського із І. Заседко – свідком сталінських репресій, стаття Петра Петровського «За батьківську віру», стаття Володимира Хамчука «Йдемо до виборів», «Хроніка подій» про участь і виступи членів Тернопільської філії УГС у різних патріотичних акціях в області: панахидах і мітингах на могилах жертв замордованих енкаведистами, на могилах Січових Стрільців, воїнів УПА, де вже відкриті відправи проводили священники УГКЦ, на відкриттях пам'ятників Т. Шевченку, на зібраннях віруючих, де відбувалося, почасти блокуване органами влади, повернення храмів від РПЦ у лоно УГКЦ тощо. У редколегію входили: редактор – Я. Терновий (мій псевдонім) у перших підпільних номерах, члени – Л. Горохівський, Р. Сидяга, Ю. Тима, В. Хамчук. Наклад перших шести номерів становив 15 тис. примірників, а наступних – легальних – 10200.

Місце редакції було ротаційним, за адресою (умовно) членів редколегії. Тексти перших шести номерів набирав вдома на друкарській машинці Ю. Тима, а коректуру виконували його довірені люди. Я, як редактор, користуючись своїм місцем праці у видавництві «Збруч» та практичним поліграфічно-редакційним досвідом, коли працював у другу зміну, сам здійснював ручний набір заголовків статей та підбір лінійок для оформлення статей (тонких, двопунктових, рантових, підвальних і т. п.), заверстував усе із відповідними відбивками у полосу на талері коректурно-тискального станка і віддруковував необхідну кількість на крейдяному папері. Згодом, усе акуратно завертав, заховував під свій верхній одяг і приносив до свого помешкання, де, згідно з макетом верстки, який також придумував, вирізав заголовки і лінійки, а також текст надрукованих на друкарській машинці статей, які отримував від Л. Горохівського. І вклеював їх у відповідні сторінки оригінал-макету. Після чого я віддавав цей уже зверстаний макет (отож приходилося бути не тільки редактором, писати матеріал на актуальні теми, а ще художнім відповідальним секретарем) відповідним кур'ерам із членів філії, після чого макет отримувала підпільна друкарня у м. Рига. Коли газета була віддрукована, інформацію про це отримував Горохівський, тоді у Ригу приїжджали щонайменше два кур'єри від філії, оплачували друк, забирали тираж газети та потягом привозили її у Тернопіль до Горохівського. Після чого тираж розподілявся на районні

осередки УГС та у Тернополі для розповсюдження. Кошти від реалізації йшли у казну філії. Також певна частина тиражу «Тернистого шляху» відправлялася у Хмельницьку, Донецьку і Київську філії УГС. Отож, проблем із реалізацією не було, люди буквально розхоплювали газету, хоча ціна одного примірника була у кілька разів вища за ціну легальних газет – органів місцевих КП України і ЛКСМУ, бо читачі прагнули правди, правдивої історії України та відомостей про актуальну діяльність патріотичних спілок, рухів, об'єднань, що об'єктивно не висвітлювала офіційна преса, або не висвітлювала зовсім.

Вплив змісту газети «Тернистий шлях» на пробудження національної свідомості

Перші шість номерів газети: із січня по червень включно 1990 р. виходили нелегально і, як зазначалося вище, друкувати їздили у Прибалтику, в Ригу. Газета по квітень 1990 року була органом Тернопільської філії Української Республіканської партії, а наступні – із вересня 1990 року, як орган Тернопільської обласної організації УРП. Ті перші шість номерів я, як редактор газети, ще підписував своїм псевдонімом – Ярослав Терновий. Та, коли у середині 1990 р. державна влада дозволила легальний і безцензурний випуск підпільної преси із офіційною реєстрацією, газету було зареєстровано під номером сім в обласному управлінні преси. Із того часу, тобто, починаючи із №№ 7-8 за вересень, я її уже підписував не псевдонімом, а своїм прізвищем – Ярослав Стоцький, і її почали друкувати в Тернопільській обласній друкарні по вул. Куйбишева, 25 (тепер – Вояків дивізії «Галичина»). Спочатку вона була місячником, а з листопада – тижневиком. Але, коли намітився розкол в УРП на дві незалежні структури: УРП і УКРП (який таки станеться у травні 1992 р.), я, на межі 1991–1992 рр., щоб не мати негації від одних і других, і там, і там залишилися добрі приятелі, – подав у відставку. Так само вчинив член редакції Ю. Тима та деякі коректори.

Пробудження національного духу на Тернопільщині відбувалося саме у 1989–1991 рр. і саме у 1990 р. цей процес набув і масовості, і динаміки, і конкретики, і, навіть, певного радикалізму та безкомпромісності. І на мою думку, в цьому є певний вклад і заслуга тих текстових матеріалів, котрі друкувалися на шпальтах «Тернистого шляху» та інших напівлегальних виданнях.

Отож, висвітлю хоча б ті статті, замітки і т. п., які наповнювали номери «Тернистого шляху» за 1990 р., і котрі розкривали справжню історію України, її національно-визвольні рухи, об'єктивні біографії видатних особистостей, які залишили помітний слід в історії боротьби нашого народу за волю, хроніки актуальних подій того року та ін.

Огляд змісту першого номера уже зроблено на попередніх сторінках, тому продовжимо із наступних номерів до 16-17 за грудень 1990 р., залишаючи за собою право на вибірковий аналіз і номерів, і їхніх змістів, щоб у такому контексті було зрозуміло значення і вплив матеріалів газети на формування національної свідомості, бо у 1990 році компартійний режим через свою пресу й надалі співав дифірамби своїй ідеології, одночасно паплюжачи альтернативні, опозиційні партії, рухи, об'єднання, які стали на шлях боротьби за соборність України і реальні свободи людини.

Отож, помандруймо шпальтами «Тернистого шляху» за 1990 рік. Наприклад, у №3 першу сторінку займає офіційний актуальний матеріал «Інформація про конференцію УГС», яка відбулася 17 березня у Києві, «Резолюція теоретичної конференції УГС» Відозва УГС у справах релігійних взаємин в Україні, «Звернення до народу Литви» із підтримкою її акту про відокремлення від СРСР. На наступних сторінках надруковано «Біографію Р. Шухевича» в спогадах його сина Юрія, висвітлено хід березневих страйків у Тернополі та Чорткові, продовжено висвітлення «Історії національно-визвольного руху України» та актуальної «Хроніки подій» у Тернопільській області за місяці січень і лютий, у яких брали активну участь члени УГС, зокрема про живий ланцюг 21 січня 1990 р., у якому також брав участь автор, приурочений актові Злуки ЗУНР та УНР у 1919 р. тощо.

У №4 надруковано «Накази виборців» кандидатів в народні депутати УРСР Левку Горохівському, матеріали про історію Карпатської України, «Мартиролог» – 84 прізвищ воїнів УПА із підпільної групи села Слав'ятин Бережанського району, із яких 82 загинули у боях із військами НКВС із 1940 по 1960 роки, передрук «Біографії Романа Шухевича» із книги П. Мірчука «Роман Шухевич. Ген. Тарас Чупринка. Командир Армії безсмертних», спогад П. Вовка «Чужинці! Не топчіть наші квіти» про злочини НКВС на Підгаєччині, «Біографію Євгена Коновальця» авторства Олеса Федорчука, Резолюцію УГС «Про українське село» та «Хроніку подій» Тернопільщини із кінця березня до середини квітня.

У №5 йдеться про утворення Української Республіканської партії як в Україні, так і на Тернопільщині, тобто трансформацію УГС в УРП, зміст програми і статуту УРП, «Мартиролог» членів і симпатиків ОУН, які загинули у боротьбі із більшовицьким режимом у 1939-1941 роках із повітів Тернопіль, Тербовля, Скалат – усього 65 прізвищ та імен, «Виступ Л. Горохівського» на сесії Верховної Ради УРСР 25.05.1990 р., який був обраний її депутатом, вперше на радянському просторі газета «Тернистий шлях» почала із цього номера в скороченому стенографічному викладі друкувати матеріал про хід «Процесу проти радянського громадянина Богдана Сташинського – вбивці

Л. Ребета і С. Бандери», який відбувся у ФРН у жовтні 1962 року. Також подано «Хроніку подій» на Тернопільщині у травні.

У № 6 надруковано «Декларацію про утворення Народної Ради у Верховній Раді УРСР», текст «Платформи депутатської групи «Незалежність»», «Проект групи «Незалежність»», «Декларації про державний суверенітет України» та «Заяву народних депутатів Верховної Ради УРСР із західноукраїнських областей депутатської групи «Незалежність», продовження «Мартирологу» членів і симпатиків ОУН із повітів Збараж, Бережани, Чортків, Борщів, Бучач – усього 66 осіб, продовження викладу «Процесу проти Б. Сташинського...» і «Хроніки подій», «Резолюцію обласного мітингу, проведеного УРП в м. Тернопіль за програмою «Право націй на самовизначення» від 27 травня 1990 р., на якому були присутні понад 70 тисяч осіб.

У №№ 7-8 за вересень висвітлено хід обласних зборів УРП, які проходили 2 вересня у Тернополі в драмтеатрі, і «Напрявні політичної діяльності УРП та вдосконалення структур до 1 січня 1991 року», а також – подано «Резолюцію мітингу Тернопільської обласної організації УРП» від 2 вересня, «Декларацію обласної УРП про ставлення до Компартії України» та «Звернення Львівської обласної організації УРП до громадян України неукраїнської національності», де зазначено, що: «Україна є Батьківщиною для всіх її громадян-українців і неукраїнців»... Також надруковано: «Політичні засоби УПА» (виклад ідеї і програми УПА) від вересня 1943 р., продовжено «Хроніку подій» за липень та виклад «Процес проти Б. Сташинського...», широку «Біографію о. Августина Волошина» та вміщено кольоровий, високого художнього рівня колаж під титулом «Тернопіль наш» тощо.

У №№ 9-10 за жовтень подано «Заяву Народної Ради» (ухвала від 1.10.1990 р.), у статті «На майдані «Незалежності»» розкрито мету, вимоги, хід голодування українського студентства на майдані Жовтневої революції, який із того часу почали називати майданом «Незалежності». Це 17-добове голодування (тривало у жовтні) завершилося перемогою студентів, їхні вимоги були прийнято на сесії Верховної Ради України. У ґрунтовній статті «Потрібна своя дорога» народного депутата України Б. Маркова аналізуються програми М. Рижкова і С. Шаталіна про виведення економіки Союзу РСР із кризи, автор висновковує, що жодна із них неспроможні реалізувати таке завдання, тому для України потрібно мати власну програму переходу до ринкових відносин. На 4-й сторінці широко подано редактором (Я. Стоцьким) статтю «Необхідність закону» про зустріч народних депутатів України Л. Горохівського, В. Колінця та редактора газети «Тернистий шлях» із особовим складом УКДБ по Тернопільській області, яка відбулася 29 вересня у актовому залі приміщення

УКДБ в м. Тернополі, по вул. Клінічній. Зустріч проходила на векторі: запитань-відповідей, розлогих толерантних двосторонніх пояснень, які стосувалися як минулого спецслужби, так і актуальних запитань законності та державотворення, деполітизації КДБ, тобто про те, що, як опозиційним силам, так і КДБ, потрібен новий закон про державну безпеку тощо. Також надруковано статті-дослідження: «Метаморфози конспіраторів» А. Щербатюка та «Куди веде перебудова» Ю. Поліщука. Почато друкування короткого історичного огляду «Українська Повстанська Армія» професора Володимира Косика із Англії. Продовжено друк викладу «Процесу проти Б Сташинського...», «Хроніку подій» за червень-липень та «Мартиролог» загиблих від рук НКВС патріотів с. Конюхи у 1939–1955 рр. у боях із військами НКВС, замордованих у бережанській тюрмі, розстріляних вдома під час облав.

У №11 подано різні звернення, зокрема «Звернення УРП до народних депутатів України», виступ Л. Лук'яненка на Других Всеукраїнських зборах Народного Руху, які проходили у Києві 25-28 жовтня – «Наші змагання», Виступ Я. Ворончака на могилі воїнів УПА в с. Глешава Тербовлянського району 14 жовтня – «Глешавецьке підпілля: історія боротьби» продовжено «Хроніку подій» і завершено «Мартиролог» загиблих членів УПА с. Конюхи.

У №12 надруковано аналітично-програмну статтю Р. Ковалю (м. Київ) «УРП на новому етапі», статтю юриста Е. М. Довгала (м. Збараж) «Право в безправ'ї» про необхідність деполітизації правоохоронних органів, продовження короткого історичного огляду «Українська Повстанська Армія» проф. В. Косика, «Хроніки подій» за вересень-жовтень та стенографічний виклад «Процесу проти Б. Сташинського...», який підготував Володимир Стахів (м. Мюнхен).

У №13 подано «Звернення» до голови ВР УРСР Л. Кравчука від народних депутатів – членів УРП і НРУ з вимогою створення тимчасової депутатської комісії із розслідування фактів зловживань з боку прокурора УРСР, народного депутата УРСР М. Потебенка, виступ народного депутата України Л. Горохівського на сесії ВР УРСР 14 листопада «Ні – свавілля!» про безпідставні репресії, арешт та ув'язнення теоретичного секретаря Тернопільської обласної організації УРП Ярослава Демидаса з вимогою його звільнення із київського слідчого ізолятора, «Бюлетень» юридичного відділу Секретаріату Народного Руху України по справі народного депутата С. Хмари, а також затриманих правоохоронними органами ще 5 осіб: М. Головача, Л. Березанського, О. Ковальчука, М. Ратушного і О. Ботовкіна, статтю юристів НРУ В. Ніказакова і Ю. Айвазяна «Мерзенна акція парламентського «більшинства»» – юридична оцінка подій, які відбулися з 6 на 7 листопада на

майдані Незалежності, продовження «Хроніки подій» за жовтень та стенографічного викладу «Процесу проти Б. Сташинського...».

Номер 14 вийшов під гаслом «Ні – комуністичній реакції!» із «Вимогою» до М. Потебенька і Л. Кравчука про усунення порушень закону щодо розбійницького нападу працівників правоохоронних органів Вінниччини 1 грудня на народного депутата України Олександра Гудиму, яку підписали народні депутати України – члени Народної Ради, а також подано у даному контексті статтю Л. Горохівського «Замах на демократизацію», статтю народного депутата України, члена УРП В. Колінця «Як діяти сьогодні», у якій зазначається, що для протистояння комуністичній пропаганді найефективнішим методом залишаються мітинги, особливо у східних областях України, надруковано численні звернення і резолюції щодо політичних репресій проти представників демократичних сил, продовжено «Хроніку подій» за жовтень та етнографічний виклад «Процесу проти Б. Сташинського...».

У №15 на усю першу шпальту надруковано аналітичну статтю секретаря УРП Романа Ковалю «Третя Рада УРП», у якій розкриваються певні внутрішні проблеми щодо тактики і стратегії як Проводу УРП, так і, загалом, УРП, її курсу для досягнення незалежності України. Також подано проект Постанови Верховної Ради УРСР «Про створення парламентської Комісії по розслідуванню діяльності Комуністичної партії та підпорядкованих їй організацій на всій території України за період з осені 1917 року», який підготував народний депутат УРСР Д. Чобіт. У статті секретаря УРП Василя Овсієнка «Базарська трагедія» під рубрикою «Наша історія» проведено порівняльний аналіз подій 1921 року, а саме Другого Зимового походу УПА під командуванням Юрка Тютюнника, який зазнав невдачі від червоної кавалерії Г. Котовського і понад чотириста українських вояків було розстріляно 21 листопада у містечку Базар та яка доля і ставлення до могил загиблих від комуністичного режиму наприкінці 1990 р. Подано невеликі статті-замітки членів УРП із районів Тернопільщини. Продовжено «Хроніку подій» за листопад та закінчено текст етнографічного викладу «Процес проти Б. Сташинського – вбивці Л. Ребета і С. Бандери».

У завершальних спарених 16-17 номерах газети за грудень 1990 р. надруковано статтю «Жити, щоб боротися» із викладом короткої біографії Степана Бандери, присвячену 85-й річниці з дня його народження. На усю другу сторінку подано добірку матеріалів членів Тернопільської обласної організації УРП М. Сташка та І. Полевого, які перебували у відрядженні в Донецькій області, під назвою «Донеччина: «Україну – на-гора!» про патріотично-демократичні настрої жителів цієї області, зокрема про їхню

негацію до т. зв. союзного договору тощо. Продовжено друкування короткого історичного огляду «Українська Повстанська Армія» В. Косика. А також вміщено статті: Д. Чобота «Імперська відвертість», Р. Ковалю «Подавляющая нация», священника УГКЦ Віталія Дудкевича «Чия Заздрість» та ін.

Окрім того, додатком до цього грудневого випуску «Тернистого шляху» була кольорова книжечка «Колядки» формату А5, обсягом 16 сторінок, підготовлена і художньо оформлена редактором газети. Загалом, у кожному номері були статті та замітки місцевих авторів-дописувачів про актуальні події у області та політичні заяви, резолюції, звернення, телеграми тощо УГС – УРП.

Отож, такий огляд усіх номерів газети «Тернистий шлях» за 1990 рік, їхніх основних матеріалів, дає розуміння, наскільки вони були важливими в агітаційно-пропагандистській роботі УГС, а згодом – УРП щодо пробудження українського суспільства до боротьби за реальні права і свободи, за звільнення України від комуністично-радянського ярма, за незалежність нашої країни. Статті газети висвітлювали правдиву історію українських визвольних змагань як минулого, так і сучасного, були своєрідним дороговказом до дій, а біографії видатних постатей-борців із українського минулого служили не тільки пізнанням їхньої боротьби за волю України, а були прикладом для наслідування, надихаючим імпульсом для повалення компартійного режиму, про що свідчить щомісячна «Хроніка подій». Газета також широко висвітлювала усі вектори діяльності і УГС і УРП як на обласному рівні, так і на всеукраїнському, роль народних депутатів України і місцевих Рад від УГС – УРП в їхньому опозиційному протистоянні комуністичному режимові, його поваленні та утвердженні суверенної України, що у 1990 році було доволі складно, бо тоталітарний режим ще не відмовився від репресій проти борців за волю України, використовуючи адміністративні покарання і кримінальні переслідування. Та це уже не зупиняло всенародних змагань за відокремлення України від СРСР. Подібна тематика газетних шпальт «Тернистого шляху» продовжилася й у 1991 р.

Слід зазначити, що цим національно-визвольним змаганням сприяла й горбачовська перебудова, гласність, спроба демократизації суспільно-політичного життя, послаблення та ліквідація цензури, що відкрили замовчувані, заборонені чи сфальсифіковані сторінки подій у багатомісячній історії України та сприяли несправедливо забутих, репресованих більшовицько-комуністичним тоталітарним режимом імен багатьох українських політичних, військових, релігійних громадських діячів та митців української культури і їхньої творчості. Отож, на шпальтах газети відкривалася правда про національно-визвольну боротьбу українського народу, Голодомор 1932–1933 рр., колективізацію, масові репресії більшовицького режиму. Також

у статтях, замітках «Хроніки подій» висвітлювалися не такі й уже прості процеси виходу із підпілля і відродження УГКЦ та відновлення УАПЦ і їхньої легальної діяльності.

Ширше підсумовуючи, з одного боку, вплив на суспільну свідомість ідеї національного відродження України мали численні різнопланові мітинги і виступи на них членів УГС, УРП, НРУ, незалежних студентських спілок, «Меморіалу», «Зеленого світу» ДемПУ, підпільного духовенства УГКЦ із закликами до боротьби за свободу слова, свободу релігій і, зрештою, за незалежність України, а з іншого – статті видань, як органів цих політичних і громадських інституцій, в т. ч. газети «Тернистий шлях», редактором і співзасновником якої я мав честь бути у ті буремні роки.

Стоцький Ярослав. Роль газети «Тернистий шлях» у національному відродженні України (1990-1991 рр.): спогади її першого редактора. У статті висвітлюється процес утворення Української Гельсинської Спілки в Тернопільській області наприкінці 1988 – на початку 1989 років та її трансформацію у травні 1989 р. в Тернопільську обласну організацію Української Республіканської партії, очевидцем якого був автор.

Водночас, спираючись на свої спогади, автор розкриває, як за дорученням голови цієї філії УГС Левка Горохівського створив газету філії «Тернистий шлях», так-би мовити, із чистого аркуша, а саме: придумав назву газети, розробив технічне і художнє оформлення газети для підготовки оригінал-макету із відповідною версткою сторінок газети. Спільно із Л. Горохівським та членами редколегії було підібрано склад редакційної групи – набирачів тексту на канцелярсько-друкарській машинці та коректорів, організовано збір необхідних статей та заміток як місцевих авторів, так і закордонних, придумав основні рубрики для газетних шпальт. Отож, будучи першим редактором газети із другої половини 1989 року до кінця 1991 року, фактично перших її 8-сторінкових шести підпільних номерів (друкувалися у підпільній друкарні в м. Рига), не тільки редагував тексти статей для газети, але й здійснював її оформлення, верстку, написання статей.

У цих спогадах автор акцентує увагу на 1990-у році як найскладнішому: перший номер «Тернистого шляху» вийшов 1 січня 1990 року як орган Тернопільської філії УГС, а із № 5 – орган Тернопільської обласної організації УРП. Влітку того ж року газета була офіційно зареєстрована, тож, починаючи із №№ 7-8, виходила легально в Тернопільській обласній друкарні.

Автор розкриває тематику усіх номерів газети за 1990 рік. Враховуючи зміст газети та її наклад, слід вважати, що газета «Тернистий шлях» відіграла важливу роль у пробудженні національної свідомості українського суспільства у боротьбі за незалежність України.

Ключові слова: газета «Тернистий шлях», Українська Гельсинська Спілка, статті, редагування, сторінки, автор.

Yaroslav Stotskiy. Role of newspaper “Ternystyi Shlyakh” in the national revival of Ukraine (1990-1991): Memories of its first editor. The article highlights the process of formation of the Ukrainian Helsinki Union in Ternopil region in late 1988 - early 1989 and its transformation

in May 1989 into the Ternopil regional organization of the Ukrainian Republican Party, which was witnessed by the author.

At the same time, based on his memoirs, the author reveals how on the errand of the head of this branch of UHS Levko Gorokhivsky created a branch of the newspaper “Ternystyi Shlyakh”, namely, from the blank sheet: invented the title of the newspaper, developed technical and artistic design for preparation of the original layout with the appropriate layout of the newspaper. Together with L. Gorokhivsky and members of the editorial board, the panel of the editorial team was selected - typewriters and proofreaders, collected the necessary articles and notes of both local and foreign authors, came up with the main sections for newspaper columns. So, being the first editor of the newspaper from the second half of 1989 to the end of 1991, in fact its first 8 8-page underground issues (published in an underground printing house in Riga), he not only edited articles for the newspaper but also was responsible for its design, layout, writing articles.

In these memoirs, the author of this article focuses on 1990 as the most difficult year: the first issue of “Ternystyi Shlyakh” was published on January 1, 1990 as a body of the Ternopil branch of UHS, and from №5 - the body of the Ternopil regional organization URP. In the summer of the same year, the newspaper was officially registered, so starting from issues 7-8, it was published legally in the Ternopil Regional Printing House.

The author reveals the subject of all issues of the newspaper for the year of 1990. Taking into account the content of the newspaper and its circulation, it should be considered that the newspaper “Ternystyi Shlyakh” played an important role in awakening of the national consciousness of Ukrainian society in the struggle for independence of Ukraine.

Key words: newspaper “Ternystyi Shlyakh”, Ukrainian Helsinki Union, articles, editing, pages, author.

Володимир Студінський

доктор історичних наук, кандидат економічних наук, викладач Малинського фахового коледжу (Малин, Житомирська обл.)

ПИТАННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В СПАДЩИНІ ВЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

Наприкінці 1980-х років, коли вже стало зрозуміло, що Радянський Союз наближається до свого історичного завершення, постало питання подальшої долі України. А саме виникало воно у площині того як далі вестиме себе Україна у пострадянському вимірі. Існувало чимало різних думок і варіантів такого розвитку, котрі загубилися згодом у царині часу. Проте цікавими є думки, які у цей період висловив Вячеслав Чорновіл.

Так, у жовтні 1990 р., у своєму інтерв'ю московському виданню «Точка зрения» В. Чорновіл зазначав, що Україна повинна існувати як сильна суверенна держава у співдружності інших суверенних держав Європи і Азії. «Ми переходимо до ринку, – говорив В. Чорновіл, – а він не має кордонів, до яких ми звикли, – з колючим дротом і чуйним прикордонником. Існують зв'язки економічно корисні, а вигідні із спорідненої ідеології – відмирають. Чому я мушу (і кому?) везти товар на Кубу, якщо мені його вигідніше продати його у Туреччині чи Литві? Одним словом, ми хочемо бачити Україну (і росію, і Молдову, і Татарію, й інші республіки це вигідно всім нам) самостійною демократичною державою, відкритою як на Захід, такі на Схід»¹.

Така теза, висловлена Вячеславом Чорноволом ще у період існування СРСР, свідчила про єдиний варіант подальшого розвитку в системі рівноправних суверенних стосунків між країнами пострадянського простору, а також всього світу. Головними вимогами співпраці між цими державами повинні були бути не ідеологічні, а економічні взаємовигідні стосунки.

Подібну точку зору В. Чорновіл висловив і у своєму інтерв'ю газеті «Твой Мариуполь» вже у вересні 1998 р. Мова йшла насамперед про економічні стосунки з росією та її впливу на Схід України. В цьому контексті Вячеслав Максимович зазначав: «Я за те, щоб були нормальні відносини з росією. І економічні теж. А подібні прив'язки до економіки росії потрібно зменшувати. В деяких країнах навіть законодавчо передбачено обмеження подібних прив'язок, щоб не потрапити в економічну залежність від іншої країни. Проте, це зовсім не означає, що ми повинні ізолюватися від росії.

¹ Чорновіл В. Тривожний вересень. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 149.*

Навпаки, співпраця повинна бути активною, але збалансованою»². У контексті нинішнього часу така оцінка перспектив розвитку стосунків із північно-східним сусідом звучала достатньо толерантно і виважено. В подальшому чітко проявилися тенденції економічної і політичної російської експансії щодо України.

Оцінка стосунків із СНД, В. Чорноволом і Народним Рухом України, оцінювалася не просто як деструктивні, а такі, що шкодять Україні і вимагають перегляду та демонтажу. Тут варто згадати слова Вячеслава Максимовича, сказані у березні 1992 р., щодо цього: «Усе-таки СНД – це приречена форма. Адже спочатку воно окреслювалося як спілка сусідів, слов'янських держав, які, узгоджуючи кроки, збираються інтегруватися в Європу. Нам треба йти в Європу, а не створювати в її якійсь хай хисткій формі, але противагу»³. У цьому сенсі чітко визначено, що майбутнє України саме в Європі, а не у незрозумілому Союзі Незалежних Держав, яке виступає як протиставлення об'єднаній Європі.

Тут також можна погодитися із думкою відомого українського вченого-історика В. Ф. Деревінського, який у своїх дослідженнях зазначав, що В. Чорновіл виступив проти створення СНД, тому що ця організація перешкоджала б рухові України до загальноєвропейських структур. Перебування України в СНД, тобто у структурі, що створювалася російською владою з метою збереження впливу в колишніх радянських республіках, а на перспективу і можливості реанімації СРСР, на його думку, становило загрозу Українській державі. Україна мала убезпечити себе від російської влади, яка перебувала в полоні імперських ідей щодо України, інтеграцією з європейськими країнами⁴. Україна, на думку В. Чорновола, насамперед є європейською державою і її поступ знаходиться в об'єднаній Європі. Так, у січні 1995 р. В. Чорновіл зазначав: «Якщо ж вести мову про інтеграцію, то ми вважаємо, що вона має розвиватися насамперед у європейському напрямку... Ми вважаємо себе передусім європейською державою, адже навіть географічно, як було визначено ще у XIX столітті, центр Європи міститься в Закарпатті. Отже, усілякі роздуми про «евразійское пространство», «евразійский союз» не викликають у нас ніяких позитивних емоцій»⁵.

² Студинский В. Вячеслав Чорновил: Мариуполь имеет большие перспективы. Твой Мариуполь. 1998. № 19. 17-23 сентября. С.3.

³ Чорновіл В. СНД приречене. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. С. 656.*

⁴ Деревінський В.Ф. Зовнішньополітичні пріоритети В. Чорновола. URL: [file:///C:/Users/user/Desktop/Zovnishnopolitychni_prioryety_V_Chornovola%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Desktop/Zovnishnopolitychni_prioryety_V_Chornovola%20(1).pdf)

⁵ Чорновіл В. Майбутнє України – тільки в об'єднаній Європі. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2012. Т. 8. С. 559.*

Не зважаючи на те, що на початку 1990-х Вячеслав Чорновіл, як і більшість української спільноти, вважав, що Україна повинна бути нейтральною державою, розглядав у подальшому європейську інтеграцію України у контексті співпраці з НАТО. А також перетворення цієї організації в систему безпеки цілої Європи. Так, у червні 1995 р. він зазначив: «У ці дні нам особливо важлива підтримка демократичної Європи, яка цим підтримає саму себе. Нам потрібна не реінтеграція в Російську імперію, яку нам нав'язують зі Сходу, а інтеграція в Європу, в повноцінні члени європейського співтовариства. З цього огляду ми вітали б перетворення НАТО на систему колективної безпеки цілої Європи і підтримуємо ідею поступового розширення НАТО»⁶.

В контексті сьогодення ці слова Вячеслава Чорновола звучать дуже актуально. Здається, що вони сказані у контексті нинішньої російсько-української війни. Без європейського співтовариства і НАТО Україні практично неможливо відстояти свою державність і незалежність. Разом з тим, боротьба України з російською військовою агресією є боротьбою за збереження єдиної Європи. Розширення НАТО вже стало доконаним фактом, і на сьогодні членами цієї організації є понад три десятки держав, а спільний кордон країн-членів НАТО із РФ становить близько 2600 км. Україна теж подала заявку на вступ до ЄС і НАТО. Під російським тиском процес євроінтеграції України тільки посилюється і стає невідворотним. Зокрема, у статті 85 п.5 зазначено: «Визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору»⁷.

В умовах повномасштабної війни, яку розв'язала росія проти України набуває особливої актуальності ідея спадщина Вячеслава Чорновола, зокрема в частині європейської та євроатлантичної інтеграції України. Тут постають питання як економічної і політичної спільної політики, так і воєнної співпраці. В останньому аспекті очевидним стає правильність вибору України щодо вступу в НАТО. З одного боку це посилює обороноздатність власне самої України, а з іншого боку убезпечує Європу від агресивної політики РФ. Створення єдиного європейського простору в багатоаспектному вимірі дає можливість створити потужний комплекс економічної політичної та воєнної безпеки. Україна в такому вимірі гратиме особливу стратегічну роль. Проте і Європі, і Україні потрібно ще усвідомити особливість сучасних інтеграційних

⁶ Чорновіл В. Орієнтація – на Європу. *Чорновіл В. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2012. Т. 8. С. 698.*

⁷ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

процесів, зокрема в контексті російсько-української війни. Ідейними засадами такого осмислення повинні бути погляди щодо демонтажу сучасної Російської Федерації як імперської державної структури, що загрожує всьому світові.

Студінський Володимир. Питання євроінтеграції України в ідеологічній спадщині Вячеслава Чорновола. У статті розглянуті погляди В. Чорновола на перспективи інтеграції України у європейський простір. Також зроблена спроба розглянути ці погляди В.Чорновола в контексті сучасних світових подій.

Ключові слова: В.Чорновіл, Україна, інтеграція, європейське співтовариство.

Studinski Volodymyr. The question of European integration of Ukraine in the ideological legacy of Vyacheslav Chornovil. The article examines V. Chornovil's views on the prospects of Ukraine's integration into the European space. An attempt was also made to consider these views of V. Chornovil in the context of contemporary world events.

Key words: V. Chornovil, Ukraine, integration, European community.

Маріан Токар

доктор наук з державного управління, доцент, директор Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету (Ужгород)

САМВИДАВ І НЕФОРМАЛЬНА ПРЕСА ЗАКАРПАТТЯ НА ЗОРІ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Криза комуно-радянського політичного режиму наприкінці 1980-х рр. розпочала невідворотні процеси політизації української нації та постановки на порядок денний ключового завдання – відновлення Української державності. Хвиля лібералізації суспільно-політичних відносин, демократичні перетворення громадського життя активізували громадськість у всіх регіонах. Не стояли осторонь цих процесів і закарпатці, які масово об'єднувалися в громадські, як тоді називали – неформальні, організації.

Саме у цей час в Ужгороді відроджується просвітянський рух, який сприяв відновленню роботи товариства «Просвіта» в Ужгороді після піввікової вимушеної паузи. Свою діяльність організація розпочала у серпні 1989 р., пізніше організаційно оформившись під патронатом крайової організації Народного Руху України за перебудову. Однією із пріоритетних цілей просвітян стало поширення серед населення національно-патріотичних, історико-краєзнавчих, фольклорно-літературних матеріалів. Проте, на зламі 1980–1990-х років здійснювати видавничу діяльність було нелегкою справою. Адже, потужний друкарський комплекс перебував у державній власності і випускав друковану продукцію виключно державного замовлення. Більше того, цей процес був під посильним наглядом спецслужб і правоохоронних органів. Тому, просвітяни намагалися знайти найоптимальніший спосіб для продукування і поширення неформальних періодичних та інших матеріалів.

Саме завдяки ініціативи активу товариства в Ужгороді з'являються первістки неформальних періодичних видань новітнього часу – так названі «самвидави». Уже починаючи з 1990 р., вони спромоглися власними силами видати три номери газети «Просвіта». Вона виходила на восьми сторінках А4-го формату накладом 1500 примірників, а гаслом новинки став промовистий клич – «Народе мій, прокинься!»¹. На сторінках неформальної преси активісти

¹ Токар М. Первістки просвітянських видань. *Просвіта*. 2001. Серпень. № 1. С. 4.

могли ділитися сучасними проблемами, реагувати на ті чи інші національно-культурні й громадсько-політичні події. Але головним завданням, яке перед собою поставили члени редколегії, стало подолання інформаційної блокади з боку державних

структур через поширення матеріалів

про минуле і сучасне Закарпаття.

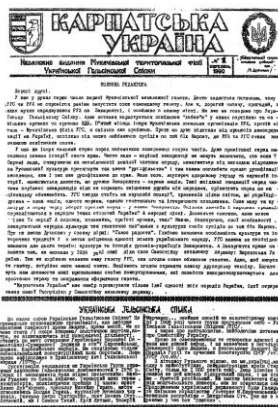
Редакція газети «Просвіта»

розташовувалася в Ужгороді, тоді на Московській набережній 18/1 у

приміщенні майстерні художника В. Тегзи, який до того ж виконував функції художнього редактора видання. Головним редактором просвітянської новинки був А. Федорішко, а відповідальним секретарем – М. Басараб². Оглядаючи перший номер новинки, кидається у вічі сміливість і прямота поглядів авторів поданих матеріалів. Крім передової статті головного редактора, який подав історію відродження товариства «Просвіта», тут подано текст гімну України «Ще не вмерла Україна!», передрук статті Августина Волошина про заснування і розвиток товариства «Просвіта» в 20-х рр ХХ ст., С. Вайди про синьо-жовтий прапор, інтерв'ю з відомим просвітянином О. Пайкошем та інше. Заслуговує на увагу й оголошення, вміщене на останній сторінці першого номера: «Якщо Ви хочете вступити в товариство «Просвіта», дізнатися про останні політичні новини, – приходьте на просвітянське Віче щочетверга о 18-й годині біля пам'ятного знака Т.Г. Шевченкові на площі Б. Хмельницького»³. Не менш цікавими були й наступні номери газети, які повідомляли про екологічні проблеми, висвітлювали громадсько-політичні події в Закарпатській області та за її межами. У другому і третьому номерах газети «Просвіта» вперше було видрукувано списки репресованих греко-католицьких священників Мукачівської єпархії, які підготував о. Сабов.

² Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття): монографія / Серія «Studia Regionalistica», № 1; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. С. 194.

³ Просимо на Віче. *Просвіта*. 1990. № 2. С. 6.

Популярністю користувалися й періодичне видання Мукачівської територіальної філії Української Гельсінської Спілки «Карпатська Україна», яке виготовлялося таким самим способом як і «Просвіта» й публікувало гострі й актуальні матеріали⁴. Видання неформальної періодики поширювалося серед однодумців і стало справжнім рупором народної волі, дієвим методом висловлювання прогресивної та альтернативної владі думки того часу.

Неабиякою заслугою активістів Ужгородського міського товариства «Просвіта» стало відновлення випуску щорічного журналу «Просвіта», який видавався у 1920–1930-ті рр. Перший річник «Календаря «Просвіти» побачив світ у 1991 р. Тоді це був чи не найперший екземпляр незалежного від партноменклатури видання журнального формату в регіоні⁵. У вступному слові його творці писали: «Ви тримаєте у руках Календар на 1991 р., виданий Ужгородським товариством «Просвіта». Нелегкий час до свого національного відродження довелося пройти нашому українському народу. На цьому шляху було більше тернів, ніж квітів, і хто знає, скільки ще доведеться подолати труднощів»⁶.

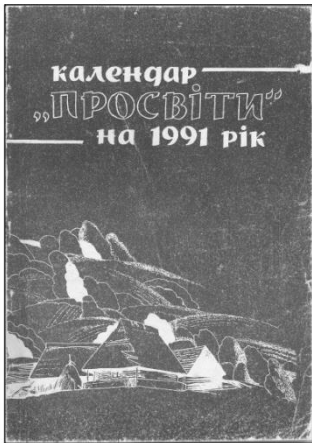
На шпальтах журналу було поміщено історичний та Церковний календар і додаток до нього. Особливої уваги заслуговує хроніка подій 1990 р., де детально, по датах розписано масові громадсько-політичні акції, які широкою хвилею прокотилися по всій території краю. Перегляд цих подій підтверджує факт того, що закарпатці не стояли осторонь тогочасних буремних змін, а спільно з українцями по той бік Карпат відстоювали національно-культурні й політичні права і свободи⁷.

⁴ Карпатська Україна: незалежне видання Мукачівської територіальної філії Української Гельсінської Спілки. 1990. Березень. № 1.

⁵ Токар М. П'ятнадцять років тому побачив світ відроджений Календар «Просвіти». *Трибуна*. 2005. 3 грудня. С. 12.

⁶ Календар «Просвіти» на 1991 рік. Ужгород. 1991. С. 3.

⁷ Календар «Просвіти» на 1991 рік. Ужгород. 1991. С. 5- 11, 25-29.

Багато уваги приділялося й духовному вихованню молоді, через повернення до церковних цінностей. У цьому номері, зокрема, вміщено історичний коментар о. Ю. Сабова про «Грецький (Східний) розкол у Церкві», а також подано короткий життєпис о. П. Ороса⁸. Авторами матеріалу «Відродження «Просвіти» М. Басарабом та А. Федорішком розкрито перші кроки поновленого просвітянського життя в Закарпатті⁹. Чи не вперше в крайовій періодиці було надруковано статтю Й. Баглая «Просвітянський театр на Закарпатті»¹⁰. Пізнавальний характер носили статті про Грушівську друкарню (автор О. Орос), походження етноніма «українець», історичні портрети Іоанікія Базиловича та Адольфа Добрянського¹¹. Гостро актуальними на той час видавалися статті В. Зілгалова про «Політичні екскурсії у вертикальному напрямку» та В. Зубача «Гра вивісок чи крок до народу?»¹².

«Календар «Просвіти» на 1991 рік» дійсно став справжнім маятником просвітянських видань. Наклад «Календаря» нараховував 1500 примірників. Художнє оформлення здійснив художник В. Вовчок. Готували Календар до друку Михайло Басараб та Андрій Федорішко і містив він 106 сторінок. Значну фінансову допомогу для випуску надав В. Вайнагій, один із не багатьох підприємців, які з самого початку перебували в лавах Народного Руху України та УГС. Однак цих коштів не вистачало. І тому, основна сума була надана благодійниками, перелік котрих було надруковано в «Календарі»¹³. Серед інших самвидавців просвітян слід назвати й збірник «Січові пісні» та «Збірник релігійних пісень», вперше опублікованих в новітній історії Закарпаття. Відстоюючи українську мову й національні цінності, просвітяни перевидали книжку «Полеміка з русофілами» та інші¹⁴. Просвітянські видання зробили суттєвий внесок у становлення нового мислення в українців краю у період національного відродження на початку 1990-х років. Таким чином, просвітяни провели важливу роботу в плані підготовки місцевих жителів до факту необхідності й доцільності функціонування у краї культурно-просвітницької організації «Просвіта» і розпочав реалізацію одного із традиційно пріоритетних напрямів її діяльності – видання національно-культурних

⁸ Там само. С. 12- 19, 40- 44.

⁹ Там само. С. 22- 23.

¹⁰ Там само. С. 78- 81.

¹¹ Там само. С. 44- 46.

¹² Там само. С. 60- 62, 63- 64.

¹³ Там само. С. 4, 107.

¹⁴ За рідне слово: Полеміка з русофілами (факсимільне видання 1937 р.). Ужгород, 1990. 104 с.; Січові пісні. Ужгород, 1990. 120 с.

матеріалів, почесне місце серед яких і сьогодні займає щорічний Календар «Просвіти».

Відродження і діяльність Ужгородського міського товариства «Просвіта» стали помітним явищем в тогочасному громадсько-політичному житті Закарпатської області. Просвітянських рух ставав дедалі масовішим, що вимагало більш чіткої структуризації громадської організації на регіональному рівні. Особливу роль у цьому процесі взяло на себе керівництво крайового Народного Руху України за перебудову. А самвидавна діяльність закарпатських просвітян якісно поповнила сторінки історії українського національно-визвольного руху на зорі Незалежності України.

Токар Маріан. Самвидав і неформальна преса Закарпаття на зорі Незалежності України. Матеріал розкриває зміст одного з пріоритетних напрямів діяльності відродженої «Просвіти» в Ужгороді на зламі 1980-х – 1990-х років – самвидаву просвітницької, національно-культурної літератури та неформальної преси. Подано інформацію про процес організації роботи, спосіб виготовлення, розповсюдження та значення самвидаву в часи боротьби за Незалежність України.

Ключові слова: самвидав, неформальна преса, просвітянський рух, Закарпаття.

Tokar Marian. «Samvydav» and the informal press of Zakarpattia at the dawn of Ukraine's Independence. The material reveals the content of one of the priority areas of activity of the revived organization «Prosvita» in Uzhhorod at the turn of the 1980's – 1990's – self-publishing (samvydav) of educational, national and cultural literature and informal press. Informed about the process of work organization, method of production, distribution and importance of self-publishing during the struggle for Independence of Ukraine.

Key words: samvydav (self-publishing), informal press, educational movement, Zakarpattia.

Любомира Федунішин

кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Буриштинський енергетичний фаховий коледж Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу» (Буриштин, Івано-Франківська обл.)

«ЮРИДИЧНА ЕПОПЕЯ» ВЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

В процесі розвитку руху Опору проти радянської тоталітарної системи та довготривалої боротьби за національну ідею з метою становлення незалежної Української держави важливе місце займав Вячеслав Максимович Чорновіл – «зеківський генерал», який у таборі і на засланні жив, поводився і діяв як чинний політик, аналізуючи соціально-політичні та суспільні аспекти у своїх рефлексіях.

Боровся за кожну життєву позицію, ставав на прох з адміністрацією, з судовою машиною, з владою та іншими чиновниками. Така «юридична епопея», як називав він її, – негайна письмова реакція на всі – великі й малі – неподобства: звернення до всіх можливих інстанцій, листи-відповіді на відповіді тощо. Розумів, що від цих епістолярних вправ небагато реальної користі, як і від адвокатів у конкретних судових справах, результат яких визначено наперед, та все одно потребував їх – потребував боротьби, нагромадження інформації, створення прецедентів тощо, хай це й завдавало зайвого клопоту рідним, а практичний результат найчастіше дорівнював нулеві. Виборював активну позицію, стратегію активного чину, не лінувався оскаржувати пропажу кожного листа на засланні. Як борець за світоглядом і вдачею очолював у таборі боротьбу за Василя Стуса, також аналізував умови, в які потрапили політв'язні¹.

Праці В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?» (1966 р.) та «Лихо з розуму» (1967 р.) – це офіційно послані заяви на захист заарештованої в 1965 р. й згодом засудженої української інтелігенції. Ці конкретно-обґрунтовані документи є доказом його правоти і незламності й висвітлюють цілу панораму життя та боротьби національно свідомих українців за незалежність України в другій половині ХХ ст. Програмним документом часів ув'язнення В. Чорновола була заява до Комітету прав людини ООН, до української і закордонної громадськості, до яких він звертався в липні 1971 р. за підтримкою в передчутті близького арешту та закликав не вірити брехливості та облудності радянської влади: «...каральні органи не

¹ Чорновіл В. *Твори*: у 10 т. / упоряд. Михайлини Коцюбинської, Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2005. Т. 4. Кн. 1. С. 42-43.

зупиняються ні перед чим, щоб пригасити зросло національну свідомість українського народу, ізолювати за дротами й ґратами людей, які насмілюються мати й відстоювати власні переконання, не тотожні з останніми офіційними директивами... На власному досвіді й досвіді інших репресованих за останні роки я добре впевнився, що таке наша “законність” і від чого залежить у нас не раз доля людини... Уважаю практикований у СРСР незаконний і негуманний метод вивезення політв’язнів із суверенних республік у Росію виявом національно-державної дискримінації, спрямованим як проти самих в’язнів, так і проти не винних перед законом їхніх родин»². При цьому посилався на ратифіковані урядом СРСР Загальну декларацію прав людини й Пакти про громадянські права, прийняті ООН, які гарантували кожній людині право вільно вибирати собі місце проживання незалежно від кордонів.

Вячеслав Максимович зібрав велику кількість матеріалу про ув’язнених, описав порушення законів у таборах і особливо на засланні. Він користувався великим авторитетом в усіх політв’язнів, був безкомпромісний у стосунках з табірною владою, на знак протесту оголошував безстрокову голодівку.

У 1975 р. Вячеслав Чорновіл і єврейський художник Борис Пенсон підготували документ самвидаву «Будні мордовських таборів» про переслідування в’язнів за національні, релігійні й політичні переконання, важкі умови табірної життя, знуцання адміністрації, заборони зустрічатися з родичами, нелюдський режим харчування та лікарської опіки в таборах. У документі є також інформація про самооборонні акції в’язнів – голодівки, петиції до властей, спільні листи в обороні жінок політв’язнів³. Ця книга свідчить про безмежну жорстокість тоталітарного режиму і мужність засуджених до позбавлення волі громадських діячів.

Борець у справі політв’язнів через рік після арешту (9 квітня 1981 р.) писав ґрунтовне звернення до міжнародних організацій – Комітету прав людини ООН, Міжнародної Амністії, Комітету за вільний світ, Гельсінських груп США й інших країн, виявляючи прогнилість радянської системи правосуддя. На запитання, чому взялися за такий «варварський спосіб масового придушення інакодумання», особливо в Україні, відповідав: «Пробудження українського народу – найбільшій бездержавній нації СРСР – панічно бояться, Україну як найбагатшу частину держави бояться втратити»⁴.

Вячеслав Чорновіл боровся за посильну роботу політзасланців, залежно від стану здоров’я, розуміючи, що його досвід виборювання прав та опору може знадобитися іншим: «...воюю не за особисте тільки. Зараз піде велика

² Чорновіл В. *Твори*: у 10 т. / упоряд. Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2007. Т. 5. С. 63-65.

³ Там само. С. 755.

⁴ Там само. С. 42.

група на заслання, треба примусити їх точно дотримуватися закону», – розмірковував у листі до дружини Атени Пашко 5 береня 1978 р.⁵. Закликав друзів й усіх політв'язнів у тій чи іншій формі підтримувати Українську Гельсінську групу (УГГ) як єдину живу дію і пряму спадкоємицю шістдесятництва. Він з розумінням ситуації доби свідомо діяв з історичних перспектив як чинний, а не тільки номінальний член УГГ – збирав матеріал для самвидаву, ділився досвідом виживання й оскарження, збирав інформацію, щоб пустити її у світ як свою єдину зброю з метою поставити перед владою питання про невідповідність режиму заслання і гарантій закону. «Зараз мені потрібно “пройти” зі своєю справою всі вищі інстанції, як юридичні, так і партійно-радянські... Спробую писати коротко й з тією юридичною епопеєю покінчити за кілька місяців... Першу скаргу – у Верховний суд або Прокуратуру РРФСР... згодом – до Голови Президії ВР СРСР», – зазначав 5 вересня 1982 р. у листі до дружини, з сумом наголошуючи, що скарги замість належних 3 днів тримають місяцями⁶. В іншому епістолярії до сестри Валентини 27 жовтня 1982 р. читаємо: «Отож звертатимуся я тільки в офіційні інстанції і слатиму свої петиції прямо їм, без жодних посередників. Це моє законне право, і я його збираюся максимально використати. Щоб краще підготуватися і розібратися в різних нюансах юриспруденції, занурився в юридичну літературу. Моя теперішня лектура, крім давно засвоєних кодексів – журнали “Социалистическая законность”, “Советская юстиция”, “Бюллетень Верх. Суда СССР” і такий же РРФСР та ін. Знаходжу багато цікавих моментів, що торкаються і моєї “справи”»⁷.

Вячеслав Чорновіл мав органічну потребу віддати ідеї, рухові Опору всього себе – не на словах, а на ділі. Несприйнятними для нього були радикалізм на показ, словесний патріотизм, залежний від ситуації, подвійність у людях та для тактичної вигоди подвійні стандарти. Власне, від тієї подвійної моралі він і постраждав наприкінці життя, отруєний зрадою і нерозумінням. У листі від 8–16 січня 1983 р. до сестри Валентини, дружини Атени, сина Тараса писав: «Немає в мене й тієї “принциповості” (її звать ще “хохляцькою затятістю”), коли власні амбіції, особиста неприязнь або третьорядні дрібниці зводяться в ранг принципів і навіть світоглядних розходжень – та й заварюється чергова ворохобня, якими переповнена наша історія. Бог з нею, з такою безплідною “твердістю”, задля справи, задля дійсного поступу можна промовчати, можна й на компроміс іти. Але при такій своїй “нетвердості” я

⁵ Чорновіл В. *Твори*: у 10 т. / упоряд. Михайлини Коцюбинської, Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2005. Т. 4. Кн. 1. С. 630.

⁶ Чорновіл В. *Твори*: у 10 т. / упоряд. Михайлини Коцюбинської, Валентини Чорновіл. К.: Смолоскип, 2005. Т. 4. Кн. 2. С. 225.

⁷ Там само. С. 254.

знаю, що є межа, яку я ніколи не переступлю, якби мене навіть шаткували на дрібні цурпалки»⁸.

Вячеслав Чорновіл ніколи не «торгував» Україною – ані в малому, ані у великому. Ні в кабінеті слідчого, ні в парламенті. Ні як член Гельсінської групи, ні як голова Руху й кандидат у президенти. Ніколи не належав до тих, кого Василь Стефаник називав «кар’єровичами» й «доробкевичами». Завжди для нього Україна була понад усе. У листі до рідних 11–12 серпня 1973 р., написаному в таборі невдовзі після прибуття в зону після слідства й суду, зауважував, що зілля, яке приніс на прощальне побачення син Тарас, «привіз із собою і сьогодні повішу над головою. Хай пахне Україною...»⁹.

Вячеслав Максимович переконливо свідчив та поширював інформацію про нелегкі будні репресованих, їхніх родин, друзів і однодумців у лещатах тоталітарного режиму. Висвітлював цькування – на роботі, у пресі, хвороби й труднощі з лікуванням, брак ліків; неможливість улаштуватися на роботу за фахом; тотальне стеження за кожним рухом і словом, підслуховування телефонних розмов, пропажу листів. Спонукав своїх близьких боротися проти «обезтелефонення» (серед засобів репресивної практики тоді широко застосовувалося відключення телефону на певний термін, а то й безстроково) – «...Я вже й у телеграмах пишу про телефонну мафію... це, може і дрібничка, але колоритний вид дискримінації. Прямий доказ підслуховування, бо інакше як можна виявити “зловживання?”»¹⁰

Головним сенсом життя В. Чорновола була безупинна національно-визвольна боротьба з нелюдською системою, а його діяльність в українському демократичному русі за свободу мала неоціненне значення в наближенні України до незалежності. Всі листи, підготовлені ним заяви, звернення та інші документи самвидаву визначають його “юридичну епопею”, яка, викриваючи злочини, висвітлювала порушення прав і давала поштовх закордонним діячам виступати на міжнародному рівні на захист людини в прогнилому радянському суспільстві.

⁸ Там само. С. 293.

⁹ Там само. С. 49.

¹⁰ Там само. С. 886.

Федунішин Любомира. «Юридична епопея» Вячеслава Чорновола. В статті проаналізовано постать В. Чорновола як борця з радянським репресивним режимом в політичному спектрі українського національно-демократичного руху. Розкрито життя та правозахисну діяльність в умовах арештів та ув'язнення. Проаналізовано листи, заяви, звернення та інші публіцистичні документи В. Чорновола про порушення прав людини в СРСР, насилля та репресії проти інакомислячих.

Ключові слова: Вячеслав Чорновіл, борець, тоталітарний режим, Українська державність.

Fedunyshyn Liubomyra. “Legal Epic” by Viacheslav Chornovil. The article analyzes the figure of V. Chornovil as a fighter against the Soviet repressive regime in the political spectrum of Ukrainian national-democratic movement. The life and human rights activities were discovered under conditions of arrest and imprisonment. The letters, statements, appeals and other journalistic documents of V. Chornovil about the violation of human rights in the USSR, violence and repression against dissenters were analysed.

Key words: Viacheslav Chornovil, fighter, totalitarian regime, Ukrainian statehood.

Андрій Ципуга

аспірант за спеціальністю «Історія та археологія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

СУДОВА РОЗПРАВА НАД ХУДОЖНИКОМ ОПАНАСОМ ЗАЛИВАХОЮ (1965–1966 РР.)

Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) – видатний український художник, який належав до покоління шістдесятників, а в 1960-х – 1970-х рр. був активним учасником національної течії дисидентського руху. Митець був уродженцем Харківщини, після Голодомору 1932–1933 рр. кілька десятиліть вимушено провів на території росії, був підданий зросійщенню. Проте наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. О. Заливаха свідомо віднайшов своє українське коріння, відкрив у собі українця, виявив значне зацікавлення національною культурою, мовою, історією. З 1961 р. художник проживав у м. Станіславі (з 1962 р. – Івано-Франківську), де активно долучився до українського дисидентського руху.

У серпні 1965 р. керівництво Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) вирішило реалізувати справу групової розробки «88», раніше відкрити проти учасників українського національного руху, які були вихідцями із шістдесятницького середовища¹. Розпочалися затримання дисидентської інтелігенції у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі, які увійшли в історію як перша хвиля арештів. Загалом репресіям наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. було піддано більше 25 осіб².

Зранку 28 серпня слідчі КДБ здійснили синхронні обшуки на квартирах івано-франківських художників О. Заливахи та В. Турецького³. У результаті обшуку в О. Заливахи було вилучено дві фотоплівки з «Інформаційними бюлетенями ЗП УГВР», 11 бобін із записами віршів поетів-шістдесятників і пісень, а також особисті записники та листи митця⁴. Того ж таки 28 серпня 1965 р. проти О. Заливахи було відкрито кримінальну справу за ознаками ст. 62, ч. I Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»).

¹Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. С. 62.

²Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 59-62.

³Електронний архів українського визвольного руху (далі – ЕАУВР). Протокол обшуку в художника Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29535>; ЕАУВР. Протокол обшуку у скульптора Василя Турецького від 28 серпня 1965 р. арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29567>.

⁴ЕАУВР. Протокол обшуку в художника Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. арк. 1-4. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29535>.

У перші дні слідства кагебістам вдалося протягом нетривалого часу шляхом масованого психологічного тиску і шантажу зламати іншого затриманого художника В. Турецького, пообіцявши йому звільнення в обмін на компрометуючі покази на О. Заливаху⁵.

Ключовими епізодами слідства у справі О. Заливахи, які лягли в основу обвинувачення, було розповсюдження ним виданих за кордоном «Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР» та книги І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР», а також окремих самвидавних статей; запис на магнітофон, поширення віршів поетів-шістдесятників і українських національних пісень; виготовлення фанерної таблички із зображенням тризуба, а також написання художником самвидавного документа на захист української мови «Як розмовляють у Києві» (його текст було вилучено на квартирі О. Заливахи)⁶. Слідство тривало близько півроку – з 28 серпня 1965 р. до 19 лютого 1966 р. – і за цей час працівники КДБ 4 рази зверталися до прокуратури із проханням продовжити термін утримання художника під вартою⁷.

Поведінка О. Заливахи під час допитів була досить сміливою: він часто принципово відмовлявся відповідати на запитання слідчих КДБ Баранова та Шеко, намагався не давати покази про своїх знайомих, друзів та колег. Зрештою, 31 серпня слідчий Баранов видав постанову про арешт О. Заливахи, а 6 вересня художнику оголосили офіційне обвинувачення за ст. 62, ч. I КК УРСР⁸.

У середині січня 1966 р. криміналістична експертиза, проведена Одеською лабораторією, підтвердила авторство О. Заливахи щодо тексту документа «Як розмовляють у Києві», а також напису на дощечці з тризубом⁹. Щоправда, художник і раніше під час розмов зі слідчими цього не заперечував. Допит 27 січня був проведений слідчим П. Барановим спільно із заступником прокурора області Чумаком. Під їх спільним тиском О. Заливаха змушений був підтвердити факт передачі своєму знайомому Б. Шляхтичу бобін із магнітофонними записами «націоналістичних» віршів та пісень¹⁰.

⁵Галузевий державний архів Служби безпеки Україн (далі – ГДА СБУ). ф. 16. оп. 3. спр. 944. арк. 9.

⁶ЕАУВР. Рукописні матеріали («Як розмовляють в Києві», народна пісня про руйнування січі, ескізи портретів українських історичних діячів відібрані в Опанаса Заливахи для судової експертизи. арк. 1-2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29577>.

⁷ЕАУВР. Постанова про продовження терміну слідства і тримання обвинуваченого під вартою від 15 лютого 1966 р. арк. 1-2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29588>.

⁸ЕАУВР. Постанова про притягнення художника Опанаса Заливахи як обвинуваченого за «ворожі націоналістичні погляди» і розповсюдження літератури націоналістичного змісту серед знайомих від 6 вересня 1965 р. Арк. 1-2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29539>.

⁹ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 17 січня 1966 р. арк. 1-2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29561>.

¹⁰ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 27 січня 1966 р. арк. 1-2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29562>.

Нарешті, 28 січня О. Заливасі було оголошено про завершення попереднього слідства та надано матеріали справи для ознайомлення. На підсумковому допиті художник визнав себе винним частково. Він змушений був погодитися із обвинуваченнями у розмноженні й поширенні «Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР», розповсюдженні самвидавних статей, магнітофонних записів пісень та віршів, а також виготовленні «націоналістичного знаку» тризуба. Водночас О. Заливаха заперечив факти поширення серед свого найближчого оточення «антирадянських вигадок» та позитивних оцінок діяльності збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА)¹¹.

Після декількох додаткових допитів 19 лютого О. Заливасі було оголошено обвинувальний висновок. У цьому документі на підставі ключових епізодів слідства художника було звинувачено в тому, що «...на протязі 1965 року під впливом раніше прочитаної націоналістичної літератури з метою підризу і ослаблення радянської влади систематично зберігав, розмножував та розповсюджував серед свого оточення літературу антирадянського змісту, в якій викладені програмні матеріали українських буржуазних націоналістів по боротьбі проти радянської влади на Україні, реставрації капіталізму і утворення держави буржуазного типу та наклепницькі вигадки на політику КПРС і радянського уряду, які порочать радянський державний і суспільний устрій»¹². Справу відправили на розгляд Івано-Франківського обласного суду.

Судовий процес над О. Заливахою відбувся у Івано-Франківську в закритому режимі протягом 21–23 березня 1966 р.¹³. Підсудний вже на початку засідання визнав себе винним частково, не заперечуючи наведених слідством фактів. Проте спростовував наявність у своїх діях т. зв. «злочинного умислу»¹⁴. Під час своєї промови на суді художник пояснював факти поширення ним самвидавної літератури своїм щирим інтересом до української культури та історії, намаганням долучитися до національного культурного простору після десятиліть перебування на території росії¹⁵.

Серед іншого на суді О. Заливаха наголошував на тому, що його сім'я змушена була виїхати з України в 1934 р. через масовий голод, говорив про своє зацікавлення творчістю українських митців періоду «розстріляного

¹¹ЕАУВР. Протокол про оголошення обвинуваченому художнику Опанасу Заливасі про закінчення попереднього слідства від 28 січня 1966 р. арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29580>; ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 27 січня 1966 р. арк. 1-5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29564>.

¹²ЕАУВР. Обвинувальний висновок по кримінальній справі по обвинуваченню Опанаса Заливахи за антирадянську діяльність від 19 лютого 1966 р. Арк. 7-8. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29589>.

¹³ЕАУВР. Протокол закритого Судового засідання Верховного суду УРСР від 21-23 березня 1966 р. арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29591>.

¹⁴Там само. арк. 3.

¹⁵Там само. арк. 4-5.

відродження», зокрема художника Михайла Бойчука та драматурга Миколи Куліша. Пригадував пошуки інформації про сталінські репресії проти діячів української культури в 1930-х рр., а також наводив приклади власної протидії засиллю російської мови в Україні: «Коли я розшукував Мовчана в готелі «Київ», я зайшов і запитав у адміністратора. Остання відповіла мені на російській мові. Я їй зауважив, що треба відповідати на українській мові, а вона відповіла, що бендерівського язика не бажає знати...». Художник стверджував, що зовсім не був знайомий з інформацією про оунівський підпільний рух, проте «розпитував [у друзів], що то було таке», мав записи українських національних пісень (зокрема, стрілецької пісні «Червона калина»)¹⁶. Зрозуміло, що в очах радянського правосуддя такі аргументи були тільки обставинами, які обтяжують покарання.

Протягом двох днів – 21 і 22 березня відбувалися допити свідків, з-поміж яких найбільше інформації про «антирадянську діяльність» О. Заливахи суду надали колеги художника В. Турецький¹⁷ та М. Фіголь¹⁸. Вони стверджували під час засідання, що художник неодноразово говорив про утиски українського народу зі сторони росіян, не сприймав російську мову в побуті, заявляв про зросійщення в УРСР всіх ключових сфер суспільного життя. Колеги відзначали здібність, старанність і талановитість О. Заливахи у професійній сфері, його щире зацікавлення українським мистецтвом, намагання бути художником-новатором. Водночас наголошували на його недисциплінованості та певній відірваності від колективу.

Під час останнього слова О. Заливаха говорив про відсутність будь-якого «злочинного умислу» в своїх діях: «В мене не було такої думки, щоб зробити злочин, і не було в мене такої думки, щоб товаришам зробити погано»¹⁹. Тим не менше, судова колегія розцінила ці слова та загалом поведінку художника під час слідства і процесу як намагання ухилитися від відповідальності, й у вирок повністю підтримала позицію прокурора. Усі епізоди слідства було трактовано як повністю доведені, а О. Заливаху – засуджено до 5 років позбавлення волі у виправних колоніях суворого режиму²⁰.

Наприкінці березня 1966 р. художник написав дві касаційні скарги на рішення суду з проханням «проявити акт гуманності» та зменшити міру

¹⁶Там само. арк. 5-20.

¹⁷Там само. арк. 21-30.

¹⁸Там само. арк. 31-34.

¹⁹Там само. арк. 60-61.

²⁰ЕАУВР. Вирок Верховного суду УРСР у справі художника Опанаса Заливахи від 23 березня 1966 р. арк. 1-6. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29592>; ГДА СБУ. ф. 16. оп. 5а. спр. 952. арк. 180.

покарання²¹. На захист О. Заливахи виступили також десятеро членів Спілки художників України, серед яких А. Горська, В. Зарецький, Г. Якутович, І.-В. Задорожний, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Кушнір та ін. 20 квітня вони звернулися з клопотанням до Верховного Суду УРСР із проханням переглянути справу та зберегти безсумнівний таланти ув'язненого художника²². Проте судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка вже наступного дня розглядала касаційну скаргу О. Заливахи, не знайшла підстав для пом'якшення вироку²³. За декілька місяців івано-франківський художник опинився в мордовських виправно-трудових колоніях, де повністю відбув встановлений термін покарання²⁴.

Таким чином, основними причинами арешту івано-франківського художника О. Заливахи наприкінці серпня 1965 р. стали його світоглядна позиція, пов'язана із зацікавленням і популяризацією української мови, культури та історії, а також входження до кола митців-шістдесятників, активне поширення самвидавної літератури. Серед обвинувачень, які були висунуті заарештованому, варто виділити поширення виданої за кордоном літератури діаспорного походження, самвидавних статей, зберігання магнітофонних записів українських національних пісень та віршів поетів-шістдесятників, написання спрямованого проти зросійщення памфлету, а також виготовлення подарункової таблички із зображенням тризуба. Поведінка О. Заливахи під час слідства була досить сміливою й гідною. Зрештою, під час закритого судового процесу, який відбувся в Івано-Франківську 21–23 березня 1966 р., О. Заливаха змушений був частково визнати свою вину. Проте виступи художника в ході судових дебатів свідчать про те, що його погляди на національне питання залишилися незмінними; радянському режиму не вдалося домогтися «щирого покаяння» дисидента. За свою незламну поведінку О. Заливаха отримав від радянського правосуддя один із найбільш жорстких вироків періоду репресій середини 1960-х рр. – 5 років позбавлення волі – які повністю відбув у мордовських колоніях.

²¹ЕАУВР. Касаційна скарга засудженого Опанаса Заливахи до Верховного суду УРСР від 25 березня 1966 р. арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29595>; ЕАУВР. Касаційна скарга засудженого Опанаса Заливахи до Верховного суду УРСР від 31 березня 1966 р. арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29594>.

²²ЕАУВР. Клопотання до Верховного суду УРСР від членів Спілки художників України з проханням переглянути справу Опанаса Заливахи від 20 квітня 1966 р. арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29596>.

²³ЕАУВР. Ухвала Судової колегії Верховного суду щодо розгляду касаційних скарг Опанаса Заливахи від 21 квітня 1966 р. арк. 4. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29597>.

²⁴Паска Б. Дисидентська діяльність Опанаса Заливахи (1960–1970-ті рр.). *Галичина*. 2020. № 33. С. 152-155.

Ципуга Андрій. Судова розправа над художником Опанасом Заливахою (1965–1966 рр.). Метою статті є висвітлення процесу судової розправи над українським художником Опанасом Заливахою в 1965–1966 рр. в контексті хвилі репресій проти української інтелігенції. Автор приходять до висновку, що основними причинами арешту художника стали його світоглядна позиція, пов'язана із зацікавленням і популяризацією української мови, культури та історії, а також входження до кола митців-шістдесятників і активне поширення самвидавної літератури.

Ключові слова: Опанас Заливаха, український дисидентський рух, шістдесятники, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ).

Tsypuha Andriy. Trial of the artist Opanas Zalyvakha (1965–1966). The purpose of the article is to highlight the trial of the Ukrainian artist Opanas Zalyvakha in 1965–1966 in the context of the wave of repression against the Ukrainian intelligentsia. The author comes to the conclusion that the main reasons for the arrest of the artist were his worldview, which was related to the interest and popularization of the Ukrainian language, culture and history, as well as his entry into the circle of sixties artists and the active distribution of self-published literature.

Keywords: Opanas Zalyvakha, Ukrainian dissident movement, the Sixtiers, Soviet regime, State Security Committee (KGB).

Людмила Чорна

кандидат історичних наук, завідувачка відділу наукових досліджень Шевченківського національного заповідника (Канів, Черкаської обл.)

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ І ТАРАСОВА ГОРА

Вячеслав Чорновіл належить до когорти тих шістдесятників, котрі не скорилися совітській системі, продовживши своє протистояння у політичній площині. Про своє покоління Чорновіл говорив, що воно викристалізувалося завдяки Шевченковому слову: *«Ми теж засвічувалися від Шевченка»*¹.

Про значення творчого та філософського спадку Тараса Шевченка у формуванні життєвої позиції шістдесятників часто згадується у їхніх мемуарах та спогадах. Шанувався «Кобзар» і у родині Чорноволів. Батько, Максим Йосипович, учитель української мови і літератури, організовував поїздки школярів до могили Тараса Шевченка. Світлина середини 1950-х рр. зафіксувала Вячеслава, його батька та учнів Вільхівецької школи на могилі поета. Пізніше видатний політик писав: *«Щасливий, що в дитинстві топтав ту ж землю, „яку сходив Тарас малими босими ногами“»*².

Розвінчання культу особи Сталіна дало надію на демократичні зміни в СРСР, а початок 1960-х рр. співпав із ювілеями Тараса Шевченка: сотими роковинами смерті (1961) та 150-річчям від дня народження (1964), які відзначалися у міжнародному масштабі відповідно до постанов Всесвітньої Ради Миру та ЮНЕСКО. В цей час збільшився потік шанувальників Тараса Шевченка до його могили. Увечері із Києва відпливав пароплав, який приходив рано-вранці до Канева. Інколи його повністю фрахтувала профспілка якогось вузу чи організації, щоб усім колективом прибути до Тарасової Гори.

Зародилася традиція приходити у Шевченківські березневі та травневі дні до пам'ятника Тарасу Шевченку у Києві, однак, уже у ювілейний 1964 рік про закінчення «хрущовської відлиги» сповістило розбиття вітражу «Шевченко. Мати» авторства Алли Горської та групи митців у вестибюлі червоного корпусу Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка. Прелюдією до цього були події літа 1963 р., коли членам Клубу творчої молоді влада чинила перепони в організації літературного вечора до 50-х роковин смерті Лесі Українки. Згодом виступаючі зазнали репресій³. Про звільнення з роботи та арешти тих, хто, особливо 22 травня, – дня, коли національний поет

¹ Чорновіл Вячеслав. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2014. Т.9. С. 127.

² Останнім шляхом Кобзаря / упоряд. М. Л. Новицький. Київ: «Український літопис», 1994. С. 153.

³ Жиленко І. «Номо feriens»: Спогади / передм. Михайлини Коцюбинської. Київ: Смолоскип, 2011. С. 172.

був перепохований на Чернечій горі, приходив до Шевченка, згадував і Вячеслав Чорновіл. Він вказував на лицемірство керівників радянської держави, коли партійні та урядові делегації помпезно покладали квіти до могили поета *«...але того, хто потрапляв на очі біля могили Тараса Шевченка з квітами від себе особисто, могли з роботи вигнати за націоналізм. І національна політика в нас була подвійна – на експорт і для внутрішнього вжитку»*⁴. Влада вбачала загрозу для себе у самоорганізації українців і намагалася придушувати усілякі її прояви.

На початку 1990-х років Вячеслав Чорновіл очолював Львівську обласну раду, яка у березні 1991 р., усвідомлюючи сакральне значення для українців могили поета, ухвалила провести в області 30 березня толоку *«... на відзначення 130-річчя з дня смерті та перезахоронення на Чернечій горі в Каневі Тараса Шевченка й виручені кошти надіслати на потреби розбудови Шевченківського заповідника»*⁵.

Травень 1991 р. ознаменувався, після десятиліть заборони, урочистим відзначенням повернення [перепоховання] Тараса Шевченка в Україну. Шанувальники Шевченка пройшли Останнім шляхом Кобзаря, яким у 1861 р. везли домовину з тілом поета із Петербургу до Канева. Похід завершився 22 травня на Тарасовій Горі протистоянням старої, віджилої совіцької системи і паростків української державності: могилу Шевченка окупували попи та семінаристи церкви московського патріархату, які правили з ранку до вечора, але на Тарасову Гору вже йшов нестримний потік людей із жовто-блакитними прапорами. Пізніше матеріали про цей похід увійшли до окремого видання, куди Вячеслав Чорновіл написав свої думки про Тараса Шевченка: *«Для України Шевченко – не просто великий Поет, великий Художник. Він – Месія, він – Пророк, він – людина, що втілила в собі цілу національно-демократичну революцію українського народу в ХІХ столітті...»*⁶.

Як державотворець, Вячеслав Чорновіл намагався підтримувати всі заходи, що сприяли збереженню української культури та історичних пам'яток. В архіві родини Чорноволів зберігся рукопис на бланку народного депутата України, датований 12 березнем 1992 р., де Вячеслав Чорновіл, водночас як гетьман Українського Козацтва, звертався до Канівської районної ради: *«Прошу прийняти і уважно вислухати науковців – членів Українського Козацтва, які виступили з ініціативою створення національного парку «Велика козацька Січ». У випадку реалізації цього*

⁴ Чорновіл Вячеслав. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2012. Т.8. С. 188.

⁵ Чорновіл Вячеслав. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2011. Т.7. С. 840.

⁶ Останнім шляхом Кобзаря. С. 153.

проєкту населені пункти, що потрапляють у межі заповідника, як і весь район, матимуть великі економічні і духовні вигоди. Якщо Ви підтримаєте цю перспективну ідею, я буду виходити до Уряду і Верховної Ради з клопотанням прийняти відповідні рішення і виділити необхідні кошти...»⁷. Вочевидь, мова йшла про територію, яку згадував Тарас Шевченко у поезії «Сон» (Гори мої високі): «І Трахтемиров геть горою / Нечепурні свої хатки / Розкидав з долею лихою, / Мов п'яний старець торбинки. / А он старе Монастирище, / Колись козацьке село, / Чи те воно тойді було?.. / Та все пішло ц[арям] на грище: / І Запорожжя, і село... / І монастир святий, скарбниця, — / Все, все несити рознесли!..»⁸.

Ще у 1986 р. Черкаський облвиконком ухвалив постанову «Про створення заповідної території „Трахтемирів“», яка була розширена у 1989 р., але потребувала ефективнішої, на вищому рівні, охорони пам'яток археології та культури. 1 липня 1994 р. вийшла постанова Кабінету міністрів України про заснування Державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів», названого на честь села Трахтемирів – колишньої козацької столиці Війська Запорозького⁹.

У незалежній Україні склалася традиція щорічно, 22 травня, символічно проходити Останнім шляхом Кобзаря у Каневі: від Успенського собору, де стояла домовина у 1861 р., на Чернечу Гору. 22 травня 1993 р. відзначилося приїздом до Канева Президента України Леоніда Кравчука. Тоді ж на Тарасову Гору піднявся і голова Народного Руху України Вячеслав Чорновіл, якого відразу оточив великий гурт людей. Їх цікавили болючі питання життя в Україні, адже економічний стан у державі весь час погіршувався. Запитували, що він зробив би, якби був при владі? Політик дав конкретну відповідь: необхідно зміцнити митницю (*проблема, яка і на початку ХХІ ст. не вирішена.* – Ч.Л.) та ввести гривню¹⁰.

У цей день на Тарасовій Горі Вячеслав Чорновіл побував у реконструйованому першому народному музеї Кобзаря «Тарасова світлиця», залишивши запис у Книзі вражень: «*Це – хата мого дитинства... Така самісінька була у моєї бабусі. У таких хатах виростала, боролася, страждала і відроджувалася Україна. Слава нашому народові, що витримав, що вистояв і що завжди буде!*»¹¹.

⁷Архів родини Чорноволів. м. Київ.

⁸Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2. С. 40

⁹Державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів». URL: <http://trakhtemyriv.org.ua/about/>

¹⁰Літопис Канівського Державного ордена Дружби народів музею-заповідника Т.Г. Шевченка.- початок 26.05.1988 – зак. 8.05.1995. 191 с. *Науковий архів ШНЗ*. ф.5. оп. 8, спр. 3. С. 126.

¹¹Книга вражень Шевченківського національного заповідника [Тарасова світлиця]. Поч. 03 серпня 1991. – зак. 31 липня 2003 р., 301 арк. *Фонди ШНЗ*. КН.-26007. А-251. арк.63.

На жаль, з плином часу, покоління шістдесятників відходить у вічність, а їх життя і боротьба стали коротким епізодом у підручнику з української історії. Деяким молодим людям важко відповісти, хто такий Вячеслав Чорновіл. Інша справа – у канівській громаді, адже ще у рік трагічної загибелі політика (1999 р.), завдяки членам канівського Руху, у сквері, біля Канівської гімназії імені Івана Франка, був встановлений пам'ятний знак із портретом державотворця, роками життя та цитатою із його вислову: *«Якщо не я, то хто ...»*. Олександр Скорина – колишній голова канівського Руху, підкреслює: коли стався розкол, вони не зрадили Вячеслава Чорновола, а відразу висловили йому свою підтримку. Нині у Каневі, у дні пам'яті Вячеслава Чорновола та державних свят, до меморіального знаку приходять представники місцевої влади та громадськості, школярі.

Збереженню історичної пам'яті сприяє перейменування вулиць іменами тих, хто в різні роки і століття відстоював українську ідентичність, боровся за державність України. 17 листопада 2015 р., на засіданні сесії канівської міської ради, прийнято рішення про перейменування вулиць у місті. Так на карті Канева з'явилася вулиця Вячеслава Чорновола (колишня Саммера). А 24 грудня 2017 р., у день 80-річчя від дня народження Героя України, на вулиці його імені, у людному місці, відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки із портретом Вячеслава Чорновола, коротким описом його заслуг перед Україною та уже згаданим записом у книзі вражень музею *«Тарасова світлиця»*.

2017 рік був оголошений роком Вячеслава Чорновола спочатку у двох областях: Львівській і Черкаській, а з 1 грудня 2017 року, відповідно до Указу Президента України, 80-річчя від дня народження Вячеслава Чорновола відзначали по всій Україні. 22 листопада 2017 р у музеї Тараса Шевченка Шевченківського національного заповідника автором даних тез, за допомогою родини Чорноволів, була організована документально-мистецька виставка *«Я вірю в силу духу українського народу»*. На багатолюдному відкритті та засіданні круглого столу були родичі Героя України, колишні соратники, директор садиби-музею Вячеслава Чорновола у с. Вільхівець, студенти та школярі.

Із початком повномасштабного вторгнення постійна експозиція музею Тараса Шевченка була знята задля збереження експонатів, але до могили поета йшли воїни ЗСУ, переселенці зі східних областей України, зрештою, приїздили мешканці з усієї України, які на Тарасовій Горі знаходили підтримку своїм життєвим силам. У важкий час для України голосно зазвучав, надихаючи на перемогу, заклик Тараса Шевченка: *«Борітеся –*

поборете!». Можна стверджувати, що збулися слова Вячеслава Чорновола: *«Це наш Мойсей – той пророк, який прочитав Божі скрижалі. Значення Шевченка для українського народу таке, що не можна порівняти з ним ні одного генія жодної іншої нації»*¹².

Потік відвідувачів до могили Тараса Шевченка спонукав до створення тимчасової експозиції, яка б висвітлювала його життя та творчість, історію могили. З липня 2022 р. проводяться екскурсії у колишньому виставковому залі підвальної частини музею, де нема загрози для відвідувачів під час повітряної тривоги. Важлива тема експозиції – шістдесятники і Тарасова Гора. На центральній стіні залу привертає увагу велична картина Веніаміна Кушніра «Апостол правди» (полотно, олія. 1970–1988 рр., 220 x 88 см), де зображена постать Тараса Шевченка, яка символічно поєднує минулу історію України із сучасністю. Також експонується малюнок Алли Горської «Жайворонок» (1963, папір, олівець 40,6 x 28,5 см) – незавершена афіша мандрівного міжвузівського хору, який у 1962–1963 рр. побував на Тарасовій горі.

Зафіксовано і приїзд Вячеслава Чорновола на Тарасову гору 22 травня 1993. На фото він із Михайлом Бойчишиним (1948 – ?), який був членом оргкомітету зі створення Народного руху України (НРУ), згодом – Головою його Секретаріату. Зник безвісти [загинув] в ніч із 15 на 16 січня 1994 р.

У грудні 2023 р., незважаючи на російсько-українську війну, до 85-річчя від дня народження Вячеслава Чорновола у вестибюлі музею Тараса Шевченка була створена документально-мистецька виставка *«Любити Україну понад усе...»*. Валентина Чорновіл надала документальні матеріали про подвижницьке життя і боротьбу її брата за державність України. Розповідь про Героя подавалась у контексті історії України другої половини ХХ ст. Відвідувачів вражала актуальність агітаційних матеріалів Народного Руху України, які ще на початку 1990-х рр. попереджали про можливість анексії Криму московщиною, застерігали про її загарбницькі, імперські плани. Виставку оглянули педагоги Канівщини, студенти коледжів, учні шкіл канівського громади. Оскільки експонати розташовувались у вестибюлі музею, то вони привертали увагу кожного відвідувача, що побував на Тарасовій Горі.

Нині у вестибюлі музею розгорнена документально-художня виставка *«Дорога до волі»*. Один із її розділів присвячений шістдесятникам. Центральним експонатом є портрет Вячеслава Чорновола «Вартовий (Пам'яті

¹² Чорновіл Вячеслав. Твори: у 10 т. / упоряд. Валентина Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2014. Т.9. С.125-126.

Вячеслава Чорновола)» роботи Валерія Франчука, наданий родиною Чорноволів. Митцю вдалося відобразити нестримну енергію Вячеслава, його готовність до боротьби за Батьківщину. Таким він залишиться в історії України: мужнім і безстрашним, самовідданим охоронцем її державності.

Чорна Людмила. Вячеслав Чорновіл і Тарасова Гора. У статті висвітлюється зв'язок видатного політика, державотворця Вячеслава Чорновола із Тарасовою горою, вшанування його пам'яті у Шевченківському національному заповіднику та канівській громаді.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Вячеслав Чорновіл, шістдесятники, Тарасова Гора, Тарасова світлиця, канівська громада, Канів

Chorna Ludmyla. Viacheslav Chornovil and Tarasova Hora. The article highlights the connection of the prominent politician, state builder Viacheslav Chornovil with Tarasova Hora, the commemoration of his memory in the Shevchenko National Reserve and the Kaniv community.

Key words: Taras Shevchenko, Viacheslav Chornovil, sixtiers, Tarasova Hora, Chamber of Taras, Kaniv community, Kaniv

Олена Шановська

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, історії та політології Національного університету «Одеська політехніка» (Одеса)

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ ПРО ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

В умовах повномасштабної російсько-української війни все більше актуалізується проблема національної безпеки, яка безпосередньо виборюється Збройними Силами України, діяльністю волонтерів і державницьки мислячими громадянами. Та не менш важливо пізнати й оцінити історико-теоретичні підходи до цієї вкрай актуальної теми, ідеї й ініціативи, запропоновані у працях і діях кращих представників українського народу в обороні незалежності країни, які накресливали шлях до виборення права на національне існування та власну державу.

Тому з плином часу стає дедалі зрозумілішим справжнє значення напучувань і пересторог, загальне усвідомлення проблем і складнощів розбудови української державності, осмислене поколінням шістдесятників, серед яких постать Вячеслава Чорновола належить до першого ряду борців за волю України, яка мислилася як захист безпеки України, збереження недоторканості кордонів 1991 року і територіальної цілісності. Саме В. Чорноволу належить пальма першості серед шістдесятників у наполегливому відстоюванні цих ідей як основоположних у контексті політики державотворення, яка не втратила своєї ваги зі зміною обставин прямування до генеральної мети українського народу. Тому-то з'ясування ролі В. Чорновола, який стояв біля керма політичних процесів в один із вирішальних періодів українського державотворення у ХХ ст. є повчальним у вітчизняній історії. Тим більше це має важливий сенс під час кардинального повороту історії, коли питання ефективного захисту держави від внутрішньої та зовнішньої загрози, підтримки ідентичності та національної самобутності набували принципової ваги у державній політиці з перших днів існування незалежної України. Саме В. Чорновіл як лідер Народного Руху України, депутат парламенту, незмінний редактор газети «Час/Time» був ініціатором і поборником такого підходу до нагальних проблем державотворчої практики. Говорив і писав про них він емоційно, у всій неприкрашеній правді, що засвідчують його статті та тексти виступів, які друкувалися у «колонці

редактора» заснованих ним газет «Час/Time» і «Час», які зібрано й опубліковано в одній збірці¹.

Про те, що загрози національній безпеці України були надто реальними, свідчила імперська практика президента російської федерації Б. Єльцина, який заявляв, що стратегічні інтереси росії поширюються на всі країни колишнього комуністичного простору. Після тих заяв Народний Рух України на чолі з В. Чорноволом у 1992 р. поставив питання про необхідність розширення Північноатлантичного альянсу і про перетворення цієї структури на систему колективної безпеки в Європі, де б знайшлося місце і для України. Однак заяви про вступ України в НАТО не знайшли розуміння ні в односторонніх мислячих українських політиків, ні в українському суспільстві².

У січні 1995 р. В. Чорновіл звернув увагу на зростання зовнішньої загрози з боку росії, посиляючись на збір підписів у проросійських колах України за денонсацію біловезьких рішень про розпуск Союзу, як і на те, що Державна Дума у Москві має намір розглянути питання про ту ж денонсацію і «возз'єднання росії»³.

Місяць по тому він не тільки констатував наявність загрози національній безпеці через підписання прем'єром України В. Масолом в Алмати на раді глав держав і урядів заяви про міждержавний економічний комітет (МЕК), а й схвалення небезпечної для України ідеї про створення під орудою росії скоординованої системи протиповітряної оборони. Пославшись на досвід історичної омани у формі спроби президента Л. Кравчука укласти пострадянську унію, спрямовану на утворення наддержавних інститутів, зокрема Співдружності незалежних держав (СНД), попри ухвалену Декларацію про державний суверенітет України, що однозначно визначала її позаблоковість і нейтралітет, В. Чорновіл спрямував свої зусилля на те, щоб Верховна Рада України відхилила це рішення та «викинула з ратифікаційної постанови навіть згадку про єдиний економічний простір» і подібні неподільності⁴.

30 січня 1996 р. президія Центрального проводу НРУ у своїй заяві висловила занепокоєння у зв'язку зі збором підписів за проведення всеукраїнського референдуму щодо ліквідації державної незалежності України. Цю акцію на виконання незаконного рішення з'їзду «громадян

¹ Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора / Вступна стаття та післямова Л. Танюка. Київ: Либідь, 2000. 624 с.

² Чорновіл В. США і Західна Європа мають остаточно повернутися обличчям до України. *Час/Time*. 1996. 17 травня. №19.

³ Чорновіл В. Жодна сила нас не поверне в рабство (з виступу на народному вічі 22 січня на Софійському майдані в Києві). *Час/Time*. 1995. 26 січня. №6.

⁴ Чорновіл В. Піруети на есендівському канаті над прірвою. *Час/Time*. 1995. 16 лютого. №12.

СРСР» та наради комуністичних партій, що відбулася у Москві, проводили в Україні ліві партії (КПУ, СПУ, СКУ, ВКП(б) та інші) за сприяння осіб, які посідали керівні посади в уряді, Верховній Раді, державних адміністраціях. Комуністи вимагали відновлення СРСР, скасування інституту президентства в Україні, державних символів, надання російській мові статусу державної мови, закликали до акцій громадянської непокори та інших радикальних дій – аж до збройного повалення Української держави, створення антидержавних об'єднань, подібних до «Союзу радянських офіцерів» або «Руху за Радянський Союз». Так, у Дніпропетровську заклики до збройного повалення Української держави лунали на установчій конференції «Союзу радянських офіцерів», яка проводилася за сприяння місцевих органів влади. Подібні конференції були заплановані і в Одесі, Луганську, інших містах. У заяві НРУ це кваліфікувалося як зрада державних інтересів України представниками президента (у Великомихайлівському районі, Одеської області та ін.), керівниками державних підприємств («Луганськ-тепловоз», Чорноморський суднобудівний завод у Миколаєві), установ, навчальних закладів⁵.

Беручи до уваги намагання росії зберегти військовий контроль над Кримським півостровом і Чорним морем, В. Чорновіл уважав помилкою української дипломатії, керівників держави, «позбавлених українського самоусвідомлення», здачу росії всієї інфраструктури Севастополя на 20 років оренди без графіка виведення російського флоту з української території. За його переконанням, якщо уже пішли на такий крок, потрібно було обумовити, що це – останній термін, який не передбачає жодних продовжень. Тим більше, що орендна плата за міжнародними нормами мала сягати 2,5 млрд. доларів щороку, а не 97 млн. В. Чорновіл розцінював такі кроки української влади як не розумні, бо почалася зрада українських національних інтересів з питання Кримської автономії, з рішення, якого влада не повинна була приймати, через непередбаченість захисту прав корінної кримської нації⁶.

За компетентною і слушною думкою В. Чорновола, створення російської військової бази у Севастополі стало серйозною загрозою для України. Для зняття постійної напруги у Чорноморському регіоні Народний Рух України на чолі з В. Чорноволом закликали причорноморські держави прийняти багатосторонню хартію про демілітаризацію Чорноморського басейну в рамках програми «Партнерство заради миру». Встановлення присутності обмежень на присутність військово-морських сил в акваторії закритого Чорного моря виключало б можливість базування російського флоту у

⁵ Чорновіл В. Про діяльність антидержавних сил в Україні та збір підписів щодо скасування української державності. Заява президії Центрального проводу Народного Руху України. *Час/Time*. 1996. 30 січня. №5.

⁶ Чорновіл В. Відверто – про найважливіше. *Час/Time*. 1997. 12–18 червня. №23.

Севастополі. Недарма так наполегливо Рухом ставилося питання про Балто-Чорноморську співдружність, пошук порозуміння та взаємодопомоги між морськими державами.

Найбільшою помилкою президентів України Л. Кравчука і Л. Кучми В. Чорновіл вважав відсутність політичної стратегії та спеціальної структури при президенті чи уряді, яка б аналізувала, прогнозувала ситуацію в Криму і вживала запобіжних заходів задля забезпечення там домінанти державницької політики. Тому не мирився з відсутністю або майже відсутністю у Криму українських культурних центрів, шкіл, преси; заперечував брак необхідної державної підтримки нечисленним українським організаціям («Просвіті», політичним, громадським, культурним об'єднанням). Відсутність чітко визначеної і детально опрацьованої кримської політики та рішучості її здійснювати, – зауважував В. Чорновіл, – призвели до можливості промосковській комуністичній «п'ятій колонії» фактично зробити з Криму компартійний заповідник⁷.

Про загрози інформаційної війни з боку рф В. Чорновіл писав, посилаючись на приклад російськомовної преси Криму. Як повідомляла газета Чорноморського флоту «Флаг Родины», «відсоток етнічних українців і україномовних у складі населення Криму найнижчий в Україні. Особливо варто підкреслити, що з 26 відсотків кримчан-українців лише 13 процентів назвали рідною мовою українську. Отже, Крим можна розглядати як російську територію, яка волею випадку виявилася у складі України»⁸.

Те, що в середині 1990-х рр. відсоток україномовної преси (і за кількістю назв, і особливо за накладами) по всій Україні був набагато нижчий, ніж був за часів СРСР, В. Чорновіл називав не інакше, як «заохочуваною українським урядом потужною інформаційною атакою засобів масової інформації сусідньої держави»⁹.

Доводиться констатувати, що сучасна збройна агресія Росії проти України, якій передувала гібридна війна, що поєднує військові, дипломатичні, інформаційні, економічні засоби, підтвердила побоювання та перестороги відомого політика.

⁷ Чорновіл В. Крим: відступати вже нікуди! *Час/Time*. 1995. 17 березня. №20.

⁸ Чорновіл В. На нашій – не своїй землі... *Час/Time*. 1996. 16 серпня. №32.

⁹ Чорновіл В. Українська преса – в шовіністичному зашморзі. *Час/Time*. 1995. 20 жовтня. №70.

Шановська Олена. Вячеслав Чорновіл про загрози національній безпеці України.

Аналізуються умовиводи В. Чорновола про внутрішні і зовнішні загрози, внаслідок яких українській державності міг бути нанесений нищівний удар, і які вимагали негайного реагування на ці загрози. Російська агресія проти України підтвердила висновки відомого політика.

Ключові слова: Вячеслав Чорновіл, національна безпека України, зовнішня загроза, Народний Рух України, гібридна війна, інформаційна війна.

Shanovs'ka Olena. Vyacheslav Chornovil on threats to Ukraine's national security.

V. Chornovil's conclusions on internal and external threats, as a result of which the Ukrainian statehood could have suffered some damage and which required an immediate response, are analyzed. Russia's aggression against Ukraine confirmed the conclusions of the famous politician.

Keywords: Vyacheslav Chornovil, national security of Ukraine, external threat, People's Movement of Ukraine, hybrid war, information war.

Олена Шипотілова

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри журналістики та мовної комунікації Одеський національний морський університет (Одеса)
стипендіатка програми Уряду Республіки Польща для молодих науковців
2023–2024 рр. (Варшава, Республіка Польща)*

«БИТВА ЗА КИЇВ» ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕПОРТАЖІВ ПОЛЬСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ (ЛЮТИЙ-КВІТЕНЬ 2022 р.)

Ситуація в Києві в день нападу російських окупаційних військ була спокійною. Оглядач газети «Wyborcza» Мирослав Чех відмітив, що банкомати та магазини в столиці працюють, хоча відбулася хакерська атака на Приватбанк, паніки немає. Але люди масово покидають Київ і великі міста, прямують на захід. У соціальних мережах з'являлися фотографії переповнених людьми основних київських доріг і натовпів на вокзалах. Поки російські бомбардування тривали, станції київського метро слугували укриттям для мешканців¹.

На київському напрямку російські десантники атакували аеропорт у Гостомелі, що за 40 км від Києва та міжнародний аеропорт Бориспіль. Танки з Росії швидко просунулися під Харків, увійшли в Суми і зайняли Чорнобильську АЕС. Володимир Путін хотів якомога швидше захопити українську столицю. Перше, що росіяни почали робити – це обстрілювати крилатими ракетами українські аеропорти, позиції протиповітряної оборони (далі – ППО), командні пункти та гарнізони².

У польських ЗМІ зазначено, що основним планом Росії було прагнення взяти під контроль всю Україну, для цього потрібно було за три дні захопити українську столицю. Тобто хибною була думка, що Путін розпочав операцію, метою якої є окупація лише Донецької та Луганської областей. Це повномасштабний наступ. Масштаб, із різних боків, наголосив глава української дипломатії Дмитро Кулеба. Росія ретельно підготувалася до цієї частини операції. Вона розгорнула біля українських кордонів не лише батареї крилатих ракет, але й найсучасніші зенітні комплекти С-400 та ракети «Іскандер». Аналізуючи ракетні обстріли, журналісти з Польщі зазначають, що Україна, яка останні десять років використовувала насамперед сухопутну армію на сході, має дуже обмежені можливості для утримання контролю над простором повітряних сил. Росіяни через кілька годин оголосили, що вони

¹ Wieliński B. T., Urzędowska M., Czarniecki M. Władimir Putin wybrał wojnę. Gazeta Wyborcza. 2022. 25 lutego. URL: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/9190880/Wladimir-Putin-wybral-wojne>

² Там само.

знищили ППО. У рамках загострення інформаційної війни вони стверджували, що українські військові масово здаються в полон, а тим, хто складе зброю, напад із боку Росії не загрожуватиме³.

Однак, міністр МЗС України Дмитро Кулеба це заперечив, українська ППО не знешкоджена, армія чинить опір. Україна буде захищатися, а через годину після початку операції надійшла звістка щодо пересування російських сухопутних військ із кордону Білорусії⁴.

Із огляду польської преси цікавим є висвітлення постаті президента України Володимира Зеленського під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Його фотографії були розміщені на перших сторінках різних видань Польщі. Одним із головних причин такої цікавості до Президента стала його відмова покинути обложеною столицю⁵.

Під час атаки російськими військами Києва, в столиці працювали відомі польські журналісти та військові кореспонденти такі, як Павел Пеньонжик – журналіст газети «Tygodnik Powszechny», Марсін Вирвал – журналіст-розслідувач із військових питань порталу Onet.pl та Моніка Андрушевська – військовий кореспондент «Tygodnik Powszechny» та TVP.

Журналіст Павел Пеньонжик у своєму військовому репортажі з Києва зазначив, що він намагався передати відчуття місцевих жителів та проаналізувати їх дії під час повномасштабного російського вторгнення. «Війна згуртувала українських громадян, такого єднання, ще не було, навіть за часів Майдану», – зазначає Павел. Спочатку в киян був шок, однак досить швидко він зник. Громадськість почала організовуватися. Колишні фешенебельні ресторани та кафе столиці перетворилися на пункти гуманітарної та волонтерської діяльності, як наприклад «Дублер». Об'єднання українців зашкалювало, більшість чоловіків намагалися записатися до лав армії чи територіальної оборони. Інша когорта громадян влаштували приміщення для захисту населення від авіа- та ракетних ударів. Журналіст зазначає більшість бомбосховищ Києва виявилися непридатними до обстрілів. Місцева мерія повідомляла, що все відповідає нормам, однак виявилось, що на картах у реалії сховища були відсутні або зачинені. Тому кожен житель столиці, який вирішив залишитися й захищати

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Charabota B. Bohater. Rzeczypospolita. 2022. 48. 28 lutego; Bendyk. E. Bitwa na słowa. Tygodnik Polityka. 2022.16.03-22.03. Nr 12; Pieniążek P. Za nasze dziś, za wasze jutro. 2022. Nr 11. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/za-nasze-dzis-za-wasze-jutro-171727>

своє місто, виконував свою роль волонтера, медика, військового або просто допомагає іншим покинути й вивезти дітей у безпечне місце⁶.

Кореспондент Марцін Вірвал пригадує так лютневі події в Києві: «Я побачив по телевізору виступ путіна та оголосили про атаку. Незабаром у Києві прозвучали перші вибухи та сирени, які потім почали вити без зупинки. Київ став швидко пустим містом, а Майдан Незалежності повністю безлюдним. Багато жителів міста вирішили залишити українську столицю. На фото, опублікованих у соцмережах, видно, як із столиці України виїжджають колони машин. Біля магазинів, банкоматів та аптек великі черги. Основним бомбосховищем для киян стало метро. За перший місяць атаки стало зрозуміло, що українцям вдалося відстояти Київ, у що вони вірили з самого початку. Виявилося, що українські війська дуже добре підготували спецназ із США та Польщі. Росіянам не вдалося захопити столицю, оскільки вона була сильно укріплена. Зрештою Росія була змушена відступити і перекинути свої війська на Донбас⁷.

Моніка Андрушевська, яка розпочала свій шлях журналіста ще за часів Революції Гідності, під час наступу російських військ на Київ, вела свої репортажі з Київщини. Моніка Андрушевська виявила неабияку мужність, врятувавши близько 20 сімей під розбомбленим росіянами мостом у місті Ірпінь під Києвом. Про це в соціальних мережах повідомив політолог із Варшавського університету Недім Усеїнов. «Коли іноземні журналісти знімали матеріал для своїх каналів, Моніка Андрушевська відклала камеру й кинулася допомагати людям. Браво!», – зазначив він⁸.

Після запеклих боїв за Київ, українська армія перейшла в контрнаступ на північному напрямку. Місто Буча була звільнене від російських загарбників 31 березня 2022 р. Бучанська громада перебувала в окупації 33 дні. Остаточне звільнення Київщини відбулося 2 квітня 2022 р. Після очищення від російських військових північної території України, українці та цілий світ дізналися про наслідки окупації: масові вбивства мирних жителів, розстріли, згвалтування, катування та мародерство. Показовим став факт вбивства

⁶ Pieniążek P. *Opór. Ukraińcy wobec rosyjskiej inwazji*. Warszawa: Fundacja Tygodnika Powszechnego, 2023. S.79

⁷ Wyrwał M. *Prosto z Kijowa*. «To bardzo dziwny moment tej wojny, miasto jest opustoszałe». 2022. 25 lutego. URL: <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/ukraina-marcin-wyrwal-prosto-z-kijowa-to-bardzo-dziwny-moment-tej-wojny/dvg2dsh>

⁸ Osiński K. *Polska dziennikarka uratowała rodziny w Ukrainie pod bombardowanym mostem*. 2022. 8 marca. URL: https://plejada.pl/newsy/monika-andruszewska-uratowala-ok-20-rodzin-w-ukrainie/nbl3mr5?utm_source=secureurl.ukr.net_viasg_plejada&utm_medium=referral&utm_campaign=leo_automatic&srcc=undefined&utm_v=2

українського фоторепортера Максима Левіна та його супутника Олексія Чернишова, якого, ймовірно, спалили живцем⁹.

Польська журналістика в російсько-українській війні відіграє важливу роль не лише в висвітленні правдивої інформації без впливів російської пропаганди та дезінформації, а й забезпечує притягнення до відповідальності за скоєнні злочини війська рф проти українських громадян. Воєнний кореспондент і координатор проєкту зі збирання доказів злочинів вчинених російськими солдатами проти українців Моніка Андрушевська зафіксувала разом із іншими активістами 60 фактів насилля та зґвалтування українських жінок із квітня 2022 р. по лютий 2024 р. Розповіді свідків, увійшли до звіту Центру Лемкіна (м. Варшава, Республіка Польща) про сексуальне насильство російських окупаційних військ над українками¹⁰.

На думку Моніки Андрушевської слова президента росії путіна напередодні вторгнення в Україну в 2022 р. «Подобається, не подобається, терпи, красуня» підбадьорили російську армію до зґвалтувань. Це нормалізувало використання сексуального насильства як зброї проти українського населення на окупованих територіях. За свідченням журналістки дії російських солдат почалося не в 2022 р., а ще в 2014 р., під час окупації Криму та Сходу. Після 24 лютого 2022 р. це насильство стало зброєю масового ураження¹¹.

За словами кореспондентки невелика частина жінок, які пережили ці злочини можуть повідомити про них, оскільки більша частина й досі залишилася жити на окупованих територіях. Це дуже часто жінки з маленьких міст і сіл, які бояться стигматизації, не хочуть про це говорити, багато жінок відмовляються давати свідчення, тому що вони не хочуть повертатися до цієї жахливої пам'яті. Тому масштаби насилля проти українських жінок є невідомими. У звіті зазначені факти зґвалтувань жінок різного віку. Особливо шокуючим із документу є факти вчинених дій над літніми жінками. Згідно звіту 75-річна жінка була зґвалтована російськими солдатами й їй було завдано удару по обличчі, внаслідок чого вона втратила всі зуби¹².

⁹ Brutalne morderstwo ukraińskiego dziennikarza. Nowe informacje ws. śmierci Lewina. 2022. 22 czerwca. URL: <https://dorzeczy.pl/swiat/316093/rosjanie-zamordowali-maksyma-lewina-nowe-informacji-ws-smierci-dziennikarza.html>

¹⁰ «Podoba ci się, nie podoba, cierp, moja piękna – nieukarane zbrodnie. Przemoc seksualna rosyjskich wojsk okupacyjnych wobec ukraińskich kobiet» Dokumentowanie zeznań i praca w terenie: Monika Andruszewska Iryna Dowhań Wiktoria Godik Roman Taibow. Warszawa: Instytut Pileckiego, 2024. URL: <https://instytutpileckiego.pl/pl/instytut/aktualnosci/raport-podoba-ci-sie-nie-podoba-cierp-moja-piekna-nieukarane>.

¹¹ Czupryn A., Andruszewska M. Kobiety zdane są na łaskę i niełaskę oprawców. 2024. 12 marca. URL: <https://plus.polskanews.pl/monika-andruszewska-kobiety-zdane-sa-na-laske-i-nielaske-oprawcow/ar/c15-18378241>

¹² «Podoba ci się, nie podoba, cierp, moja piękna – nieukarane zbrodnie. Przemoc seksualna rosyjskich wojsk okupacyjnych wobec ukraińskich kobiet». Там само. S. 34.

Отже, можемо підсумувати, що польські журналісти перебуваючи в центрі подій битви за Київ, інформували світову спільноту щодо дій російських окупаційних військ, допомагали рятувати людей із окупації та на сьогодні є збирачами доказів злочинів, скоєних військами російської федерації проти українців.

Шипотілова Олена. «Битва за Київ» на матеріалах репортажів польських журналістів. У статті розглянуто діяльність польських журналістів під час атаки російських окупаційних військ на столицю України – Київ. У дослідженні зазначено, що польська журналістика відіграла одну з ключових ролей інформування західних політиків і світової спільноти щодо перебігу бойових зіткнень української та російської армій, повідомляла про вчинені злочини російських солдатів проти мирного українського населення.

Ключові слова: журналіст, преса, російські окупаційні війська, військовий кореспондент.

Shypotilova Olena. «Battle for Kyiv» based on the reports of Polish journalists. The article is examined the activities of Polish journalists during the attack of the Russian occupation forces on the capital of Ukraine – Kyiv. The research is stated that Polish journalism played one of the key roles in informing Western politicians and the world community about the course of military clashes between the Ukrainian and Russian armies, and reported on crimes committed by Russian soldiers against the civilian Ukrainian population.

Keywords: journalist, press, Russian occupation forces, military correspondent.

Наукове видання

Чорноволівські читання:

Матеріали VIII науково-практичного форуму

Київ, 20 квітня 2024

Упорядкування проф. Василя Деревінського

Підписано до друку 15.04.2024 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Зам. № 24-457
Умов.-друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 11,7.
Тираж 100 прим.

Віддруковано ФО-П Шпак В. Б.
Свідоцтво про державну реєстрацію В02 № 924434 від 11.12.2006 р.
м. Тернопіль, бульвар Просвіти, 6/4. тел. 097 299 38 99.
E-mail: tooums@ukr.net

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7599 від 10.02.2022 р.*